

Madách Könyvtár – Új folyam 8.

IV. Madách

Szimposium

Szerkesztette: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. I. Madách Szimposium (1995)
2. II. Madách Szimposium (1996)
3. Fráter Erzsébet emlékezete I. (1996)
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija (1996)
5. III. Madách Szimposium (1996)
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei (1996)
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei (1997)

IV. Madách Szimpózium

Az IV. Madách Szimpózium támogatói voltak: A Csehszlovákiai Magyar Kultúráért Alapítvány (Budapest), a Balassagyarmati Polgármesteri Hivatal, a Fráter Erzsébet Középiskolai Leánykollégium (Balassagyarmat), a General Consulting Rt., a Madách Imre Általános Iskola és Művelődési Ház (Szügy), a Madách Imre Városi Könyvtár (Balassagyarmat), a Művelődési és Közoktatási Minisztérium, a Nemzeti Kulturális Alap (Budapest), Nógrád Megye Közgyűlése, a Palócföld (Salgótarján), a Palóc Társaság (Ipolyvarbó) és a Szügyi Polgármesteri Hivatal (Szügy)

**Ez a könyv a Balassagyarmati Önkormányzat
támogatásával jelent meg**

© Alexa Károly, Árpás Károly, Asztalos Lajos, Bene Kálmán, Benes Istvánné, Gyémánt Csilla, Györffy Miklós, Horváth Józsefné Tóth Borbála, Kozma Dezső, Krizsán László, Máté Zsuzsanna, Praznovszky Mihály, Varga Emőke

**Madách Irodalmi Társaság – Fráter
Erzsébet Középiskolai Leánykollégium
Budapest – Balassagyarmat
1997**

Készült Szegeden, 1997-ben. Felelős kiadó,
műszaki szerkesztő, borító:
Andor Csaba

ISBN 963 85734 0 6
ISSN 1219-4042

ELŐSZÓ

Könyvtárunk újabb kötete a IV. Madách Szimpózium előadásait tartalmazza. A kétnapos rendezvény – a kialakult hagyományoknak megfelelően – 1996. október 4-én délelőtt kezdődött Szügyben. Az ünnepélyes megnyitót Tempfli József nagyváradai megyés püspök úr tartotta koradélután Balassagyarmaton, majd ezt követően késő estig folytatódtek az előadások. Az 5-ei ülészakra – dr. Vladimír Sivátek úrnak a meghívására – Alsósztrégován, Madách szülőházában került sor. A szimpózium szombat délután Csábon ért véget.

Tartalom

Bevezető 9

I. A politikus Madách

Árpás Károly: „Egyet bánok csak: a haza fogalmát...
Gondolatok a politikus Madáchról 15
Krizsán László: Madách második negyvennyolca 41
Praznovszky Mihály: Madách Imre országgyűlési
beszédének fogadtatása a korabeli sajtóban 53
Győrffy Miklós: Elkallódott Madách–Kossuth vita
(Egy felfedezés anatómiája) 60

II. A művek közelében

Bene Kálmán: A Tragédia pontos és hiteles szövegéért 69
Alexa Károly: Madách optimista? Vagy pesszimista?
(Egy ötlet táblázatokban) 99
Máté Zsuzsanna: Katartikus-e a Tragédia? –
Lukács György művészetfilozófiája felől nézve 122
Kozma Dezső: Vallásos élmény és
létértelmezés Madách műveiben 134
Horváth Józsefné Tóth Borbála: Vidéki lét vagy
kontempláció mint a megismerés és
szellemi kiteljesedés csúcselménye
Madách művészetében 141
Andor Csaba: A Lant-virágok geometriája 157
Benes Istvánné: „Érzés, keserv, mind” –
se düljön feledésbe (grafológiai elemzés) 161

III. Pályalombok

Asztalos Lajos: A Tragédia galego fordítása elé 177
Andor Csaba: Madách egyetemi évfolyamtársai és tanárai 183
Varga Emőke: Folytatás vagy újraírás? Kondor Béla
illusztrációi *Az ember tragédiájához* 199
Gyémánt Csilla: Negyedszázad szegedi
Madách-bemutatói (1970–1996) 212

Bevezetés

Sic redit gloria mundi! Hölgyeim és Uraim, kedves kolleginák és kolégák, tisztelt vendégeink. Először egy téli éjszakán jutott eszembe a klasszikus mondás parafrázisa (latintudás híján egy másik igével), miután egy régi kedves barátom regényét elolvastam. Másodszor akkor, amikor nyár elején megkaptam dr. Vladimír Siváček úr levelét, aki meghívott minket Alsósztrégovára.

Igen, a világ dicsősége nemcsak elmúlhat, de olykor-olykor, pillanatokra vissza is térhet. A holnap délelőtti ülészakon ennek lehetünk majd tanúi, amikor Madách szülőhelyén első ízben lesz tudományos tanácskozás.

Az elmúlt év társaságunk életében a könyvnyomtatás jegyében telt el. Előbb a *II. Madách Szimpózium* kötetét jelentettük meg idén tavasszal, majd néhány héttel később a *Fráter Erzsébet emlékezete I. c.* könyvet. Eközben Nagy Gusztáv nagy iramban folytatta évekkal korábban megkezdett Tragédia-fordítását.

Az ember tragédiája sok nyelven jelent meg már eddig is, ám léteznek olyan fordításai, amelyek sohasem láttak napvilágot. Úgy gondoltam, társaságunknak támogatnia kellene a már elkészült vagy folyamatban lévő fordítások megjelentetését is. E tekintetben különösen fontosnak látszott a cigány fordítás, mivel a Magyarországon beszélt nyelvek közül minden más nyelven megjelent már Madách főműve.

Könyvsorozatunk negyedik kötete tehát a *Le manusheski tragedia* lett. Szerettük volna az Ünnepi Könyvhétre megjelentetni, ám a sietőség megbosszúlta magát: a könyv kiállítása, különösen az illusztrációké, igen gyengén sikerült, olyannyira, hogy a grafikus tiltakozott a könyv terjesztése ellen. Ilyen esetben – miként a videós kalózkidáványokkal, hangszalagokkal, számítógépes programokkal tenni szokás – a könyveket is megsemmisítik. Egy pillanatra el is képzeltem magamban, amint munkahelyemen, a Báthori utca 5. udvarán, nagyjából félúton a Batthyány örökmécses és a Nagy Imre-szobor között, máglyát rakok a könyv 500 példányából, és meggyújtom. Nos, nem a

környezetvédők várható tiltakozása akadályozott meg ebben. A konkrét problémától való elvonatkoztatás után (amiben matematikusai múltam tagadhatatlanul sokat segített) rá kellett jönnöm arra, hogy a hitleri Németország és a mai Egyesült Államok eljárását nem fogom követni, mivel úgy vélem, sem könyvet, sem hangszalagot, sem tüzelt, sem lánctalppal nem helyes megsemmisíteni. Röviden: az a véleményem, hogy a kulturális értékek még a törvények ellenében is megvédendők, s megsemmisítésük akkor sem helyeselhető, ha egy ország jogszabályai (törvényei, netán alkotmánya) előírják azt.

Ugyanakkor a grafikus tiltakozását is el kellett fogadnom. Szerencsére a magyar jogrend szinte mindenre ad kibúvót. Első megközelítésben rögtön kínálkozott az a lehetőség, hogy a szerzői jogi oltalom végét kivárva, a grafikus halála után 70 évvel kezdjük majd el a könyv terjesztését. Hadd tegyem sietve hozzá: negyvenegynéhány éves művésztől van szó, aki remélem sokáig fog még élni, alkotni, mint ahogy abban is biztos vagyok, hogy a vonatkozó jogszabály is sokat változik addig. Az olvasót azonban mégsem illik ilyen hosszasan várakoztatni. Nem részletezem: végül is az a megoldás született, hogy a könyvet ugyan nem terjesztjük, de minden érdeklődőnek odaadjuk; ennek megfelelően a példányok első oldalán a „Nem terjeszthető!” felirat látható. Végül pedig újranyomtuk a művet, ezúttal már – a vitákat elkerülendő – grafika nélkül, így az illusztrációk nélküli változat tekintendő „hivatalos” kiadásnak. Ez egyúttal új ISBN számot is jelentett, aminek viszont egyenes következménye lett, hogy a „Nem terjeszthető!” változathoz is átadtunk 16 példányt az OSZK-nak.

Ami a további tevékenységünket illeti, az infláció diktálta „menekülés előre” stratégiát választottuk. Megkezdtük tehát a *III. Madách Szimpózium* és a Balogh Károly: *Gyermekkorom emlékei* c. könyvek nyomását. Az előbbi bekötött példányait közvetlenül a szimpózium előtt vehettük kézhez, s minden esélyünk megvan rá, hogy Balogh Károly könyve is még idén megjelenik.

Emellett szorgalmaztuk további Tragédia-fordítások elkészítését. A Kolozsvárt élő Asztalos Lajos vállalkozott a galego nyelvű fordításra.

Végül elkészült *Az ember tragédiája* mágneslemez változata középiskolák részére. Ez a munka, amely Bene Kálmánnak köszönhető, remélhetőleg áttörést jelent majd a Tragédia-kiadások történetében. A számítógépes adathordozón való megjelenés jó eséllyel gátat szabhat a további szövegromlásnak, s széles körben hozzáférhetővé teszi Madách főművét. Konceptciónk az volt, hogy a hozzáférés politikai vagy jogi-pénzügyi korlátozásával szemben a korlátlan, „ingyenes” hozzáférés az igazi alternatíva, s legalábbis addig, amíg a megszorítások nem kényszerítik társaságunkat arra, hogy kulturális szempontok helyett pénzügyi szempontokat tartsunk szem előtt, ennek szellemében jelentetjük meg kiadványainkat. Elsősorban nem a társaságunknak, hanem Madáchnak kell „jól járnia”, márpedig az ő vélelmezett érdeke mégiscsak az, hogy műve korlátozás nélkül hozzáférhetővé váljék.

A mágneslemez változat két irányban is továbbfejleszthető. Egyrészt lézerlemez változattá, másrészt könyvvé. Ami az utóbbit illeti, nem tagadom, hogy oxfordi mintát követtem: előbb-utóbb az egykötetes Shakespeare mintájára (vagy attól kisebb-nagyobb mértékben eltérően) meg kellene jelentetni Madách összes művét egyetlen kötetben. Persze addig még 8–10 emberévnnyi munka vár ránk, így tehát egyelőre be kell érünk egy-egy részlettel. Értelemszerűen előbb a már elkészült főmű közzétételére törekszünk, s aztán fogunk majd bele más munkák megjelentetésébe.

Önök most nyilván úgy vélik: nem ebben a világban élek. Mi türes, tagadás, időm jelentős részét valóban a XIX. században töltöm. Ám ami a dolog lényegét illeti, immár tizenöt éve tudatában vagyok egyfelől annak, hogy egy hanyatló kultúrában élek, másfelől annak, hogy ezt a hanyatlást sem én, sem más nem tudja jelentős mértékben fékezni. Ennek ellenére úgy vélem, ez a program kellő elszántsággal megvalósítható, abban pedig biztos vagyok, hogy sohasem lehetnek annyira kedvezőtlenek a körülmények, hogy ne lenne értelme a konstruktív cselekvésnek, például a Madách-kutatásnak. E tekintetben Arkhimédésznek a halála előtti viselkedését tartom mérvadónak: nincs az az egyéni vagy társadalmi katasztrófa, amely elegendő okot adhatna arra, hogy egy tudományos programot a külső körülmények-

re való hivatkozással félbeszakítsunk. „Köreinkhez” tehát, akár zavadják azokat, akár nem, ragaszkodnunk kell. Szerencsére immár negyedik éve az érintettek túlnyomó többsége segíti tevékenységünket.

Az évek során jelentősen „átrendeződött” azoknak a személyeknek és intézményeknek a köre, akik ill. amelyek a szimpóziumunkat támogatták. Idén a Művelődési és Közoktatási Minisztérium mellett a General Consulting Rt.-t, Nógrád Megye Közgyűlését, a Palóc Társaságot, a Balassagyarmati Önkormányzatot, Szügy Önkormányzatát és Művelődési Házát, a Madách Imre Városi Könyvtárt, A Csehszlovákiai Magyar Kultúraért Alapítványt, a Nemzeti Kulturális Alapot kell a támogatók között megemlítenünk, ami pedig a közreműködő személyeket illeti, külön köszönetet mondunk Báthory Zoltánnak, aki immár másodízben nyújtott jelentős támogatást társaságunknak, továbbá dr. Vladimír Siváčeknek, aki tavaly a kékkői, idén a sztregovai ülésszakot tette lehetővé, Mohácsi Máriának, aki az első három Madách Szimpóziumnak otthont adott és Balga Lászlónak, aki évek óta a szervezésben nyújt igen komoly segítséget.

Köszönet illeti dr. Rózsa Györgynét, a leánykollégium igazgatónőjét, aki lehetővé tette, hogy idén is a Fráter Erzsébet Középiskolai Leánykollégium falai között tartsuk rendezvényünk fő ülésszakát, továbbá Czeller Andrást, Gáspár Györgyöt, Marczinkó Jánost, Markó Antalt, Oroszlánné Mészáros Ágneszt, Simén Andrást és Urbán Aladárt.

I.
A politikus Madách

Árpás Károly

„Egyet bánok csak: a haza fogalmát...” Gondolatok a politikus Madáchról

A reformkor ifjai leginkább Kölcseytől, a kortárs, példának is tekintett politikusok pedig az ókori államokat újraértékelő, a jelen viszonyait az optimális, hatékony társadalom ideáját követő nyugati gondolkodóktól tanulták a politika fogalmát, illetve annak gyakorlatát. Emlékezzünk Kossuth aforizmájára: a politika az exigentiák tudománya. Anélkül, hogy a *Parainesis* ismeretét kívánnám bemutatni, utalok arra, hogy a Radó György-féle részletes életrajzból kiderül: Madách fontosnak tartotta a politikai véleménynyilvánítást és a politizálást. (RADÓ György: *Madách Imre. Életrajzi krónika*. Salgótarján, 1987.)

A közösség véleményének formálását, politikai ismereteinek bővítését, nézetének megtartását tekintette életcéljának; ennek rendelte alá szépirodalmi (első vers: Honművész 1839. XII. 26 – RADÓ 49. l.; első verseskötet: 1840. VII. körül – RADÓ 60. p.; később drámái is) és publicisztikai munkásságát. A közösség szerepét korán fölismerte, ezt bizonyítja részint két levele (*Vélemények egy népszerű újság lehető alapításáról* – RADÓ 63–64. l. – és *Javaslatok egy nép-oktató egyesület tárgyában* – RADÓ 64. l.), részint pedig az, hogy 1841 második felétől publicistaként is részt vett a magyar közéletben, haláláig (RADÓ 70. l.).

Hogy mit tartott Madách a korabeli „médiá” szerepéről, nem tudjuk, azt viszont igen, hogy egész életében buzgón kísérletezett a sajtó és a színház meghódításával. Ezért – s az idő rövidege miatt is – nem a levelezés, a naplójegyzetek és a politikai beszédek között kutakodva kívánom fölvezetni a politikus Madách arcképét, hanem a szépirodalmi, közelebről a „tömeghatással” számoló drámák felől. Itt egy alkotásra koncentrálok, a középiskolai műveltség alpművére: *Az ember tragédiájára!*

A szűkítés természetesen veszélyekkel jár. Vagy aktuális jelentéssel ruházzuk fel a művet – értve ez alatt a konkrét keletkezési eseményeket vagy az értelmezés idejének viszonyait –, vagy pedig olyan általánosságokba bonyolódhatunk, amelynek nincs közvetlen kapcsolata a madáchi világgéppel. A dolgozat további részében arra töreksem, hogy az ember, a lehetséges politikai cselekvést fölmérő polgár alakját vázoljam föl. Vagyis nem annyira a drámai személyek kerülnek előtérbe, hanem az őket mozgató világgép.

A mindenkori választópolgárok három nagy kérdése: a) mit akar elérni a politikus (mi a célja), b) hogyan akarja elérni (melyek az eszközei) és c) kikkel akarja elérni (ki alkotják a „tömegbázisát”? Az alábbiakban ezeket a kérdéseket figyelembe véve próbálom meg rekonstruálni Madách nézeteit. Tudom, a vázolt feladat meghaladja egy referátum kereteit, de a munka nagyságát és szépségét (a hasznoságról itt nem is szólva) érzékeltethetem gondolataim közreadásával. Az adalékok nem többek önmaguknál, ám hiszem: segítségükkel közelebb juthatunk a műhöz, a szerzőhöz, az emberhez. (Az idézetek és a sorszámozások a Kerényi Ferenc gondozta szövegből valók – Matúra Klasszikusok Bp., 1992.)

I. A Tragédia politikai hátteréhez

Nem kívánok belebocsátkozni a mű keletkezéséről szóló viták bonyodalmaiba, csupán a kéziratos vallomás kronológiájához igazodva szeretném vázolni az 1857 elejétől bekövetkező eseményeket, hogy a történelmi háttérrel is igazoljam Madáchnak a politikára is vonatkoztatható tanítói-pedagógiai szándékát. Az adatok többsége nemcsak a mai feldolgozásokban olvasható; a kortársak – akárcsak szerzőnk – szinte napra kész információkkal rendelkeztek a sajtó jóvoltából (Pesti Napló, Vasárnapi Újság stb.).

1857 az az esztendő, amikor a politizáló magyar nagyjából biztossá vehette: ez az abszolutisztikus államberendezkedés csak csöddel járhat. A krími háború okozta presztízscsökkenés a magyar konzervatívokat közös fellépésre bátorította (május 9.). S bár a memo-

randumukat az uralkodó elutasította, mindenki előtt világos volt: Bach miniszter úr *Rückblickjét* nem a siker, hanem a kétségbeesés sugallta. (Ezt a helyzetet nemcsak Széchenyi István, de Madách Imre is kihasználta, ti. hogy az önkényuralmat nevetségessé tegye, lásd *A civilizátor* című szatírájátka.)

1858 közepére a külpolitikai elszigetelődés egyre veszélyesebbé válik (július 20. III.Napoleon és Cavour szárd miniszterelnök találkozója és megállapodása). Konfliktusokat ígérő változások kezdődnek a birodalom határán: 1858 november 28-án Szerbiában államcsínnel az oroszbarát Obrenovic-dinasztia jutott a trónra. Ezen a helyzeten csak rontottak a következő év eseményei.

1859. január 17. és 24. – Moldva és Havasalföld I. A. Cusa fejedelemmé választásával perszonalunióban egyesül, s ezzel megszilárdul a császárság képlékeny délkeleti határa, hogy a megszületett új ország politikai igényeiről ne is szóljunk. Idehaza is egyre feszültebb a légkör. A Habsburg-kormányzat külpolitikai vereségei (s most nem pusztán a március 29-én kitörő olasz–francia–osztrák háború vesztes csatáiról van szó) a vezetés kapkodását és benuhátságát eredményezték. A kortársak könnyen találnak/találhatnak analóg példát a múltban a rendszer nevét adó Bach bukására (augusztus 21.), s hiába az udvar ígéretese, hiába a november 10-i békekötés – úgy tűnik: a történelem kereké újra azt a helyzetet forogja ki, mint akkor, 1848-ban. A kortárs Arany László így emlékszik:

*Szentül hívé, hogy a hon lángra lobban
Mihelyt lehull az első szikra tűz
És lelkesít, lázít, nyíltan s titokban,
És zajra zajt, zavart zavarra űz:
Szózatall ajkán, csákánnyal marokban,
Rendőr-csapattal is, ha kell, kitűz...
(A délibábok hőse)*

Az **1860.** évi megmozdulások: tüntetések a protestáns pátens ellen, márciusban 1848-ra emlékezve, az április 6-án meghalt Széchenyi István mellett kiállva, az októberi diplomát elítélve – mindezek a

jelek egy egész ország forradalmasodására utalhattak. S ami még rá következett!

1861 márciusában országgyűlési választásokat tartanak. Úgy tűnik, a passzív ellenállás sikeres volt, a király rákényszerült a „nemzet útjára”. A megválasztott képviselők többsége a '48-as törvények alapján áll, sokuk akkor is képviselő volt. Április 6-tól megkezdődik a parlamenti vita, amely a sajtóból is nyomon követhető. Igaz, Teleki László május 8-i öngyilkossága baljós jel, de végül is meglesz az egység. A király azonban a kemény kéz politikájához tér vissza: augusztus 22-én feloszlatja az országgyűlést. A politikusok reakciója a királyi számításnak megfelel: óvakodnak a radikalizálódástól.

A következő évek megmutatják, hogy mennyire igaza volt Vajda János–Arisztidesznek 1862-es röpirataival (*Önbírálat* – június, *Polgárosodás* – október). A magyar nemesség 1848-ban vállalta a forradalmat is, hogy a megvalósuló polgári társadalomban a politikai vezető szerepet megszerezze/megőrizze. Az 1860-as évekre azonban már más a helyzet. Egy, a forradalomban létrejövő demokratikusabb állam a polgárság, a parasztság és a nemzetiségek figyelembe veendő érdekeivel korlátozná ősi szerepét, s ezért inkább kész a kompromisszumra. Gazdasági helyzetét vizsgálva sem talál jobb megoldásra, mint arra a lépésre, amely megnyitja a '67 felé vezető egyezkedés útját, s amely az 1875-ös „gátszakadáshoz” vezet, hogy aztán még hetven évig megőrizze egyre kétségesebb vezető pozícióját.

Mint láttuk, 1859–60 eseményei még egy újabb forradalmi időszak eljövételének a lehetőségét mutatják. A meglepően gyorsan elkészült művel Madách saját korát akarja utolérni. Kérdéseivel és válaszaival honfitársainak kíván irányt mutatni, olyan művel, mely „világot késő századokra vet”. Valójában a Kölcseyvel, Széchenyivel, Wesselényivel nyitó magyar nemesi-polgári liberális ideológia forradalmi ágának veresége következik be. Jellemző a következő majd száz esztendőre, hogy a Kölcseytől Madáchig és Kölcseytől Deákig ívelő politikuspályákat, alkotói életműveket hogyan fogják színpadi díszlet és háttér gyanánt felhasználni.

A fentiekből világos, hogy az eljövendő 60-as éveket a magyar '48 politikusai, tágabban az egész magyarság mint a történelmi lehe-

tőség megújulását élték meg. A küszöbön álló forradalom kikövetkeztetett lehetősége a számvetést, az összegzést jelölte meg első feladatként – amelyre aztán a program épülhet. (Az áttekintés háttérként szolgálhat az újabb keletkezéstörténeti kutatásokhoz.)

Az 1850-es évtized nem volt szegény ezekben a kísérletekben. A szabadságharc bukásának okait, a polgári átalakulás forradalmi vagy reformos útjának, annak beszűkülésének miértjeit sokan kutatták. Voltak persze olyanok is, akik értetlenül és/vagy kétségbeesetten álltak az események alakulása előtt. A többség azonban várta a magyarázatot és kész volt a vezetők után menni. A sok kísérlet közül csak néhány nagyobb jelentőségű írást emelek ki.

Az elsők közé tartozott Kemény Zsigmond két röpirata: a *Forradalom után* 1850-ből és a *Még egy szó a forradalom után* című 1851-ből. Álláspontja röviden: kár volt kockáztatni a polgári átalakulás ütemét a nemzeti függetlenségért.

Eötvös József hatalmas állambölcseleti munkája Lipcsében jelent meg, németül és magyarul: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*, 1851–1854. Az író-filozófus-politikus műve doktriner kísérlet, de egyrészt magyarként is a legjobbak egyike, másrészt egyetemes történeti anyagba ágyazza be a problémakört. Célja a valóságos politikai erőviszonyok leírása és értelmezése, valamint a hozzá vezető és a belőle fakadó lehetséges utak felvázolása. Az első tudományos munkák egyike, amely filozófiai alapvetéssel közelíti a kelet-európai nemzeti, nemzetiségi kérdést.

Kemény Gábor *A nemzetek fejlődéséről* című könyve (1856) az előbbi műhöz hasonlóan a nemzeti, nemzetiségi kérdést vizsgálja – a jogtörténet mellett a történelmi események összefüggéseit kívánja fölárni.

Ugyanez a témája Mocsáry Lajos *Nemzetiség* című 1858-as röpiratának is, amely viszont abban különbözik az eddigiektől, hogy empátián keresztül közelíti a nemzetiségekhez: nemcsak létüket fogadja el, de jogigényüket is szükségesnek, sőt teljesítendőnek tartja.

1857-ben jelenik meg Erdélyi János összegző filozófiai tanulmánya: *A hazai bölcsészet jelene*. A Tragédia későbbi bírálója e munkájában kísérli meg a magyar filozófiai gondolkodást bekapcsolni az

egyetemesbe, s itt vet számot a magyar eszmetörténet ideológiáival és vágyképeivel, illúzióival is.

Ebben az időben írja-szerkeszti Szalay László a nemzeti emlékezet tárházául a *Magyarország története* című első összefoglalását (I–IV., 1852–1859.), amely közelről sem olyan merész a kortárs események taglalásában, mint Szilágyi Sándor (*A magyar forradalom története 1848- és 49-ben*. Pest, 1850) vagy Horváth Mihály műve (*Magyarország történelme* I–VI. Genf, 1860–63.) Sőt, 1858-ban megjelenik a modern közgazdasági nézeteket is beolvasztani vágyó *A nemzetgazdaságtan elmélete és története* című könyv, Kautz Gyula érdemes munkája (ebben tulajdonképpen az uralomra jutó kapitalizmus korszerű jellemzését adja).

Hozhatnánk több példát is, az emigrációs irodalmat, az újságokat nem is említettem, de nem az a cél, hogy a *Tragédia* eredetéhez adjunk anyagot. Itt most bennünket nem az adatok érdekelnek, hanem az adatok léte: ez a tíz év a mérlegelés, a kiütkeresés tíz éve. Miért ne kísérelné meg egy Nógrád vármegyei literátus nemes, hogy maga is fölvezolja elképzeléseit – vagy azok megvalósíthatóságának akadályait? *Az ember tragédiája* nemcsak szépirodalmi mű, nem csupán az író sokoldalú műveltségének bizonyítéka, hanem világnézeti összefoglalás is: egyszerre követhető filozófiai, politikai és művészi síkon.

II. A drámai költemény és a politikai nevelés

Madách nem véletlenül választotta a drámát. Ifjúságának nagy élménye a nemzeti színjátszás hőskorának előadásai és olvasmányai. Kisfaludy Károlytól Czákó Zsigmondig – sok mű mutatta, hogy a nézőközönség, a drámaértő befogadó-tömeg mekkora érzékenységgel reagál a színházban elhangzott eszmékre. (Csak analógiaként utalok Berlioz *Rákóczi indulójának* sikerére.) Nem véletlen tehát szerzőnk vonzódása ehhez a műnemhez.

A tanító, a közéletre fölkészítő szándékot igazolja a forma megválasztása. Ha a *Tragédia* műfaját tekintjük, akkor annak az azonosí-

tása nem okoz gondot, maga Madách nevezi meg. Az ilyen összegzés ehhez a műfajhoz tartozik.

A drámai költemények többnyire keretes szerkezetűek. Ez a keret azonban sok olyan kérdést vethet fel (epigonság, vallásosság stb.), amelyek zavarják, vagy módosítják a befogadást, ha nem értjük meg a szerző szándékát. Pedig éppen ez a keret az, amely biztosítja a befogadó kapcsolódását, hiszen jól ismert szokásokra, hagyományokra vagy műveltségbázisra épül.

Az ókori görögök drámaiban a kiinduló alap a mindenki által ismert, sőt jól ismert mitológiai történet volt. Ehhez jött a szerző zsenialitása s a kor aktualitása, ez érdekelte, érdekelhette valójában a nézőt.

Ugyanezzel a módszerrel él a keretes mű is – lássunk néhány példát! A. Mickiewicz *Ősök* című műve (1822–1831) egy lengyel és/vagy litván népi hagyományra – temetésre – épül. Ilyen köré szerveződik St. Wyspianski *Menyegzője* (1901), M. Krleža *Kraljevo (Szent-istvánnapi búcsú, 1918)* című alkotása – mindegyik egy népszokás színre állítását használja keretnek.

Örkény István *Forgatókönyve* (1979) a 20. századi ember cirkusz és perélényét dolgozza össze a század változatos történelmi eseményeivel. (E művek többnyire egy-egy néphez kötődnek.)

Választhatott volna Madách is mesejátékot, mint Vörösmarty Mihály a *Csongor és Tündében*, sőt talán választotta is: hiszen egyik utolsó, be nem fejezett műve a *Tündérialom* – töredék és tervezet, 1864. Akkor azonban egyetemességre törekedett.

S itt jutunk el a manapság is fölmerülő vallásosság kérdéséhez (András László: *A Madách-rejtély*. Bp., 1983.). Álláspontunk szerint ez nem is lehet kérdéses. A keretjáték témájának kiválasztásában nem Madách vallásossága volt az ok, hanem az egyetemesség igénye. Ez az európai, kelet-európai aktualitás olyan keretet követelt, amely mindenki alapélményéhez kapcsolódhat, amely minden nyelven megkönnyíti a befogadói kapcsolat kialakítását.

Az egyik járható út: felidézni az antik műveltségélményt. Van erre több példa is, mi csak P. B. Shelley *A megszabadított Prométheusz* (1820) vagy *Az iszlám lázadása* (1817) című műveit idéznénk. Az ef-

féle keret azonban viszonylag magas iskolázottságot tételez fel – csak akkor működik jól –, azonkívül az antikvitás vagy a mohamedán (esetleg keleti) kultúra Madách korában csak járulékos eleme volt az alapfokú oktatásnak. Az alkotók és befogadók éppen a forradalmi és a napóleoni háborúk során döbrentek rá a múlt és a jelen, a történelem és a fejlődés összefüggéseire, ami a pénzszerzésre, előre jutásra alkalmas ismeretek szükségességét igazolta.

A második kapcsolódási lehetőség a kereszténység lehet. Nem Madách az első, aki ezt választotta – most is csak néhány művet idézek. 1667.: *Elveszett paradicsom* – J. Milton az 1660-as fordulat után ebben a művében összegzi korának, a forradalomnak a tapasztalatait.

J. W. Goethe világdramája, a *Faust* (1808–1831) is kifejezetten a szintézisre irányul, a keresztény világkép, a német népkönyv etnikai jellemzőkhöz kötődő hagyományai és a görög-latin kulturális örökség harmóniájának megvalósíthatósága izgatja.

A. G. Byron *Káin* (1821) című alkotása a byroni hős figurájának eredetéhez vezeti el az olvasót, annak a figurának előképéről van szó, amely majd a *Don Juan*ban és a *Childe Harold zarándokútjában* kel életre.

Végül említsük meg V. Hugo töredékben maradt monumentális kísérleteit: *Századok legendája* I–III. (1859., 1877., 1883.), *A Sátán bukása* (1886) és az *Isten* (1891). A töredékes alkotás a romantikus-liberális embereszmény foglalatja és kritikája egyben.

Egyik mű esetében sem az a kérdés, hogy szerzője vallásos-e, vagy művét vallásosnak szánta. A kor írástudója vagy a *Biblián* tanult meg olvasni, vagy egyik olvasmánya a *Szentírás*. Miért hagyja hát ki a költő ezt a nagyszerű lehetőséget? Miért ne éljen vele, hogy mondandóját a befogadónak jól ismert emblémákra, motívumokra, szimbólumokra építse? Nem a keretjáték középkori moralitásokra emlékeztető hatásos, nézőfogó vallásossága a fontos, bár kétségtelen tény, hogy a toposz felhasználása szerzőnként és koronként más és más, hanem az, hogy mit fog össze, minek a háttere ez a keret.

Madách műve esetében a három alapszín (I., II., III–XV.) egyszerű közvetíti a toposz közösségi élményét és a kortárs természettudomány ismereteit, s ami a legfontosabb: megalapozza az egyetemes

áttekintés lehetőségét. Olyan utazást a jövőben, amely a mitikus múltban történik, s amely a mának szól. (S ennél jobb megoldás nincs – ha csak az abszurd darabok elidegenített, embertelen világát nem vesszük példának. Th. Wilder is csak erre épít a *Hajszál híján* című drámájában 1942.)

A fenti hosszás részletezés azt kívánta bizonyítani, hogy Madách Imre politikai hitvallásának kimondatlan alfája volt az etika és a politika sajátos kapcsolata. Anélkül, hogy részletesen, forrásokkal is igazolni tudnám ezt, úgy vélem: Madách értette a Kölcsey Ferenc-i *rény* jelentését, s politikai gyakorlatában is, nézeteiben is ennek, a kanti erkölcsfogalommal rokon értelmezésnek rendelte alá a politikát! Ne felejtjük: korában nem volt egyedüli ez az álláspont!

III. Egy szállóige nyomában

Ha a *Tragédia* üzenetéről beszélgetünk, többnyire automatikusan mondjuk is az idézetet:

[Mondottam,] ember: küzdj és bízva bízzál.
(XV.: 4117.)

Sok szállóigénk ma már alig jelenti azt, amit szavai mondanak, a társadalmi közmegegyezés gyakran újabb jelentéssel látja el. Ez a sor a *Tragédia* végső kicsengése, a mű lenyomata tudatunkban. Megjegyzésében egyrészt segít a figura etimológia és a ritmus, másrészt pedig a hajlam az egyszerűsítésre („Valami ilyesmiről vagy erről van szó, nem?”). Így ez az aforizmatikus záró sor frázissá, szólamná vált, s mint ilyennek a melléköngéje idegenkedést okoz (esetleg az egész műre kivetítve). Akkor több volt, más volt. Miért?

Érdekes, hogy ez a készség, ez a hajlam a bizakodásra a műben már előfordult:

*[...] csüggedés ne érjen e miatt,
És csatából meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás, – s e sugár a remény. –*
(III.: 551–555.)

Ezt azonban Lucifer (!) mondja a Paradicsomon kívüli szín első részében, az előbbi pedig az Úr, ennek befejező részében. Ez látszólagos ellentmondás; inkább megerősíti a paradicsomon kívüli szín végét; annak lezárása, immár (ott és akkor) a megbocsátás teljességének ígéretével.

De nem ez az a szállóige, amely a mű fő kérdésére felel. Azt kapásból vágja mindenki:

*A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdelem maga.*
(XIII.: 3701–2.)

Ha azonban arra kérjük a jeles emlékezőt, hogy fejtse ki e két sor jelentését a saját szavaival, hogy értelmezze a madáchi életfelfogást, akkor suta kifejezésekké törik vagy misztikus félhomályba süllyed a kezdeti magabiztosság. S ennek még csak nem is az az oka, hogy nem volt teljes az idézet. Nézzük az egész mondatot:

*A cél, megszüntette a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdelem maga.*
(XIII.: 3700–2.)

Ennek a mondatnak már meglehetősen nehéz az értelmezése. Lehet, hogy ezért is vált csak a töredék szállóigévé?

Vizsgáljuk meg a nyelvtan felől ezt a többszörösen összetett kijelentő, állító mondatot. Már az első sor gondot okoz: „A cél” utáni vessző tagmondatot választ-e el vagy csupán az élőbeszéd szünetét, a kis levegővételt jelöli?

Vegyük az első lehetőséget: ezt a vesszőt tagmondatokat elválasztónak értelmezzük. Így a mondat öt tagmondatból áll. Ha a tagmondatok közötti viszonyt nézzük, akkor a második az elsőnek lesz az állítmányi alárendelt tagmondata azonosító kiegészítő szereppel. Egyébként a többi tagmondat főmondat, és közöttük kapcsolatos mellérendelői viszonyt találunk. Ez a mellérendelés fogná össze logikus láncolatná a közlendőt. Furcsa logika ez. Mi a cél? – a mellérendelt és alárendelt tagmondatok válaszai: 1. a dicső csata megszüntette, 2. a halál, 3. a küzdelem. A válaszok nem segítenek a cél értelmezésében.

Nézzük a másik lehetőséget! Ellenvetés lehet az, hogy amikor Madách alakjai filozófiáról beszélnek vagy a gondolatiság válik uralkodóvá mondataikban, akkor a költő – hogy a megvilágosodás élményszerűségét is érzékeltesse – gyakran használ a figyelemfelkeltésre, a figyelemoldásra gondolatjelet, pontozást. Ám ha elfogadjuk ezt a megoldást, akkor csak négy tagmondatból áll a mondatunk. A négy mellérendelő kapcsolatos viszonyban álló tagmondat két azonosításra épül: „A cél, megszűnt a dicső csatának...” és „... az élet küzdelem.” Az egyik a nyugalom, a másik a mozgás fogalmát kíséri meg körüljárni. Ez az ellentét azonban szétfeszíti a mondat racionalitásának kereteit. Hogyan lehet a cél a küzdelem, mikor a cél madáchi értelmezése világos: „megszűnt a dicső csatának” illetve a „halál”. Tág tere nyílik itt a találgatásoknak, az archetípustól kezdve a keleti filozófiáig – de nem mindegy, hogy ezt mi tesszük hozzá a műhöz, vagy már Madách maga is hozzá érthette.

Ez a mondat, szerintünk, mégis hordoz többletjelentést, s a következőkben ezt kíséreljük meg bemutatni – a retorika segítségével. Vizsgáljuk meg a teljes szöveggörnyezetet, és idézzük fel a romantikus körmondatról tanultakat! A mondatszintről a mondatfeletti szintre váltunk át.

ÁDÁM: [...] *Vezess földemre vissza,
Ha oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra, és boldog leszek.*

LUCIFER: *S e sok próbára mégis azt hiszed,
Hogy új küzdeled [...]*

(Figyeljük meg, hogy a szövegben – akárcsak másutt – a „csatáztam”, „csatázzam” szinonimája a „küzdeled”!)
...nem lesz hasztalan?

S célt érsz?

(Itt a cél teleologikus értelemben jelenik meg, azaz valamilyen értelmes tevékenység lezárulásaként.)

Valóban e megtörhetetlen

Gyermekkedély csak emberé lehet.

ÁDÁM: *Korántsem vonz ily dőre képzelet,*

(Itt kezdődik a romantikus tiráda; a megszorító tagadás: figyelemfelkeltés.)

A célt, tudom, még százszor el nem érem.

(Lucifer szavára és gondolatára rímel, ugyanakkor a bensőséges valamóssal megragadja a hallgatót.)

Mit sem tesz.

(A szónoki objektivitás korábbi kinyilvánítása mellé most luciferi cinizmus is társulna?)

A cél voltaképp mi is?

(Az elmaradhatatlan szónoki kérdés, amely a figyelemfelkeltés mellett érzelmi azonosulás is a szónok hullámhosszára ráhangolódott befogadóval.)

A cél megszűnt a dicső csatának,

(azaz az értelmes célért folytatott nem akármilyen, „dicső” munka eredménnyel zárul. A „megszűnt” szó a jövőből utal vissza a múltra – s a fogalmi-főnévi jelentés megelőzni az igei vonatkozás történetiségét).

A cél halál,

(A tevékenykedő egyes életek szükségszerű lezárása, s ez párhuzamban áll az előbbi kijelentéssel.)

az élet küzdelem,

[vagyis küzdelem (Lucifer), csatázás (Ádám), értelmes célért folytatott tevékenység (befogadó).]

S az ember célja e küzdelem maga.

(XIII.: 3690–3702.)

Az állítás önmagában véve tautológia. Az ember életének értelme, tevékenységének elérendő eredménye a tevékenység. De ha az oráció érzelmekre hatását vizsgáljuk, akkor látható: a látszólagos leegyszerűsítésekkel Ádám (Madách) a befogadót szuggerálja. Retorikus alakzatainak kényszerítő erejével annak belátására készíti, hogy megállapítása helyességét elfogadja. Ha a logikai lánc elemeit elfogadjuk, akkor a konklúziót is el kell fogadnunk. Ezt a következtetést egy néhány sorral későbbi kijelentés (3714–3719.) visszasugárzó jelentése teszi értelmessé és racionálisan is érvényessé:

[...] bármi hitvány

Volt eszmém [...]

[...]

Előre vitte az emberemet. (Kiemelés tőlem – Á.K.)

Azaz a célirányos tevékenység minősítése történik itt, éppen a cél felől.

Ha a fentiekkel egyetértünk, akkor elfogadjuk, hogy a *Tragédia* filozófiai felelete nem a szállóigévé vált két sor, s ezt nem a romantikus tiráda hordozza. Ezekben követendő magatartásmintát ad, mely egyszerűsítve ennyi: akkor lehet értelmes az egyed élete, ha a közösség fejlődését előrevivő eszmék által kitűzött célok megvalósításáért munkálkodik. Csakhogy eme eszmék lényegét Madách Ádámja sokkal egyszerűbben e színben már egyszer megfogalmazta:

Szerelem és küzdés nélkül mit ér

A lét?

(XIII.: 3621–2.)

A „Szerelem és küzdés” létmeghatározó kettőssége nem ismeretlen előttünk. A szerelem-küzdés: boldogság-szabadság fogalompárra rákristályosodott mű zárókö egy történelmi korszak épületének hatalmas boltozatában, illő végigtekintenünk a hozzá vezető íveket.

A „küzdés” szóhoz társuló jelentéseket, a politikai értelemben vetteket is – értelmes célért tevékenykedni, eszmékért csatázni, korlátokat rombolni, szabadságot teremteni stb. – a felvilágosodás eszme-rendszere alakította ki. A század gondolkodóinak sorából most csak Rousseau és Herder életművére utalok: a polgár mint társadalmi lény és ennek történelmi háttere.

A magyar irodalomban először Batsányi János írásaiban bukkan fel ez az értelmezés, sőt monumentális alkotása is erről szól. A németül 1810-ben megjelent *Der Kampf* ('A viaskodás', 'a harc', 'a küzdés') ha a magyar befogadókra nem is gyakorolt megrendítő hatást, azt a harcot szimbolizálja, magasztalja, amely a szabadság birodalmának eljöveteleért folyik. Igaz, Batsányi ezt akkor Napóleon császártól várja, de a cél a citoyen, a közéletben résztvevő szabad polgár harmonikus államának megteremtése.

Csokonai Vitéz Mihály verseiben ez a közéletiség inkább csak vágykép; gondolati verseiben ennek elérhetetlensége adja az elégikus alaphangot. I. Ferenc abszolutizmusa idején, 1795 után itt Magyarországon nem adódott más lehetőség. Egyetlen ellensúly lehetséges: a magánélet boldogsága, a kiteljesedő Erosz – embertársaink szeretete.

Csokonainak azonban még ez sem lett jussa. Életútja s annyi másé ez időben – példázza a boldogság és szabadság, a szerelem és küzdés eredendően egybetartozó fogalmának kelet-európai elválását, sajátos szembekerülését, esetenkénti torzulását (Sinkó Ervin monográfiájára és Bojtár Endre tanulmányaira utalok).

Kölcsey Ferenc költeményeiben és esszéiben (lásd *Történelemnyomozás* 1813., *Nemzeti hagyományok* 1826., *Parainesis...* 1837.) a közéletiség, a szabadság modern értelmezése (liberalizmus+felvilágosodás), s a megvalósításukért folytatott küzdés kerül a központi helyre. Ezek a fogalmak az ő puritán klasszicista kifejezéseibe öltöztetve kapják meg jelentésüket, máig érvényesen. Tévednénk, ha úgy vélekednénk: ez a szigorú egyszerűségében is fenséges fogalmi nyelv csupán alkatából, egyéniségéből, sorsából fakad. Politikai, etikai, filozófiai nézetei – ha a klasszikus mesterekhez nyúl vissza, vagy a felvilágosodás filozófusaira támaszkodik is – a kor maximáira, a liberalizmus tanaira épülnek.

A boldogság, a szerelem Vörösmarty Mihály nagy drámai költeményében, mesejátékában jelenik meg ismét (*Csongor és Tünde* 1831.). A költő, felhasználva a mese lehetőségeit, életmintákat mutat be: a Fejedelem – a hatalom, a Kalmár – a gazdagság, a Tudós – az önmagáért való tudás, Ledér – élvezetek, Csongor és Tünde – egymásért élni. Minden lehetséges életút az Idővel szembesül (az *Éj* monológja), s mindegyikről kiderül: nem jelenti, nem adhatja az emberi élet teljességét. Még Tünde is veszít – a halhatatlanságot és ifjúságot jelentő tündérségét –, de éppen a lemondás, a másikért hozott legnagyobb áldozat biztosítja kettejüknek a lehetséges életek közül a legjobb választását. S jusson eszünkbe a londoni szín befejezése: a pusztulásra ítélt társadalomban csak a szerelem, költészet s ifjúság nyithat utat az ember megmeneküléséhez. Vörösmarty szerint a lehetséges legjobb életet, az embernek-maradni minimumát nem a hatalom, a pénz, az élvezetek vagy az öncélú tudás biztosíthatja, hanem a szerelem. A darabból hiányzik a szabadság problematikája, Vörösmarty nem is említi. Mégis, éppen ezért kellett találnia egy olyan értékalapot, amelyhez viszonyítva, amelyre támaszkodva állva maradhat az ember. Ez is része a mesejáték mondandójának.

Az európai forradalmi mozgalmak fellendülése, a hazai reformtörekvések ígéretes kiteljesedése Vörösmartyt is a másik fogalomkör vizsgálatához vezérli. Legnagyobb gondolati versében a filozófiai-világnézeti hitvallását fogalmazza meg. Most azonban nem ama 9 sort idézném, amely a második középiskolás tananyag emlékezetekben szürkülő része (*Gondolatok a könyvtárban*, 1846. „Mi dolgunk a világon? küzdeni...” – még nyelvezetében is Madáchtól idézi), hanem az azt megelőző összegzés-kísérletet: „És még is – még is fáradozni kell. / (a fáradozni itt a küzdeni szinonimája – Á. K.) Egy újabb szellem kezd felküzdeni / Egy új irány tör át a lelkeken: / A nyers fajokba tisztább érzeményt / 'S gyümölcsözőbb eszméket oltani / Hogy végre egymást szívben átkarolják / (Schiller Örömdája! – Á. K.) 'S uralkodják igazság, szeretet.” E körmondatban kitapintható a világnézeti fejlődés új szakaszának minden jellemzője: a felvilágosodás idealisztikusabb eszméivel összefonódó közéleti aktivitást követelő liberalizmus. (Valószínű, hogy a költő, akárcsak kortársai, a felvilágosodás még ható eszméi következtében a békés reformok híve: ld. „a szellemharcok tiszta sugaránál...” – kiemelés tőlem – Á.K.)

Az egymástól elszakadt két fogalom újbóli egyesülését 1847. január 1-re is tehetnénk, ekkorra keltezett Petőfi Sándor elhíresült rövid ajánlása: „Szabadság, szerelem!” A radikalizálódó plebejus demokrata költő nemcsak összekapcsolja és minősíti a két jelszóra vált fogalmat, hanem – mert néki megadatott – életében is megvalósítja az emblémák jelentése által kijelölt életvitelt. Egyszerre műveiben (hogy csak a legnagyobbra, *Az apostolra* utaljak) és politikai tetteiben (s itt nem a halálára gondolunk). Ez az, amire az író-barát Jókai nem képes, s amitől – társ híján – a költő-barát Arany visszariad.

Így jutottunk vissza a kiinduláshoz, Madách Imre életfilozófiai aforizmájához. Nincs különbség az emblémák jelképezte életlehetőség madáchi és petőfi értelmében, de még fontosságuk sorrendjében sem. Petőfinél a szerelmet fel lehet (és fel kell) áldozni a szabadságért, de ez a szabadság csak eszköz a boldogság eléréséhez.

A boldogság társadalmát a Madách-kortárs *A XIX. század költői* című versében matematikai és filozófiai pontossággal határozza meg: 1. szükségletek szerinti részesedés az anyagi javakból, 2. köz-

vetlen demokrácia és 3. a kultúra és a civilizáció lehetőségeinek emberléptékű megvalósítása.) Madáchnál is hasonló a „sorrend”, bár a boldogság „definiálása” ilyen tisztán nem érzékelhető.

IV. Cél és eszköz: Madách politikusi tanítása a Tragédiában

A műben két olyan társadalmi-politikai forma szerepel, amely valamilyen módon, bizonyos értelemben vett célként kapcsolatba hozható a politikus szerző gondolkodásával. Az egyik az V., az athéni – a korlátozott, de közvetlenül megvalósuló demokrácia. A másik a IX., a párizsi, a kispolgári nézetek uralomrajtását bemutató jakobinus diktatúra.

Már az segít a fontosság megítélésében, hogy az athéni szín vége lezárja azt a politikusi gondolkodást, amely a IV., az egyiptomi színben indult (710–722. és 731–736. sorok). E zárást idézzük:

ÁDÁM: *E gyáva népet meg nem átkozom,
Az nem hibás, annak természete,
Hogy a nyomor szolgává bélyegezze,
S a szolgaság, vérengző eszközévé
Süllyessze néhány dölyfös pártütőnek.
Csak egyedül én voltam bolond,
Hívén, hogy ilyen népnek kell szabadság.*

(V.: 1031–7.)

Ne feledjük, a felvilágosodás során kidolgozott modern állam fogalmához tartozott e két feltétel is: a népszabadság kivívása és gyakorlásának a biztosítása, valamint a nyomor (s vele a tudatlanság) megszüntetése (citátumok nélkül a közfelfogásra és a Madách-szövegekre hivatkozom).

Bárki fölismeri első olvasásra is, hogy a párizsi szín e tekintetben ismétlődés – mégsem az. Ott a politikai tanítás a színnel nyit (cél – a hármassal jelszó; eszköz az áldozatos harc) és a következőben sem zár le! Lássuk: hogyan és miért. Danton–Ádám már a nyitó monológjában, s az azt követő szavaiban egy új népet mutat be:

[...] *Két szó menti meg
A mindenünnen megtámadt nagy eszmét,
A jók számára mondjuk egyikét:
„Veszélyben a hon”*

[...] *Tizenegy hadsereg küzd a határon
S mi hű ifjúság tódul szüntelen
Az elhullott hősök helyét kitölteni.*

[...] *Nincs más kincse a
Népnek mint a vér, mellyet oly pazar
Nagylelkűséggel áldoz a hazának.*

(IX.: 2119–2154.)

Most ne a Petőfi Sándor-i (és 1848/49-es) áthallásokat vadásszuk, hanem hasonlítsuk össze a párizsi, a francia népet az athénivel! Mindkettő tudatlan, mindkettő befolyásolható (tán még az ok is ugyanaz), de egyben különböznek: a hazáért, az eszméért hozott áldozatban.

Vörösmarty Mihály 1846-ban még a „szellemharcok tiszta sugárát” emlegette. Igaz, a költő végig kitartott a szabadságharc politikai vezetése mellett, de a terrortól még ekkor is, ezután is idegenkedik. Madách politikusi vilásképe közelébb áll a rousseau-i eredethez. Egyszer a színben így értékeli:

*Ki mondja, hogy vérengző örület
A nemzetet meg fogja tizedelni?
Ha forr az érc, a rossz salak kihull,
De a nemesb rész tisztán megmarad.
És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Nem gondolok nevemmel, légyen átkos,
Csak a haza legyen nagy és szabad.*

(IX.: 2135–2142.)

Majd utána a macskajajos kijózanodással:

*Vak, aki Isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenne.
Mi óriás volt bűne és erénye,*

*És mind a kettő mily bámúlatos.
Mert az erő nyomá rá bélyegét.*

(X.: 2373–2377.)

Szeretném fölhívni a figyelmet erre az „Isten szikrája” kifejezésre, amelyre már Barta János is reagált (Barta János: *Madách Imre* Bp., é.n. (1942) 135. l.). Nem kell bátorság ahhoz, hogy kijelentsük: ez a isteni szikra a hatékony, optimálisan működő polgári állam és társadalom eszméje. (Itt érintkezik véleményünk Mezei József: *Madách. Az élet értelme* Bp., 1977. 227. l. és tovább kifejtett véleményével.) Nemcsak a párizsi szín nyitójelszavai hangsúlyozzák ezt, hanem az is, hogy Madách disztíngvál: a diktatúra és a háború szimbiózisából sarjadó erőszak, a terror vele járhat, megjelenhet (ezt a történelem is bizonyítja), de a lényeghez nem fér hozzá:

[...] *Az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti
Erőszak, az örökre élni fog.*

(X.: 2411–3.)

Hallgassuk a szerzőt, mert nemcsak a szakralitást erősíti meg az isteni szikra minősítéssel, hanem hitet is tesz mellette:

*S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztúlva mindig, méltóságosan,
Míg, lassan bár, betöltik a világot.*

(X.: 2414–6.)

Kerényi Ferenc a Matúra Klasszikusok sorozatban a Párizsi színhez illeszti az 1847-es Szontagh Pálhoz írt szavakat („mindinkább erősödöm régi hitemben, hogy csak véres út vezetne boldogsághoz, és a francia forradalom alatt is azok voltak a legbecsületesebb emberek, kik legtöbb vért ontottak.”), de véleményünk szerint helytelenül. Ugyanis Madách is, az ország is a darab születésekor már túl van az áldozatokon, azaz a véres eszközök mellett, azokkal együtt és azok ellenére is hitet tesz a korábban Petőfi által pontosabban megfogalmazott út mellett (lásd: *Az ítélet, Egy gondolat bánt engemet...* stb.).

A demokratikus, forradalmat is vállaló liberális politikusi válaszáinak igazságát – föltételezésünk helyességét – azonban más oldalról is megközelíthetjük. Figyeljük meg, hogy Madách az egész

műben nemcsak hogy ódzkodik az önkényuralom magasztalásától, hanem máig is igaz pszichológiai sejtéssel mutat rá a zsarnokságnak egyéniséget deformáló erejére:

ÁDÁM: [...] *űrt érzek, mondhatatlan űrt*
(IV.: 590.)

ÉVA: *Van a léleknek egy erős szava,
A nagyravágy. A rabszolgában alszik,
Vagy szűk körében bűnné aljasúl.
De vérevel táplálván a szabadság,
Naggyá növeszti, mint polgárerényt.
Ez költ életre minden szép s nagyot,
De hogyha túlerős, anyjára tör,
S küzd véle, míg elvérzik egyikök.*
(V.: 838–844.)

ÁDÁM: *E vér közt úgy gyötör az egyedüllét*
(IX.: 2245.)

A fenti – kevés – példából is beláthatjuk: az egész művön végig vonul a szabadság felszabadító, egyéniség-kiteljesítő felfogása, amelynek az álombeli színekben történő korlátozása az egyik (ha nem a legfőbb oka) a távozásnak, a menekülésnek. Érdemes lenne a hatás eredetét kikutatni, mert ez nem nagyon fér össze az úgynevezett centralista csoport reformelképzeléseivel.

Össze lehet gyűjteni részben a „színhívó” szövegekből, részben pedig az „értékelő” egységekből tucatszámra azokat az aforizmaszerű kijelentéseket, amelyek Madách politikai cél-és eszközrendszerét árnyalják, ám ennek az elvégzése igazán akkor biztat eredménnyel, ha a kortársaknál is elvégezzük: Petőfinél, Aranynál, Jókainál, másoknál. S ha a kontroll szerepét most osztjuk ki a „hivatásos” politikusok nézeteire, akkor igazolódhat föltevésünk: Madách Imre, a politikus minden területen és minden értelemben eggyé vált korának befogadóival. Szép példa erre az azonosulási képességre *A civilizátor* című drámája is.

V. Megjegyzések Madách politikai morálfilozófiájához

Az ember tragédiája Goethe *Faustjának* méltó párja. Az író egybegyűrván olvasmányélményeit és élettapasztalatát kortársai számára és nevében a mostani és a leendő befogadókra gondolva fogalmazta műegésszé véleményét. Noha nem színpadi előadásra készült, az érvelési rendszerébe színházi effektusokat is beépített, a világszínház shakespeare-i értelmezését követve („Színház az egész világ...”). A sematikus egyszerűsítés és a pedagógiai didaktikusság veszélyét vállalva, a teljesség igénye nélkül kövessük az általunk választott gondolatmenetet!

1. A létező világnak ember fölötti léptékkal mérve is racionalitása van. Figyeljük meg, hogy az első színben a szituációból következő események során az Úr, az Angyalok és Lucifer lényegében erről beszélnek.

2. E létező világ titkai az ember, pontosabban az egyed számára titkok maradnak. Vagy még LUCIFER segítsége is kevés a megismeréshez:

Ezen kötél erősb, mint én vagyok.

[...]

Ki vagy te, rém – nem téged hívtalak...

(III.: 395., 472.)

Vagy pedig az ember kerget hiú reményeket:

ÁDÁM: *Hagyd megtekintennem hát e működést...*

(III.: 410.)

s a III.szín e részének további sorai. De ugyanez a probléma a Falanszter színben is:

TUDÓS: [...] *kényszerülve lesz*

Engedni az anyag kívánatomnak

(XII.: 3408–9.)

3. Ennek a ténynek belátása olyan kétségbeeséshez vezet, amelyből csupán az öngyilkosság tűnhet kiútnak. Ez a motívum többször visszatér:

ÁDÁM: *El e látással, mert megőrülök.
Ily harcban állni száz elem között
Az elhagyottság kínos érzetével.*
(III.: 447–9.)

Rettentő kép [...]
(IV.: 791. – előtte Lucifer példázata az időről)

*Ne lássam többé ádáz sorsomat:
A hasztalan harcot.*
(XIV.: 3912–3. – előtte Lucifer bemutatja az elkorcsosulást)

*[...] ha tetszik, hát nem élek.
[...]
Előttem e szirt, és alatta mély:
Egy ugrás [...]*
(XV.: 3977., 3979–3980. – válasz Lucifer determinista monológjára következőre)

4. Ám pontosan ez a belátás, azaz a tudás az, ami az embert az Istentől vagy az ember-előtti létezés szintjéről elszakította, ami emberré tette. Az embernek adatott meg a tudatos döntés és az arra következő cselekedet, amelynek szabadságát (emlékezzünk!) Lucifer adja:

*Válassz jó és rossz között,
Hogy önmagad intézzed sorsodat [...]*
(II.: 250–251.)

De – s ez még fontosabb – az Úr erősíti meg ezt a szabadságot:

Végtelen a tér, mely munkára hív [...]
(XV.: 4073., kiem. t.: Á.K.)

(az Angyalok Karának szavaival:)

*Szabadon bűn és erény közt
Választhatni [...]*

(XV.: 4094–5. – kiemelés tőlem – Á.K.)

Mivel érdemli ki Ádám (emberösünk) az isteni kegyet és az isteni jutalmat:

[...] tudók, mint isten
(II.: 330.)

Könnyen találhatunk választ és megfelelő idézetet:

ÁDÁM: *Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.*
(XV.: 4003–4.)

A keresztény felfogás szerint bűnünk mértékének és jellegének a belátása és megbánása, a készség a vezeklésre, a Jó követésének szándéka elegendő lehet az isteni irgalom elnyerésére. Ne felejtjük: itt mindenki vereséget szenvedett! Ádám már a porban; Lucifer utolsó esélye csak annyi, hogy Évát taszítsa a halálba hívó kétségbeesésbe:

*S te dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bűnnel fogamzott,
[eredetileg: Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott]
Az hoz földedre minden bünt s nyomort.*

De Éva felelete porba zúzza reményét:

*Ha úgy akarja isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörüli,
Testvériséget hozván a világra.*

(XV.: 4008–4013.)

Akkor viszont hol marad az a világnézeti megalapozás, amire a mű mint katedrális épül? Ádám a megerősítést (hiszen erről van szó) nem csupán isteni kegy gyanánt kapja! *Madách embere kiérdemli, megküzd érte.* Ha a világról való tudása nem is érdemesítené rá, annál inkább tapasztalata az emberi társadalomról (és annak jövőjéről), valamint az a bölcsessége, amelyet az emberi cselekedetek mozgatórugóinak a megismerése közben szerez (meg is, hozzá is öregszik). A bizonyításhoz nem kívánjuk az álomszínek minden gondolatát végigkövetni és feltérképezni, csupán utalunk a szakirodalomra: Barta János, Eisemann György, Horváth Károly, Mezei József, Németh G. Béla, Sötér István és mások tanulmányaira.

Idézzük fel, mit mondat Ádámmal a gondolkodó, a politikus, a költő Madách Imre!

*[...] ifju keblem forró vágya más:
Jövömbé vetni egy tekintetet.
Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek*
(III.: 541–3.)

Ez az álom, ez a jövő-játék teszi lehetővé, hogy Madách rámutasson: világnézetének alappillérei hogyan, mikor és miért alakultak ki. Így tudja érzékeltetni, hogy azok töredékeiben mennyire valósíthatók meg, s hogy mennyire kell lennie egy teljes megvalósulásnak. Mindez Ádámnak álom és jövő, ám a költőnek a múlt és tapasztalás. A költőnek úgy kell összefonódnia, hogy a befogadó belássa: számára az alkotó gondolkodása, világnézete zsinórmérték lehet.

S itt most nem a nemesi-polgári liberalizmus elfogadásáról van szó, az átmentett reneszánsz és/vagy felvilágosodás haladó hagyományairól. Sokkal többről: az ember nembeli és egyedi létének értelméről. Azonban Madách nem filozófiatörténetet ad elő. Nem minősíti, nem értékeli a múltat, azaz az álom-jövőt Ádám szempontjából vagy éppen az Úr magasságából (mindenképpen egy társadalmi réteg érdekében megfelelően). Ez nem lenne sem etikus, sem elegáns.

ÁDÁM: [...] *Világosíts fel*
[...]
[...] *mert ezen*
Bizonytalanság a pokol. –

AZ ÚR: *Ne kérd*
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől

(XV.: 4039–4044.)

És a továbbiakban Ádám is, Lucifer is egyaránt a háttérbe kerül. A nagy összegzéskor immár csak a kishitűség (Ádám) és a kételkedés (Lucifer) jut nekik osztályrészül, amelyek csak árnyalják azt. Az Úr veszi át Madáchtól a szót, az Úr szavai a gondolkodó költő szavai.

Először a gondolatív két végső pontját adja meg:

Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.

(XV.: 4045–7.)

Ez egyrészt a harmadik szín „mit szenvedek”-jére utal vissza, másrészt az antikvitásban először megfogalmazódó önérdékről való lemondásra utal. Hasonlóan a továbbiakban:

Ha látnád, a por lelkedet felissza;
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a múltó perc élvéről lemondj?

(XV.: 4048–4050.)

Itt nem a tettekről van szó, hanem a két feltételezés között kifeszített, értelemmel felfoghatatlan időélményről, amely nemcsak Ádámot viszi-viheti a kilátástalanság tévútjára, hanem a befogadót is.

Madách, a beteg Madách jól ismerte örökölt betegségének természetét. Tudta, hogy az időhöz, annak végtelenségéhez és emberi végtelenségéhez nagyon könnyen kapcsolódik a munkát bénító depresszió. Ám a költő-filozófus, aki jártas a politikában is (az 1843-as pozsonyi országgyűlés óta a magyar politikusok második vonalába és nemzedékébe tartozott), tud feloldást. Így határozza meg a számunkra adott idő-dimenzió feltételeit, meggyőző szándékát az Úr szájába adja, s azt az isteni tekintéllyel támasztja alá:

Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.

(XV.: 4052–4055.)

Ezek után tér vissza az ismerős motívum, mintha Wagner zenedrámái ihlették volna: a küzdés és a szerelem, a közösség és az egyén, a szabadság és a boldogság, a férfi és a nő – e kapcsolatok harmóniáját kell megteremtteni. Azt a harmóniát, amelyben ráadásul a politika és a kalokagathia egyensúlya is megvalósul. A megfogalmazás felszólítással indul:

Karod erős – szived emelkedett
Végetlen a tér, mely munkára hív...

(XV.: 4072–3. kiemelés tőlem –
Á.K.)

Íme: ama munkának sem az idő, sem a tér nem lehet korlátja. Az a közösség, amelyért Madách embere küzd, nem a liberalista-nacionalista felfogás szerinti hon (III.: 349–355. – Lucifer); a madáchi értelmezésben ebbe a közösségbe minden ember beletartozik színre, nemre, nyelvre vagy másra való tekintet nélkül. A reformkor élmé-

nyétől még most is mámoros, a szabadságharc sikereit és kudarcait, áldozatát, kínját, gyötrődését megélt költőnek szíve sajog:

Egyet bánok csak: a haza fogalmát...

(XII.: 3153. és a többi sor)

de jól tudja, az ember esélye a jobb jövőre, de a túlélésre is csak globális méretekben valósítható meg.

És még mindig nincs vége a tanításnak.

[...] S ha tettdús életed

Zajában elnémúl ez égi szó

E gyöngye nő tisztább lelkülete

Az érdekek mocskától távolabb,

Meghallja azt, és szíverén keresztül

Költészetté fog és dallá szűrődni.

(XV.: 4076–4081.)

A művészet és a szerelem időtlenségén túl (az ősi toposz és a XI. szín vége) e kijelentésbe az utódok is beleérthetők. Amit az Úr filozófiai szinten fogalmaz meg, ugyanazt hallhatjuk ki az Angyalok Karának misztikusabb, de érzékletesebb énekéből is. Éva, a nő, a szerelem érti meg először és valósíthatja meg ezt a feladatot. (Ennél szebb igazolása nincs sem a mitológia vádlottjának, sem a családi boldogság összezúzójának – bár Madách már a II. színben apokrif értelmezésével felment az első, XI. színében pedig a második vád alól).

Ádám, aki racionálisan kívánt közeledni mindenhez, most is kétkedik. Számot vetett a múlttal, s látja: a jövő rajtuk, és másokon, rajtunk múlik. Nem csoda hát a végső kétkedése sem:

Csak az a vég! – Csak azt tudnám feledni!

(XV.: 4116.)

De nem ez a sóhaj Madách Imre utolsó szava. Bármennyire tartott is kortársainak gyengeségétől, esendőségétől, a történelmünkben oly sokszor bekövetkező körülmények hátrányossá válásától, az utolsó gondolata a figura etimológiába rejtett bizalom, a munkálkodó, a küzdő, a teremtő ember bizalma.

A tollát letevő költő elmondhatta:

Be van fejezve a nagy mű [...]

S ha idézte magát, abban sem büszkeség, sem túlzás nem volt. Ez a

drámai költemény olyan elméleti és érzelmi megalapozása a jövőt alakítani akaró ember világnézetének (1859–60-ban, de később is), amely hű '48 szelleméhez, ugyanakkor nem zárkózik el az új nézetek befogadásától sem, ha azok is előre viszik az emberemet.

(Köszönetemet fejezem ki a szegedi Deák Ferenc Alapítványnak a cikk elkészítésében nyújtott segítségéért.)

Krizsán László

Madách második negyvennyolca

Az 1861-es esztendő a remény és az újrakezdés lehetőségének ígéretével köszöntött a levert forradalom és szabadságharc sokat szenvedett nemzedékére.

A bizakodás és a küzdés ideje érkezett el!

Reménykeltően alakult Európa politikai, hatalmi átrendeződése, és a függetlenségi törekvéseket táplálták a belső elégedetlenségi mozgalmak is.

A *külső kényszer*, amely a Habsburg császárságot addigi, Magyarországgal szembeni önkényének enyhítésére kényszerítette, a *kibontakozó olasz egység és a hozzá fűződő új szövetségi viszony volt*. Szardinia királya *Viktor Emánuel III. Napoleonnal* szövetkezve, 1859-ben megtámadta Ausztriát. A *solferinói* csatátéren az osztrák seregek vereséget szenvedtek és Ausztria kénytelen volt lemondani Viktor Emánuel javára a gazdag *Lombardiáról*. A Habsburg birodalom más itáliai birtokait pedig *Garibaldi* fenyegette, akinek a seregében küzdő *Magyar Légión* katonái tudatosan kapcsolták össze az olasz egység megteremtéséért folytatott harcot a magyar függetlenség ügyével. Még nótában is kifejezték a közös harc eszményét:

*Szennyes az én ingem,
szennyes a gatyám is!
Majd hoz Kossuth tisztát,
Türr Pista meg puskát,
Éljen Garibaldi!*

A Magyarországgal szemben folytatott addigi osztrák politika enyhítését követelték azok a *belső események* és politikai megnyilvánulások is, amelyek gyakran óriási tömegeket aktivizáltak és állítottak politikai célok szolgálatába.

A katonai vereség és a belső elégedetlenség által kialakult veszedelmes helyzet enyhítésére az előállott *kormányzati válság* következményeinek elhárítása érdekében az uralkodó *korlátozott autonómia* engedélyezése felé hajlott. 1860. október 19-én *Ferenc József, Rechberg* miniszterelnök és *Szécsen Antal* megtárgyalták és elfogadták azokat az elveket és intézkedéseket, amelyek alapjául szolgáltak a Habsburg-birodalom *új közjogi viszonyainak*, amelyek a másnap, 1860. október 20-án kibocsátott úgynevezett *Októberi Diplomában* öltöttek alakot.

Az Októberi Diploma elsősorban a kormányzási módszerek megváltoztatásával kívánta az elégedetlenséget semlegesíteni. Megszüntette a belügyi, a vallás- és közoktatásügyi és igazságügyi minisztériumokat és *visszaállítani rendelte el a magyar és erdélyi udvari kancelláriákat*.

Magyar kancellárrá *báró Vay Miklóst* nevezte ki az uralkodó. A megyei önkormányzat visszaállítását a császár már 1860. április 19-i leiratában megígérte, az Októberi Diploma pedig, ennek megfelelően, intézkedett a *régi megyehatárok* érvényesítéséről.

A magyar arisztokráciának címzett gesztusként, az *1848 előtti alkotmányos állapotok* érvényesítésére az 1848 előtti hatóságokat állította vissza a Diploma, mely intézkedések a *magyar ókonzervatívok* körében kedvező visszhangra találtak.

Am csupán ezt a társadalmi réteget elégítették ki az Októberi Diploma rendelkezései. A nemzet túlnyomó többsége, ideértve a magyar nemességet is, elutasította a birodalom válságát elhárítani hivatott „reformokat”.

A nép az 1848-as, sokan az 1849-es törvényeket követelték. Az 1860. december 17-én megtartott *esztergomi értekezlet* is az 1848-as törvényeket fogadta el irányadóul.

A közhangulattal szemben a bécsi udvar adminisztratív úton próbálta pozícióit megtartani, sőt megerősíteni. E törekvés fejeződött ki a *Februári Pátens* 1861. február 26-án manifesztaált szövegében.

Ez a közjogi okirat látszólag a magyar érdekeknek kedvező változásokat ígért, mivel 85 magyar képviselőt engedett be a *Birodalmi Tanácsba*, viszont a Birodalmi Tanács átvenni igyekezett az ország-

gyűlés szerepét. Ezért az autonómiát nem növelte, hanem korlátozta ezen osztrák többségű és befolyású szervezet.

Magyarországon közben az országgyűlés összehívásának követelése a tömegóhajból a hivatalos közjogi viták központi kérdésévé rangosodott. Apponyi György országbíró az uralkodóhoz intézett előterjesztésében 1861. februárjának végén kifejtette, hogy az összehívandó országgyűlés feltehetően az 1848-as törvények és a felelős magyar minisztériumok felállítása mellett dönt, és bizonyosan állást kíván foglalni a magyar autonómia kérdésében is.

Ferenc József – Vay kancellár sugalmazására – 1861. április 6-án kelt leiratában a magyar minisztériumok kérdésében hajthatatlanul kitartott az összminisztériumok működése mellett és *elutasította* annak lehetőségét, hogy a „tiszán magyar ügyeket” kivonják a közös tárgyalásokból.

Az uralkodó és az udvar állásfoglalásaiból világossá vált, hogy *késleltetni igyekeznek a magyar országgyűlés összehívását!* Az országgyűlés hatáskörét, az „ösi magyar alkotmányra” való fülrevezető hivatkozással a kor problémáiról elterelni igyekeznek.

Ilyen helyzetben a függetlenségi erők számára egyetlen hathatósan ígérkező cselekvési terület maradt, a *vármegye*.

A megyei tisztikarok 1860 decemberétől szerveződtek – míg az országgyűlés legfelsőbb akaratból történő összehívására csak 1861. április 2-án került sor. *A közbeeső időben, amely csaknem négy hónapot ölelt fel, a megyék vonták magukhoz az országgyűlés feladatait a haza függetlenségének minél teljesebb kieroszakolása érdekében.*

Ennek a küzdelemnek *vált egyik irányítójává Madách Imre*. Még 1860. decemberének elején elvbarátainak egy bizalmas összejövételén Madách hitet tett amellel a politikai irányelv mellett, hogy az ország közjogi helyzetének rendezése kizárólag *48-as alapon* valósítható meg, és hogy e változásokban *döntő szerep hárul a megyékre*.

A megyék szerepének fontosságát a politikai életben Madách már korán felismerte és értékelte. Mindössze huszonkét esztendő volt, amikor „*A megye politikai szerepéről*” szóló írásában, 1845. január 13-án, az időleges politikai pozícióvesztésről ekként szól: „...sikerüljön bár néhányszor a nemzet érdekével ellenkező többséget sze-

rezni [...] én nem rettegek, mert a megerősült nemzet fogja tudni visszaszerezni saját érdekét.”

A „saját érdek visszaszerzésének” legfontosabb eszközéül Madách Imre – mint számos magyar politikus – a megyei önkormányzatokat ismerte el.

Nem nehéz e gondolkodásnak értelmét és praktikumát meglegelnünk. Az országos kérdések – aminő például a felelős magyar minisztériumok és az országgyűlés ügye – az uralkodónál nyerhettek végső szentesítést vagy – többnyire – elutasítást. Ám a megyei igazgatás nem került az uralkodó elé, és ily módon többet érhetett el egy kisebb területi egységen belül, mint az országgyűlés. és az ország sok megyéből állt. Ha valamennyi vagy többségük a függetlenség iránt érzett elkötelezettséget, a megyék mozaikjából összeáll országban máris túlsúlyba kerültek és legális szerepkörhöz jutottak a függetlenségi erők, anélkül, hogy bármiféle országos közjogi elképzelést sértettek vagy befolyásoltak volna.

A politikai küzdelem e stílusának és formájának volt híve Madách Imre is. *Ő és küzdőtársai, a megyében kívánták megvalósítani 1848 Magyarországot!*

E cél szolgálatában már 1860 őszétől rendkívül aktív tevékenységet fejt ki. Az irodalomtörténészek közül többen – mint Szerb Antal is – úgy vélik, hogy Madách országgyűlési képviselővé történt megválasztása után tért vissza a politikai és irodalmi életbe.¹

E tévedés abból ered, hogy az ekként vélekedőknek nem volt alkalmuk megismernedni *Madách Imre megyei keretek között végzett, de „országos” igényeket és reményeket kifejező politizálásával.*

A nógrádi Megyebizottmány Választmányának tagjait – melynek sorában Madách Imre is helyet foglalt – az uralkodó és a Birodalmi Tanács akaratával szemben, az *1848. évi XVI. törvénycikk alapján* választották meg.

Mindennél beszédesebben jellemzi e Választmány politikai hitvallását néhány név: *Horváth Mihály, Klapka György, Kossuth Lajos, Pulszky Ferenc, Reményi Ede, Szontagh Pál és Türr István.*²

1861. január 10-én a megyei Választmány tagjaiból összeállt a *táblabírák testülete.*³ A 83 tagból álló kollégium a kijelölt megyei

törvénykezési napokra biztosította a bírákat. (Madách Imre, titkos szavazással, az 1861. február 18-i törvénynapra kapott megbízást.⁴⁾

„É Megyei választmány tegnapi napon tisztikarát megválasztva, é Megye kormányzatát közigazgatási, törvénykezési alapon által veszi, híven és megtörhetetlenül ragaszkodván alkotmányos jogaihoz mind azt mi 1848 óta történt törvénytelennek jelenti ki s elvileg kimondja, hogy semmit sem ösmer el, mit ezen idő közben a volt önkényuralom kormánya rendelt. – Ennek folytán alkotmányosságából kifolyó elvek és jogok alapján a' belkormányzattal együtt a' törvénykezés terét is által veszi. Mi célból Törvényszéki Táblabírának é következőket megválasztja.” (következik 83 név).

A megye új közigazgatási rendszerét az alábbi szempontok alapján dolgozta ki egy bizottság, melynek Madách Imre is tagja volt.

„A megye szervezésére következő teendők indítványoztattak:

1-ör A községek megnyugtatására tudassák azokkal a megyei kormány által vételét.

2-ör A bírák és jegyzők új megválasztása, s ezek kijelölésének módja.

3-ör Az 1848-ban olly jó hatásúnak bizonyult 5 tagú választmány megválasztása a községekben. –

4-er Az irományok által vételi módja.

5-ör Az adóviszonyok megállapítása.

6-ör A közbátorság iránti részletek meghatározása.

7-er A község vagyoni miképpen biztosítása.”⁵⁾

E bizottságnak rendkívül gyorsan, már a másnapi közgyűlésen előterjesztést kellett tennie a megyei közigazgatás új tartalmáról és rendszeréről.

Hasonlóan sürgős feladatot kellett elvégezniök a megye közönségéhez intézendő kiáltvány szerkesztőinek. A „Nógrád megye népeihez” intézett felhívás – melynek *megszövegezésében Madách Imre jelentősen közreműködött* – mindenki számára érthetően fejezte ki azt a történelmi változást, amely a megye új tisztikarának és lakosságának együttműködéséből képes lesz megteremteni a demokratikus átalakulást.

Ez az 1861. január 10-én kelt okmány is megerősíti fentebbi véleményünket, mely szerint az Októberi Diplomát követő időszakban, Nógrád és más megyék, *átvállalták a felülről késleltetett országgyűlés feladatainak egy részét, határaikon és hatáskörükön belül.*

Íme:

„Nógrád megye Népeihez. Mai napon a megye az 1848-ki — és amennyiben ezen most említett törvény által a' régiek megszüntetve nincsenek — törvényhatósági jogait által vevén; tudatja a néppel: hogy minden jogait önválasztotta tisztviselői által teljesítetvén, meghagyja minden osztálynak külömbiség nélkül, hogy azoknak szigorú, de törvényes engedelmességgel tartozik, és ha netalán — mi fel nem tehető — bármelyik tisztviselő törvényes kötelelességeit akar — mi tekintetben nem teljesítené, ismét szigorú kötelelességévé teszi minden polgárnak, hogy panaszát a megye hatóságának szabadon előterjesztesse...”

Így:

„1. Kihirdeti újabban a megye bizottmánya, hogy minden ember legyen az herceg, gróf, báró, nemes vagy mint azelőtt mondatott paraszt, minden hivatalra egyforma joggal bír, ha magát arra tanulás és tudományok által képessé tette.

2. A robotot, dézsmát és paptizedet — kivéven a szőlő dézsmát a' hol még megváltva nincs — a' törvény örök időkre eltörülvén, az többé visszaállíthatatlan, és azt a' megyei bizottmány a néppel minden időben megőrzendi. – Figyelmeztetnek ez alkalommal a' polgárok, hogy minden olly tartozások és jogok, melyek az 1848-ki törvények által megszüntetve nincsenek, jövőben is épségben maradnak; mert azok csak a' nép képviseleti országgyűlés által változtathatnak meg, minthogy a haza szabadsága csak a törvények hü és engedelmes megtartása által virulhat fel teljes erejében. —

3. Minden község — kivéve azokat, melyek már az 1848-ik évben is rendezett tanácsal bírtak — magát az illető kerületi szolgabíró jelenlétében újra fogja rendezni, és így a' mostani eljáróságok kivétel nélkül a' jegyzőket is oda érte, ezennel megszüntetnek.

4. Minden nemű adót, mit az országgyűlés, a' régi szokás szerint, hadiadónak mondott, minden honpolgár egyformán birtok aránylag

fog viselni; s minthogy csak az Országgyűlés által kivetett adót szabad a' megye bizottmányának törvényessen behajtani; a' volt német tisztviselőség által kivetett bár minemű, törvényeinkben nem ismert adó behajtásába a' megye soha sem fog bocsájtkozni; és mint ez által az ország szüksége hátramaradást szenvedne, a' megye bizottmánya a' tegnapi üléséből az 1848-ik évi alapon a' népképviselési országgyűlésnek Pestre azonnal teendő egybehívását, — hogy ezen a' bajon is segítve legyen — megsürgette. —

5. A Megye szükségeire azonban a' régi törvény és gyakorlat szerint fizetést rendelni kötelessége és joga lévén, — egy ily házi adót fél évre a' mai üléséből elrendelt, melyet minden honpolgár pontosan fizetni köteles.

Ezek azok, miket a' Megyei bizottmány előre is kihirdetni szoros kötelességének tartott, kérve áldást Istentől, hogy tarcsa meg közöttünk az egyetértést, melyet ő megadand, ha törvényeinkhez híven ragaszkodunk és azoknak engedelmeskedünk.”⁶

A Megyebizottmánynak az országgyűlést helyettesítő szerepét és jellegét különösen *kihangsúlyozza az adók kivetéséről és kezeléséről szóló rendelkezés*. Adót ugyanis csak az országgyűlés állapíthatott meg.

És hogy a megye területén élő nemzetiségek *saját nyelvükön* érthetők a változásokat, melyek lakóhelyük életében bekövetkeztek, a Bizottmány elrendelte „ezen kiáltmánynak német és tót nyelven lefordítását.”⁷

A 48-as ihletésű nógrádi Megyebizottmány a nemzetiségek anyanyelvének törvényes használatáért, íme: többet tett, mint amit ma, a trianoni határokon kívül élő és alapszerződésekkel „védett” magyarság kaphat a nyelvhasználat terén!

Az új megyei tisztikar egyik legsürgősebb feladata volt a megalakulás napjaiban, hogy *megmentse és biztonságba helyezze az önkényuralom éveiben keletkezett iratanyagot*. A nemzet gyötrelmeinek és megaláztatásának e hiteles dokumentumait Madách Imre meglepő szakmai hozzáértésről tanúskodó alapossággal a *gácsi járás főszolgabírói hivatalánál vette át*, a Megyebizottmány 1861. február 10-i végzése alapján, az alábbi módon:

„Minden pénzt és vagyont értékelő iromány külön egy jegyzőkönyv mellett. —

A' büntető rendtartást illető irományok külön szinte jegyzőkönyv mellett. —

Végre minden egyéb administratív iratok külön. —”⁸

Újabb megbízásként Madách Imrét felkérték a *megyei költségvetés elkészítésében* való közreműködésre,⁹ majd a következő közgyűlésen, január 12-én, az 1848-as törvények alapján megejtendő *képviselőválasztás rendező bizottságába, delegálták, a losonci választókerületben*.¹⁰

A *közmunkaerő* összeírását, a közmunkák és az *építendő utak kijelölését* Madách Imrének február második felében kellett elvégeznie, mert „tavasz nyitával az országutak építéséhez hozzáfogni kellend”.¹¹ Miként a képviselőválasztás ügyében, ez alkalommal is a losonci járás volt Madách illetékességi területe.

Az intézkedések és gyakorlati tennivalók mellett – amelyek ugyancsak egy radikális átalakulás érdekében történtek – 1861 tavaszán a nógrádi Választmány ismét *fontos elvi politikai nyilatkozatot fogalmazott meg és tett közzé*.

Tiltakozást jelentett be az Október Diploma és az úgynevezett Februári Pátens törvénytelennek nyilvánított rendelkezései ellen.

A testület – Madách Imre tevékeny közreműködésével – felfedi a bécsi udvar manővereit, amely a Birodalmi Tanácsban próbálta megfojtani a magyar törvényhozás önállóságát! A nyilatkozat ismét és nagy nyomatékkal terelte rá a figyelmet az önálló, független magyar országgyűlés összehívására.

Ez a nyilatkozat a legforradalmibb, a legeltökéltebb kiállítás 1848 ügye és annak folytatása mellett. A megye irányító testülete *hazaárulónak bélyegezte* kiáltványában mindazokat, akik bármilyen módon elősegítik a Birodalmi Tanács működését.

A megye e forradalmi nyilatkozatát „a haza összes törvényhatóságaival közölte.”

A nyilatkozat méltó Nógrád megye 48-as hagyományaihoz és Madách azon felhívásához, melyben 1849. június 6-án szólította fegyverbe szülőföldje népét a beözönlő oroszokkal szemben.¹²

A történelmi jelentőségű manifesztum:

„Az 1860-ik évi octóber 20-ki diploma és az ezt megerősítő újjólág kiadott s hírlap útján közzé tett 1861-ik évi február 26-ki manifestum érdemében, — kimondta e megye, — hogy e manifestumot, sem alakja, sem tartalmára nézve törvényesnek, és törvényszerűen kötelezőnek, sem el nem ismeri, sem el nem fogadja: nem pedig azért, mint olyant mely felállít egy birodalmi alaptörvényt, egy birodalmi tanácsot, — melynek a magyar törvényhozási önálló függetlenséget alárendeli, — és ezzel az országnak önkormányzatát, s független öntörvényhozását meg semmisíti; — holott az 1790-ik 10-ik törvény szerint, Magyarország semmi más országok érdekének alárendelve nincs, hanem azoktól egészen önálló és független. —

Ezen alapon helyén látja e' megye nyilván kijelenteni, — hogy minden kivétel nélkül, legyenek azok országgyűlési képviselők, mágnások, országnagyok, megyei tisztviselők, vagy bár kik is, — egy szóval mindnyájokat — kik akár a Magyar országgyűlésnek eddigi törvényhozói körét úgy mint az adó és katonaaállítás kérdésében is, megrendíteni kívánnók, — akár netalán, a birodalmi tanács megalkotásában úgy, mint választók — vagy mint választottak, bár milyen formában, résztvennének, — közreműködnének, megjelenének, — mint ön hazájuk közjogi törvényeinek megsértőit, — honárulóknak tekintti: — mely végzés a haza összes törvényhatóságaival közöltetni rendeltetik.

Nehogy pedig valaki azt állíthassa, miként jelen végzésünk nem a Nógrád megyét képviselő bizottmány összes akaratának kifolyása, de azt csak egy a halgatag többséget intimidáló kisebbség hozta, ezennel megnyitók tanácskozási termünk ajtait, felszólítva ünnepélyesen mindenkit, hogy ki jelen végzésünkkel egyértelemben nincsen, az szabadon távozhassék, ki ellenben itt marad, az nemcsak itt maradásával végzésünkben való beleegyezését nyilvánítja, de azt saját nevének aláírásával is megerősíteni kész.

Miután pedig felszólításunkra senki sem találkozott, ki e megye tanácskozási termét elhagyta volna, a nevek aláírásához fogtunk, mi is úgy történt a mint következők:

Költ 1861-ik évi martius 12-en bgyarmathon tartatott bizottmányi közgyűlésünkben. Jegyzette főjegyző Révay Gusztáv mk.”¹³

Még ugyanezen a napon, 1861. március 12-én, a megye irányító testülete állást foglalt – ugyancsak Madách Imre tevőleges részvételével – az 1848–16. törvénycikk alapján újjászervezendő megyei hatóság és az 1848-as törvények alapján felállítandó minisztérium munkájának összehangolásáról.

„1861 évi február 12-én tartott közgyűlésből 71 szám alatt az 1848—16. törvény értelmében újjászervezendő megye municipális önkormányzati jogainak az 1848: törvények alapján felállított minisztériummal miképpen összeegyeztetése feletti véleményadás végett kiküldött választmány folyó évi március 11-én Első Alispán, másod Alispán, Fráter Pál, Károlyi János, ifj. Sréter László, Ottlik Ákos, Sréter Horác, Repeczky Ferencz, Horváth Elek, Prónay Elek, Hanzéli Ferencz, Hanzéli László, Szent Iványi Ferencz, Veres István, Huszár Károly, Bodnár István, Plachy Tamás, Thomka Sándor, Balogh Antal, Petyko Imre, Gr. Cebrián László, Pokorny Gusztáv, Frideczky Lajos, Szilassy Miklós, *Madách Imre*, Huszár István, Beniczky Gyula főszolgabírák, Korodinyi Lajos, Mauks Mátyás alszolgabírák, Farkas Károly főügyész, Steller Antal, Dedinszky Gyula alügyészek, Fay Ákos, Bory Károly esküdtek, főjegyző első és második aljegyző jelenlétében összeülvén

Véleményét következőkben terjeszti elő:

Kimondatni kívánja hogy az 1848: 3. cikk értelmében mulhatatlanul felállítandó független magyar minisztérium mellett az 1848:16 t. cz. értelmében szervezendő megyei önkormányzat ugyanazon törvények 3. t. cz. 26-ik pontja szerint, melly ekkép hangzik: »Az ország minden törvényes hatóságainak eddigi törvényes hatósága ezentúl is teljes épségben fentartandó — alakítassék —« Ezen vélemény pedig annak idejében a miniszterelnök és képviselőház elnökével közöltessék.

Végzés. Ezen vélemény elfogadtatik, s annak idejében a miniszterelnök és képviselőház elnökével közöltetni rendeltetik.”¹⁴

Az országgyűléssel és a felelős magyar minisztériumokkal való megyei koordinálás terve azonban túl korainak és megalapozatlanul optimistának bizonyult.

Az országgyűlést 1861. április 2-ra összehívták ugyan, és bár jelentős próbálkozások történtek itt az alkotmányos kormányzás irányában, a császár és az osztrák kormányzatszervek akaratából a magyar országgyűlést 1861. augusztus 22-én feloszlatták.

Az országgyűlés kérész élete és eredménytelensége reprezentálta, hogy *1860–61-ben alkotmányos, függetlenségi eredmények kizárólag a megyei törvényhatóságokban születtek.*

De 1848 ezen méltó örököseinek is szűkre szabták működési lehetőségét. 1861 október 27-én mindennemű megyei gyűlést betiltottak. Ahol ennek ellenére megkísérelték folytatni a megyei kormányzást, ott fegyverrel lépett fel a hatalom.

Így történt Nógrádban is.

A Választmány üléstermében 1861. november 4-én megjelentek fegyveres erő képviselői és a jelenlevők távozását követelték. „Ellenkező esetben fegyveres erővel – ígérték – sikeresíteni a parancsolatot.”¹⁵

A törvényes megyei közgyűlés a fegyveres fenyegetésre a szózat „elzengésével” válaszolt és „eloszlott”.¹⁶

Így ért véget a nógrádi megyei Választmánynak olykor az országgyűlés feladatait is betölteni igyekvő csak egyesztendő küzdelme, s vele *Madách Imre második 48-a.*

Jegyzetek

1. „1861-ben országgyűlési képviselőnek választják, ettől kezdve ismét tevékenyen részt vesz a kor politikai és irodalmi életében, haláláig.” – SZERB Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, é. n. 388. l.
2. Nógrád megye Levéltára (a továbbiakban: NmL). Nógrád megye Bizottmányi jegyzőkönyve, 1861. Az új megyei tisztikar (Választmány) megalakítására 1861. január 9-én került sor.
3. NmL. Nógrád megye Bizottmányi jegyzőkönyve: 1861–11.
4. U. a: 1861–101.
5. U. a: 1861–12.
6. U. a: 1861–19.
7. U. o.
8. NmL. Nógrád megye Bizottmányi jegyzőkönyve: 1861–23. Az önkényuralom alatt keletkezett hatósági iratoknak a gácsi járásban Madách Imre által eszközölt átvételének részletes ismertetését lásd: KRIZSÁN László: *Madách és a levéltári forrásanyag*. Levéltári Közlemények XXXV. évf. 1. sz. 1964. 126–132. l.
9. NmL. Nógrád megye Bizottmányi jegyzőkönyve: 1861–27.
10. U. a: 1861–33.
11. U. a: 1861–86.
12. Krizsán László: A politikus Madách. Dunatáj 1984. augusztus. VII. évf. 3. sz. 5–20. l.
13. NmL. Nógrád megye Bizottmányi jegyzőkönyve: 1861–252.
14. U. a: 1861–255.
15. U. a: 1861–1828.
16. U. o.

Praznovszky Mihály

Madách Imre országgyűlési beszédének fogadtatása a korabeli sajtóban

A Madách-legendárium számtalan összetevőjét ismerjük immáron több mint évszázada. Ezek egy részének megváltoztatásáért hiába küzd a szakirodalom, bizony azok örökre úgy maradnak, ahogyan az emberek emlékezetében rögzültek. Némelyiket talán kár is lenne megváltoztatni, némelyik kijavítása nagyon is indokolt lenne.

Ilyen tévedéseket tartalmaz a politikus Madáchot bemutató fejezete az életműnek. Hemzsegnek a közhelyek és hemzsegnek a tévedések. Pedig Szabad György, Kerényi Ferenc, Krizsán László, Szabó Béla alapos tanulmányaikban éppen eleget hadakoztak ezek ellen. (Olykor ezen sorok írója is megpróbálkozott egy kardsuhintással, de hiába.)

Most sem teszünk mást e rövid forrásismertetés keretében, mint hogy felhívjuk a figyelmet arra, miként fogadta a közvélemény Madách országgyűlési beszédét 1861-ben. Nem szándékozunk most kitérni ennek történeti hátterére, de még csak a megválasztás eseményeire sem. Pusztán adatközlésre vállalkozunk ennek a fontos eseménynek a kapcsán. Fontosnak kell neveznünk, mert az egybehangzó vélemények szerint Madách megítélésében, későbbi kapcsolatainak alakulásában s így közvetve a Tragédia fogadtatásában is meghatározó volt ez az esemény. Azzal azonban számolnunk kell, hogy minden felhevült politikai állapotban, a pillanatnyi feszültség, a vállraemelés eufórikus hangulata hamar múlik, a napi szenzációt követi a másik. Főleg 1861-ben, amikor Madáchnak éppenhogy megadatott a megszólalás lehetősége, s máris feloszlatták a túl radikálisnak ígérkező magyar parlamentet. Így maradt tarsolyában több újabb hozzászólás, így nem tudta teljesíteni parlamenti megbízásait. A „mi lett volna, ha...” helytelen kérdése pusztán csak elméleti síkon végiggondolva, bizony nagyívű politikusi pályáivet rajzol fel elénk.

Ám maradjunk a realitásoknál. Éppen elég lelkesültség volt azokban is. Erre szoktuk idézni Szontagh Pál alkalmi versét, verses levelet, amelyet május 31-én Horpácsról küldött „lelke jobb felének” Pestre. Így szól:

*Hosszú életin át sok küzd kideríteni nevének
Néma homályát, ám – csak kevesé a siker!
Honfíu, Bölcs, Művész – bátran törhetsz te Olympig –
Im, hármass koszorut tűz ma fejedre – hazád!*

Ma tudjuk, hogy akkor még csak Szontagh ismerhette a Tragédiát, s ezért adta a politikus dícskoszorúja mellé a művész, az író örökzöld lombját is.

Maguk az események az alábbi eseményrend szerint követték egymást:

- április 6. Az országgyűlés megnyitása. Madách ott ül a 12 évi szünet után újraválasztott honatyák között
- április 17. Madáchot igazolják, megválasztása törvényes volt, nincs akadálya képviselői munkájának
- a májusi napokon Madách részt vesz az országgyűlés munkájában, figyelemmel követi a határozati és a felirati pártok vitáját
- május 28-án elmondja élete első parlamenti beszédét
- május 29-én az országos lapok foglalkoznak felszólalásával, s ezt teszik még több napon át
- június 5-én a végső szavazáson nemet mond a feliratra s igent a határozatra.

Madách a nagy izgalmakba kicsit belebetegedett. Érthető ez. Első közszereplés, figyelő szemek, politikai bátorság, a következetes magatartásnak esetleg hátrányos következményei lehetnek, érzi a helyzet politikai, sőt nyugodtan mondhatjuk történelmi súlyát, feszültségét.

Az első, a közvetlen hatásról ő maga számol be leghitelesebben május 29-én, édesanyjának írt levelében.

„Kedves jó Mamám!

Tegnap beszéltem az országgyűlésen tökéletes sikerrel, rendkívüli tetszés, taps között. A városban, kocsmákban, kávéházakban aznap csak erről beszéltek. Mindez pedig annál nehezebb volt, mert a tárgyat már két hétig csépeletem, a publikum meguntta még hallgatni is, s valami újat találni kétszeres mesterség. Az újságokat ma reggel, melyek megjelentek, elküldtem. Három külföldi német lapban is meg fog jelenni beszédem, s külön röpiratban magyarul és németül, majd ezekből küldök haza. Egészségemnek, az igaz, kicsit ártott, amennyiben bizony az izgatottságtól a szívverés erős lett...”

Majd így folytatja az utóiratban:

„Beszédem után minden nevezetesebb követ felkelt helyéről, hozzájött kezét szorítani, gratulálni s valami fél fertályig a tanácskozás megszakadt. Beszédem közben barátim féltek, hogy rosszul leszek, oly rendkívül halvány voltam, mint mondják.”

Az újságok közül elsőként, május 29-én a *Magyarország* című napilap reagált a beszédre. A 3. lapon ez olvasható:

„Országgyűlés.

A nemzeti képviselőház XXXI. ülése május 28-án.

Zichy Antal után, ki a felirat mellett szólt, Madách Imre tartott közfigyelmet nyert jeles beszédet, melyet fentebb egész terjedelmében adunk. A határozatot védte”.

Maga a beszéd valóban ott olvasható teljes terjedelmében a lap 2–3. oldalán.

Ugyanezen a napon, tehát május 29-én a *Magyar Sajtó* így tudósította olvasóit:

„Országgyűlési tudósítások

...szólottak Deák Ferenc indítványa mellett Tolnay Károly, Zichy Antal és Eötvös Tamás, határozat mellett pedig Bónis Sámuel, Madách Imre, Bánó Miklós”, majd pár sorral lejjebb kiegészítették a hírt:

„Bónis Sámuel jeles szónoklatát legközelebb egész terjedelmében közlendjük, úgy szintén Madách Imre beszédét is, melyre annak érdekessége és újabb eszméi miatt előre figyelmeztetjük olvasóinkat...”

Még ezen a napon egy harmadik újságban, a *Sürgöny* című lapban is megjelent a tudósítás Madách fellépéséről. Az első oldalon az országgyűlési beszámolóban ezt olvashatjuk:

„Madách Imre, az eddig fellépett ujonc-szónokok egyike, ki egy kissé elfogult vala ugyan, de beszéde szabatos, s nagy olvasottságot tanúsított. Különösen sikerült beszédének azon része, melyben megmutatá, hogy a magyar nemzet Szent Istvántól kezdve az európai civilisationnak mindig előterén állott, s ezért ha a németek bennünket hálátlanoknak cimeznek, mivel civilisatiojukat egyedül nekik köszönhetjük, ez annyit tesz, mintha a kakas a maga kukorékolásának érdemet tulajdonítana”.

Május 30-án a *Magyar Sajtó* ígéretéhez híven teljes egészében közölte Madách beszédét. Június elsején ugyanezt tette a *Sürgöny* is. Június 2-án a *Családi Kör* című hetilap aktuális számában Országgyűlési napló címen egy mondatban említi a költőt: „mult hó 22-dike óta szóltak a határozat mellett... Madács Imre” (így!).

Ugyanezen a napon a *Magyarország* című lapban keretes hirdetés jelent meg az alábbi szöveggel: „A Magyarország kiadó-hivatalába külön kiadásban megjelent és kapható a magyar képviselőházban tartott jeles beszédek. Ara egy-egy példánynak fűzve 10 ujkracjár. Nagyobb megrendelések után 25% engedékkel szolgálunk”.

Ha elhisszük, hogy a hirdetés igazat szólt, akkor Madách beszéde füzetke formájában június 2-án jelent meg, a beszéd elhangzása után öt nappal, amiben semmi meglepő nincs, ismerve a nyomdák akkori teljesítményét.

Ezek a kettesével-hármasával egy füzetbe kiadott beszédek eltérő formátumúak és terjedelműek. A bennünket érdeklő 23 nyomtatott lap terjedelmű. Tartalmazza Tisza László május 25-én elmondott beszédét, gróf Széchenyi Dénes beszédét, amely május 27-én hangzott el, s végül Madách Imréét a 16–23. lapon.

Június 9-én jelent meg a *Sürgöny* 131. számában az utolsó utalás Madách beszédére, illetve arra a hatásra, amelyet ez a beszéd kiváltott. Írója Kákay Aranyos:

„A képviselőház legeredetibb jelenségei egyike M a d á c h I m r e. Szőke haj, szláv-jellegű arc, chinai lekonyuló hosszú bajusz: de

magyar kebel; s európai miveltséggel táplált fő. Szónoklata nem lán-
gol, hanem csendes tűz, mely koronkint egyet pattog; s akkor a leg-
eredetibb ötlet, vagy egészen új zamatu phrasis, drastikus de nem rút
kép pattan szét a meglepett s nevető hallgatóság előtt. Ki beszédét el-
olvasta, látni fogja a különbséget közte s tulajdonképi phrasis-faragók
között; s ez az, hogy az ő képei nem keresettek, hanem természetes
formái eszméinek; s virágai nem üresek, hanem rendszeren egységes
gondolatmagvat tartalmazók. Ő is él inparlamentáris hasonlaltal – de
elég tapintattal bír mintegy kikérni a ház bocsánatát ilyesmire – »egy
kutya, csak más a nyakravalója» – s ilyen ötletért meg is érdemli azt”.

Kákay Aranyos álnév Kecskeméthy Aurélt, a kor félelmetes hírű
újságíróját takarta.

Erre a cikkekre és magára a beszédre is reagált Károly öccse 1861.
június 19-én kelt levelében Csesztvéről Pestre, az Arany Sas vendég-
lőbe címezve levelét. Így ír ebben:

„Kedves Imrém!

Ki nem mondhatom örömeimet, midőn Kovács Ferinek, testvérjé-
hez Kovács Sándorhoz írott leveléből leg először olvastam a' határo-
zat tárgyában tartott beszéded hatását, ugyan olly nagy hatást tett az
itt e' vidéken is mikor a' lapokban olvastuk, még most is egy fő tárgya
az a' beszédeknek; – olvastad e a' Sürgönybe leírásodat? ha nem ol-
vastad volna úgy olvasd el, egy számba vagy te, Nyári és Besze caracte-
risálva, a' melly ugyan igen szép és hizelgő, de azért még is
bosszantó annyiból, hogy világossan tótnak mond, mert a' mint külső-
det leírja „chinai lekonyuló bajusz, szöke szláv jellegű arcz, *de ma-
gyar kebel* ezen de magyar kebel által szerintem világossan azt pre-
tendálja, hogy tót vagy, mert másképp miért tenné ezt oda, ezt mond-
hatom aprehendáлом, vagy szerinte minden szöke, szláv jellegű arcz
[...]

Az országgyűlési beszéd visszhangja közvetett formában, de visz-
sza-visszatér a következő esztendőkből. Bizonyára a véletlen egybee-
sés játéka, hogy 1862 januárjában Az *Ország Tükre* lap sorozatá-
ban, amely a feloszlott országgyűlés tagjainak arcképét közölte, január
15-én Orczy Béla, Bartakovics Béla, Jámbor Pál, Somsich Pál,

Keglevich Béla mellett Madáché jelent meg. Mondjuk, véletlen, de
pontosan egybeesett a Tragédia megjelenésével, amelyet jelenlegi is-
mereteink január 12-re tesznek. Így az országgyűlési szerepvállalás
következtében a művel együtt a képmása is eljutott az olvasókhöz,
akik egyébként is felcsigázva várták a titok megfejtését; ki a beharan-
gozott mű szerzője, akinek nevét addig homály fedte.

S közvetve-közvetlenül ott vannak az utalások az 1861. évi or-
szággyűlési szereplésére a gyászhiért közreadó tudósításokban 1864
szomorú októberében.

A *Honban*, Jókai lapjában magától Jókaitól jelent meg a rövid nek-
rológ ezekkel a sorokkal: „Madách Imre azon nagy tehetségek közé
tartozott, akik miután erejük egész nagyságában meg mutatták ma-
gukat legelső feltűnésök alkalmával, onnan egyszerre letűntek, a kor-
társakra hagyva a fájdalmas tépelődést; mivé lehetnek volna egykor?”

A *Magyar Sajtó* névtelen nekrológ írója október 10-én már meg is
nevezi ezt a szereplését: „Mennyire meg tudta nyerni honfitársai bi-
zalmát, tanusítja az 1861-dik év, midőn Nógrádmegye balassagyar-
mati kerülete országgyűlési képviselőjévé választotta.” Majd így foly-
tatja: „Madách Imre a mozgalmas 1861-dik évben lépett ki ho-
mályából egyszerre a dicsőség fénykörébe. Készen, s lelki hatalma teljes
fegyverzetében, termett elő, mint Minerva Jupiter fejéből.

Egyszerre két mezőn tünt fel: az országgyűlésen, mint a határozati
párt egyik legtisztább jellemű s legtájékozottabb, legképzettebb tagja;
s az irodalomban, mint ritka széles látkörű költő, kiből a képzelem
ereje csodálatosan egyesül a reflexió erejével.

Az országgyűlésen, a határozati párt részéről, ő és már szintén el-
hunyt fiatal pályatársa, Terényi Lajos, mondták a legkerekebb s
nyomatékosabb beszédet. Beszéde esemény volt”.

Október 15-én a *Pesti Hölgy Divatlap* tudósítója ezzel a közvetlen
kérdéssel a megszokott csevegési stílusában, de a gyász hangján for-
dul hölgyolvasóihoz: „Ismerik Önök az Ember tragédiája világhírűvé
lett költőjét Madách Imrét, kinek szózatossá a képviselőházban
oly remek beszédet mondtak, hogy ellenfelei is hódoló elismeréssel
járultak hozzá kezét szorítani?”

A végére egy további s fontos megjegyzés. Madách beszédét mint forrást, ismerjük jól. Magából az említett hírlapi közleményekből, a kis füzetből, majd a Halász Gábor-féle összesből vagy legutóbb Szegedy Gábor összeállításából a *Gondolkodó Magyarok* című sorozatban. És mégis azt mondhatjuk, hogy ezek nem pontos szövegek. Ugyanis ezek mind szerkesztett változatok, itt-ott rövidítve, az élő beszéd fordulatait rendbe téve, az egyenetlenségeket simává téve. A pontos, hiteles és teljes szöveg is megvan. Megjelent 1861-ben az Országgyűlési Naplóban, amelyet Hajnik Károly szerkesztett. Ebből tudjuk, hogy a beszédet május 28-án délelőtt tíz órakor mondta el. Érdemes végül semmi mást, csak a közbeszólásokat idézni, amelyeket a jegyzőkönyv pontosan rögzített. Ezekből aztán valóban kiderül, a siker nagy volt és osztatlan. Harmincnegyszer szakította meg beszédét a képviselők tetszésnyilvánítása. Tizenötször kiáltották közbe, hogy *helyes*, nyolcszor hangzott el az *úgy van!*, közhelyeslés három ízben, *igaz* felkiáltás négyszer, köztetszés, taps kétszer hangzott fel. Tetszés egyszer, zajos tetszés egyszer, derűtség háromszor hangzott fel a teremben a gyorsírók pontos feljegyzései alapján.

A végén pedig, az utolsó mondata után ez áll zárójelben: „*közhelyeslés, tetszés, taps, zajos éljenzés.*”

Végül Madách két gondolatával fejezem be, amelyeket az eredeti szövegből idézünk, s amelyek nem minden intelem nélkül, ma is örök érvényűek. Beszéde elején így fogalmaz: „...országokat nem intézményeik jósága, de a polgárerény tartja fel...”

Beszédében azt igazolja, hogy mi mindig Európa meghatározó népe, nemzete voltunk, fejlődésünk, civilizációnk egyenértékű volt Európa fejlett országaival, s így azt mondja, hogy igazi „hévmérője a civilizációnak a politikai érettség és szabadság, s e tekintetben önértéssel kérdehetjük Európa népeit, kérdehetjük szétzilált szerencsétlen szomszédainkat, kiknek szívből kívánjuk állapotaik javulását: ki állt századról századra elébb mint mi, s ki áll jelenleg is jogban és érzelmben erősen nálunk, ha szerencséjében s anyagi erőben nem is.”

Adatközlésünk mutatvány a készülő forrásgyűjteményünkéből: *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864.*

Gyórfy Miklós

Elkallódott Madách–Kossuth vita

(Egy felfedezés anatómiája)

Előadásomra az alkalmat jelen szimpóziumunk kitűzött témaköre, a „politikus Madách” adja, egyben a magyarázatot is. Erre vettem elő egy idestova negyvenéves kutatási eredményemet, hogy ezúttal új szempontból nézzek szembe vele. Attól, hogy akár a fonal ismerős talál lenni, aligha kell tartanom: örülnék, ha valakiben motoszkálna róla valami.

Kutatásom kiindulópontja boldog emlékezetű **Barta János** professzorom örökérvényű monográfiájában [*Madách Imre*, Franklin Társulat, é. n. (1942)] a szerzőnek egy Szontagh Pálhoz intézett 1844 tavaszi leveléből idézett mondata szolgál, amely tudtul adja, „Én a telek-díj elleni agitációt már meg kezdtem...” (i. m. 33.). Én akkor se a telekdíjról, se az ellene folyó agitációról nem tudtam. Ha kellőképp tájékozott vagyok, hallhattam-tudhattam volna, mert – mint utóbb kiderült – **Viszota Gyula** már 1930-ban sajtó alá rendezte a *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* c. kiadványát, terjedelmes bevezetéssel a Történelmi Társulat „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai” c. sorozatban.

Akkor azonban már túl voltam legjelentősebb felfedezésem, a teljes Madách–Lónyay levelezés közzétételén. S ezekből a levelekből kiindulva – Viszotáról nem is álmodva – bukkantam olyan nyomokra, amelyek alapján új Madách-eredményeket reméltem.

Igazán nem kívánok Viszota Gyulának – félszázaddal halála után – dicsőfényt vonni a feje köré. Derék történész és irodalomtörténész volt. 59 évesen írta meg idézett munkáját, miközben a kultuszminisztérium középiskolai főosztályát vezette. Ez a kötet hozta meg számára akadémia rendes tagságát. További fontos forráskiadások fűződnek nevéhez.

Amint mondom: a Lónyay Menyhérthez intézett Madách-levelek igazítottak útba. 1844 májusában írónk így mutatja be napi foglaltságait kedves Menyusának:

„Olvasás 's irás töltik azt, előkészület mind kettő 's azért többnyire komoly foglalatú, azonban vidításul nem hanyagolom el egészen a' szépirodalmat is, eddig ugyan egy nemben sem tettem valami figyelemre méltót, sőt olyat sem mi alá nevemet irni tartottam volna érdemesnek Társalkodói cikkemen kívül, de reményem lesz idő melly meg termi gyümölcsét. Egy színművem van készen de nem színi hatásra számított, most irok egyet hatásra számítva, ha ez utóbbit el játszatom a' nyáron, az elsőt is ugyan akkor adom ki – sikerét megmutatja a következő.” (Betűhív közlés: It 1962. évf. 100.)

Ennek nyomán, a „datum ante quem” birtokában, nem is sok keresgélés után ráakadtam a *Társalkodó* c. hetilapban. a Széchenyi alapította Jelenkor melléklapjában a „Szózat törvényhatóságainkhoz a Telekdíj ügyében” c. vitacikkre (id. lap 1844. 31. sz.). Ezt a magát „encyklopédiai”-nak nevező hetilapot ezekben az években – már negyedik esztendeje – Helmecey Mihály szerkesztette.

A következő önbírálati sorokban kifejezett gondolat érezhetőleg közel áll az író lelkéhez, akár megingathatatlan hivatásadata kifejezésekként is számon tarthatjuk, hisz néhány év elteltével versben is újrafogalmazta:

[...] kínos érzés bánt [...]
Látva életemnek hogy felét leéltem,
S amit méltó lenne örökös betűkkel
Feljegyezni, eddig még semmit sem tettem.

(*Éjjéli gondolatok*)

És méltassuk figyelemre a levélbeli idézet még egy további, a szerző műveire vonatkozó részletét is. Drámai munkái időrendjének pontosításához – címemlítés híján – alig visz közelebb, az mégiscsak világos belőle, hogy Madách *Társalkodó*-beli cikkét többre becsüli néhány korábban elkészült színpadi művénel és többszáz – részben kinyomtatott – versénél. A nyomdafesték tehát nem elég ok a felértékelésére.

A tulajdonképpeni mondanivalónk magáról a cikk anyagáról beszélne, de nem kívánom részleteiben bemutatni. Az itt fārasztó lenne, elég sok magyarázatot is igényelne. Szövegének hiánytalan felol-

vasása mintegy 24–25 percet foglalna le időnkből. Elégedjünk meg a legszükségesebbekkel.

A telekdíj kifejezést hiába keressük szókészletünk értelmező táráiban, közhasznú kézikönyvekben, hiszen köznyelvünknek nem tagja. **Széchenyi** a szülőatyja a nyelvi formának és a mögötte álló társadalmi szánt mozgalomnak is. Igazában telek-, ill. földadó az, amiről szó van, összegszerűen évi két garasról holdankint. Az elnevezésnél az volt a legfőbb követelmény, hogy ne szerepeljen benne a roppant népszerűtlen „adó” megjelölés. Az elérendő legfontosabb cél viszont a köztelherviselés bevezetése volt: ezt ui. mindenki egyformán fizette volna. Egyet is értett vele – egy idő után – minden ellenzéki képviselő. Széchenyi mindezt még bizonyos felveendő kölcsönrel is megszerette volna támogatni a nemzetgazdaság felvirágoztatására. Madách lényegében ezzel szemben fejezi ki kétségeit négy pontba rendezve, s a maga korához képest is kissé elavult jogásznyelven írt cikkében így összegzi véleményét: „Hāzi adó minden āron, Telekdíj sehogyl” (It 1962. évf. 154–56.).

Birtokunkban van tehát egy „ūjl” Madách-cikk. Ha a *Társalkodó* 1844-es évfolyamāban odābb lapozunk, alig egy hónapot kell haladnunk, hogy további Madách-írásra akadjunk (id. lap 38. sz.). Figyelmet rá különben az imént idézett Lónyaynak címzett levél vége is: „A P. hírlap czāfolatāra viszont czāfolatot irtam néhány űj okkal a' telekdíj ellen, reményem Helmecei nem sokāra közleni fogja.” (It 1959. évf. 101.) Ebből már arról is értesűlünk, hogy a „*Még egyszer a telekdíjról*” a korābbi űgy folytatāsaként vitāt jelent. Egy halvány utalās a „*Szózat...*”-ban is előfordult („Kossuth szerint is”), itt pontosan megnevezi a vitapartnereket: Széchenyit, Kossuthot, sőt „bizonyos politikai forma” lap glosszaírójāra is utal.

Ennek az „ellen-cāfolat”-nak elég a keretét ismernünk. Ezzel indul:

„Kűzdeni szép olly fērfival, ki āltal gyōzteni is tōbb dicsősēg mint gyōzni gyāvān. Tisztelettel tehát, de űrōmest lēpek vēdelműl a kűzdhelyre, mellyen a' P. H. szerkesztōje elōbbi értekezēsem egyik rēsztē kiragadvān, elmezavarral vādolt.” (It 1962. évf. 157.) –

És ezzel fejezi be:

Vannak példák, hogy nagy férfiak, hosszú fáradozások eredményeit [...] egy perc alatt a' semmiség örvényébe akartak sűjtani. Nekünk vigyázni kell, hogy ezt ne tehessék, ők alkottak, mi megtartjuk teremtésüket. Illy férfiakról birunk más terveket is hypothekalis bankra. (id. lap 158.)

Ahogy a fenti futó utalásból is sejthető, nem egyedül az „ellen-cáfolat”-ot kiváltó írás foglalkozik Madách „Szózat...”-ával, hanem egy másik is. Mégpedig tüneményes sietséggel (az április 18-án megjelenő cikkekre 20-án!). Íme a *Nemzeti Ujság* glosszája:

„Társalkodó (f. é. 31ik sz.) Egy cikket közöl »S z ó z a t t ö r v é n y h a t ó s á g a i n k h o z a T e l e k d i j ü g y é b e n« czim alatt: mellyben bizonyos M a d á c h Imre a telekdij ellen kél ki. Miután a cikkben semmi ollyas nincs, a mi eddig már megczáfolva nem volna, vagy ha nincs czáfolást érdemelne, elégnek véljük csak végszavait idézni fel, mi sem több sem kevesebb mint: »H á z i a d ó m i n d e n á r o n , T e l e k d i j s e h o g y.« Auch gut... Kill' emandeat' em politicians!...

Oliver.” (id. lap 157.)

[Mai angolsággal: Kill them and eat them, politicians! (Öljétek meg és egyétek őket, politikusok)]

A közlő lapot **Kultsár István** özvegye tartja fenn, konzervatív és ultrakatolikus szellemben. Oliver álneve mögött pedig **Illucz Oláh János** (1817–75) rejtezik, aki a következő esztendőben szerkesztővé emelkedik.

Erre a nehezen minősíthető glosszára Madách elég epésen válaszol:

„Emliti cikkemet bizonyos politikai forma lap is, melly »korszerűtlen korkérdéseiről« ismeretes: hálával tartozom neki, hogy azt a' közvéleményben gáncsa által emelte. Említett lap régi kiváltsága már: m e g n e m c z á f o l t a t n i: nem, mert igen sokat, de, mert semmit sem mond: különben nem tartanám méltatlannak vele sikra szállni, hisz mindketten közlegények vagyunk a' politikában.” (It 1962. évf. 158–59.)

Most már tulajdonképp minden szereplővel tisztában vagyunk. Kizárólag a vitapartner szövege és annak megjelenési helye ismeret-

len még, de azt előre tudjuk: 1844. ápr. 18. és május 16. között kellett válasznak érkeznie.

Dehát igazában kivel is vitatkozik Madách? Indító hozzászólását „törvényhatóságaink”-hoz címezte. Itt az illetékes hivatal – ha hozzáértő személyt kért föl – talán Széchenyi Istvánt kéri a válasz megadására. Hiszen ő dolgozta ki a telekdíjas „mozgalom” stratégiáját: a Jelenkor 1843 utolsó hét hónapjában (jún. 8.–dec. 24.) folyamatosan terjeszti elő elgondolásait, s magával vitatkozva előre próbálja visszaverni az esetleg felhozható ellenvetéseket, egy ideig „Adó”, majd „Két garas” címmel. (Utóbb különnyomatként önálló kötetben jelenik meg március-áprilisban az egész együtt.) – Madách mindentől pártolja, sőt harcosan védelmezi az adóelvet, de ugyanilyen teljességgel elveti a hozzákapcsolt kölcsön tervét. Valójában csak Széchenyivel szállhat szembe, akinek érveit egészében a talán áprilisban kézhez vett kötetből tanulmányozhatta részleteiben. – Mégis – amint „ellen-cáfolat”-ának indításából értesülünk majd – Kossuthtól kap választ *Kivetés és kezelés* c. vezércikke c. pontjában. Igazában ez a szöveg is csak igen sok jóakarattal minősíthető feleletnek, hisz Madách ellenvetéseinek kizárólag egyetlen pontjára – a kölcsön ellenőrzésére – tér ki.

Hogy Kossuth szövegére rátaláljak, legrövidebb útnak a szerző munkáinak összkiadásbeli átvizsgálását ítéltém. Elég kiterjedt keresgélés alapján tapasztalnom kellett, hogy még ma is – hát még akkori kutatásaim idején! – hiányzik a későbbi kormányzó 1840 és 48 közé eső hírlapi cikkeinek összegyűjtése és közrebocsátása. Nem akarok hosszabban beszélni a Kossuth-kiadásokról. Az egyetlen esély a **Kossuth Ferenc** sajtó alá rendezésében megjelent *Kossuth Lajos Hírlapi cikkei* c. kétkötetes gyűjteményben adódhatott volna. Van is benne egy *Telekdij* c. fejezet (i. m. 260–68.), de ahhoz Vizota-felkérésültség kellett volna, hogy darabunk belekerüljön.

Mivel semmihez se jutottam, így kerültem – logikus gondolatmenettel – Vizota Gyula korábban idézett összeállításához. Hisz ő csakugyan Széchenyi és Kossuth együttes cikkeit gyűjti egybe, mégpedig úgy, hogy az én keresett 1844-es évem sem hiányzik belőle. S valóban, nála találtam rá – utólag – anyagom egy részére, egyebek közt a Kossuth-válasz szövegére és PH-beli helyére (máj. 2.).

Valóban – ahogy Madách indignálódva panaszkolt – Kossuth fogalomzavarral vádolja a *Társalkodó* 31. számának „értekezőjé”-t. Mert a *PH* feje az előtte nyilván ismeretlen Madách nevét le nem írja. (Ezért is nehéz lett volna a lapban megtalálni a keresett választ.) Az „értekező” kifogásaiban ui. „kormány-jótállás” fordul elő ott, ahol csak a törvényhozásé, tehát az országgyűlésé volna helyénvaló (id. *PH*-szám). Csakis ennek vannak meg a kölcsönművelethez a megfelelő szervezetei.

Az ismertetésünk tárgyát adó kérdésnyaláb ma már szaktörténezszer túlnyomó többsége előtt sem ismert téma, rég kikerült a tanulmányozást érdemlő problémák köréből (a Hóman–Szekfü is mint a közteherviselés bevezetésének sikertelen kísérletéről tesz róla említést: *Magyar történet V.* 330–31.). Azzal, hogy a Képviselőház a 100 milliós fejlesztési kölcsöntökét három évre korlátozva 10 millióra faragta le, végül pedig a főrendek évenkénti egy-egy millióban szavazták meg, az üdvös terv még elindulni sem volt képes. A közteherviselést majd az 1848. VII. tc. oldotta meg, a fél évtizeddel korábbi erőfeszítések elégtelennek bizonyultak. Madách is ehhez a kudarchoz segítette közelebb az eredményesnek ígérkező kezdeményezést. A „vita” – amennyiben az – földerítésével árnyaltabban ítélnélhetjük meg Madách politikai nézeteit az 1840-es évtized derekán. S két telekdíjas cikkének közzétételével – négy évtizede – legkorábbi (1844. ápr.–máj.) ilyenemű írásait mutathattuk fel (vö. It 1962. évf. 154–58.), hisz a Halász-összkiadás csak június végéről hoz hírlapi cikket (i. m. II. 607–55.). Ilyenformán bő negyedszázadig ezek a cikkek számítottak Madách legkorábbi hírlapi megnyilatkozásainak. – Azóta megváltozott a helyzet: 1984-ben – jó évtizede – Praznovszky Mihály, a PIM jelenlegi főigazgatója két 1843-as tudósítást – egy fél júniusit és egy szeptemberit – mutatott be „*A PH Nógrád megyei tudósítói*” c. közleményében (in *Madách és Nógrád a reformkorban*, Salgótarján, 1984.).

Milyen általános, elraktározható tanulságot vonhatunk le ebből az anatomizálásból?

Eszembe jut Szilágyi János György – akkori adjunktus, későbbi egyetemi tanár, Kossuth-díjas – egy előadásbeli példázata. Valaki –

Szilágyi személyes ismeretségi alapon pontosan idézte nevét – elkezdett kutatni a magyar és a sumír nyelv rokonságának földerítésére. Mind mélyebben bonyolódott a kérdés útvesztőibe, végül harminc év verejtékes munkája után kénytelen volt tevékenysége eredményét levonni: a két nyelv között a világon semmi kapcsolat – még kevésbé: rokoni összefüggés – nem mutatható ki! Tulajdonképp ez is fontos tudnivaló – hangsúlyozta Szilágyi –, legalább tisztába jöttünk vele, hogy ezzel a kérdéssel senkinek nem érdemes foglalkoznia később sem, hisz eredményre aligha számíthat. (Ellenvélemény – természetesen – mindig fölmerülhet...) De három évtized kutatómunkájának ez az eredmény mégis elkészerítően sovány!

Vagyis – mint az élet minden más területén is – a kutatásban is a legfontosabb, egyszerűen nélkülözhetetlen tényező a s z e r e n c s e !

Több szerencsével nekem is jóval kevesebb munka is elég lett volna ehhez a nem nagy eredményhez.

II.
A művek közelében

Bene Kálmán

**A Tragédia pontos és hiteles szövegéért
(Szövegkritikai jegyzetek a kiadások hibáiról és a
szöveggondozók gyötrelmeiről)***

Mielőtt a címben jelölt témáról szólnék, szükségesnek tartom, hogy a szövegkritika napjainkig megtett útjáról, legalábbis annak néhány kérdéséről szóljak röviden, hogy tisztázzam azokat az elveket, amelyeket egy konkrét kísérlet, a Tragédia pontos és hiteles szövegének megállapítása során figyelembe vettem. A kérdésről alaposan és részletesen ír Dávidházi Péter egy tanulmányában,¹ így aki az itt vázoltaknál többet szeretne e témáról tudni, ehhez az íráshoz fordulhat segítségért.

A múlt században, a szövegkritika tudományának első virágzása idején a szövegkritika feladatát a szöveg újramegismerésében, helyreállításában és utánképzésében jelölték meg.² A szöveg rekonstrukciója, a szerző által megírt szöveg megállapítása, a szerző egykori szövege tisztaságának helyreállítása a 20. századi szövegkritikának is alapvető célja maradt, a változások „csupán” néhány kevésbé fontos (?) kérdésben következtek be. Változott a felfogás arról, hogy mit tekintünk a szerző egykori tiszta szövegének, hogy mi legyen a kiadások alapszövege, s megváltozott a szövegkritikus, szöveggondozó szerepének megítélése is. A klasszikus korszakban Karl Lachmann genealógiai módszere³ alapszövegnek az eredeti kéziratot, vagy annak hiányában az ahhoz legközelebb állónak ítélt kéziratot tekintette, legfeljebb annak nyilvánvaló hibáinál fordult a többi szövegvariánshoz segítségért. Az így létrehozott kiadásokban a szöveggondozó abszolút érvényű, megfellebbezhetetlen ítéleteket hozott, szerkesztői elveit nem közölte, az olvasónak az volt a benyomása, hogy a megteremtett szöveg maga az eredeti mű. A modern szövegkritika, így pl. Walter Wilson Greg⁴ lázadásra biztatott a mindenható szöveggondozó és az általa megállapított szent és sérthetetlen alapszöveg zsar-

*Elhangzott Alsósztrégován, 1996. október 5-én

noksága ellen. Persze ő is egyetlen folyamatos, pontos, javított szöveg kinyomtatásában látta a szöveggondozó feladatát, számára a szerkesztő pap, aki gondjába veszi a már publikált s ezért feltétlenül romlott szöveget, hogy visszajuttassa azt eredendő tisztaságához. A klasszikus korszakhoz hasonlóan ő is a szerző eredeti szövegét, méghozzá az első, az ön- és a külső cenzúrától még nem rontott változatát akarja létrehozni, de már bepillantást enged saját munkájába is: a jegyzetapparátus, a szövegváltozatok közlése egy-egy kritikai kiadásban lehetőséget nyújt a mű teljesebb megismerésére – és a vitára is. A mai magyar kritikai kiadások valahol itt tartanak: csupán a kiadásokban megjelenő főszöveg esetében alapszövegül az utolsó kéz (ultima manus) elve alapján a szerző életében megjelent *utolsó*, a szerzőtől gondozott, vagy jóváhagyott közlés szolgál.⁵

Ám 1977-ben megindult és 1984-ben megjelent egy olyan kritikai kiadás, egy olyan új szövegkritikai munka, amelyet joggal lehet nevezni a szövegkritika „posztmodern fordulatának”: James Joyce *Ulysses*ének H. W. Gabler által kiadott „szinoptikus és kritikai” kiadása.⁶ E kiadás újdonsága, hogy nem csupán egy főszöveget és a jegyzetapparátusban a variánsokat közli, hanem mintegy végigkövetve a szöveg keletkezését, a különböző változatokat szinoptikusan, egymás mellett mutatja be. A kiadás tehát genetikusan elrendezésű: az egyik oldalon különböző zárójelek, számok és egyéb jelek segítségével egyszerre közli a változatokat, tehát itt követni lehet a szöveg fejlődését az első kéziratától a nyomtatás(ok)ig, kiadás(ok)ig, a másik oldalon, megtisztítva a szerkesztői jelektől immár egyetlen szöveget, az ún. „reading text”-et olvashatjuk. Ez a szöveg Gabler szerint „az emendált folyamatos kézirati szöveg a megalkotás végső fejlődési szintjén.” E kiadás főszövege tehát nem akarja azt a látszatot kelteni, hogy ez a tökéletes, szerző szándéka szerinti eredeti, végső, szent és megváltozhatatlan szöveg – ez csupán az a textus, amelyet az *Ulysses* kéziratái, a szerző által jóváhagyott kiadásai alapján a Gabler által vezetett tudóscsoport a változatok összevetése segítségével a mű lehető legjobb, legpontosabb szövegeként állapított meg. Itt az alapszöveg immár nem a legjobbnak ítélt kézirat, nem is a szerző életében utoljára jóváhagyott kiadás szövege, hanem a kéziratok és

kiadások összessége figyelembe vétetik. A főszöveget sem egy titokzatos hatalom, a mindenható, inkább próféta, mint tudós szöveggondozó szentesíti, mint a Nagy Mű kanonizált megjelenítését – itt a szerző és szerkesztő munkájának, az írás és publikálás folyamatának láttatása, a különböző korok különböző szövegértése és értelmezése is dokumentálódik. Dávidházi Pétert idézem: „Míg [...] a klasszikus szövegkritika a szerkesztést mint aktív jelenlétet és alakítót, ha úgy tetszik: teremtő beavatkozást igyekezett elrejtetni, elveiről még legföljebb orákulumi tömörséggel szólni [...] a posztmodern szövegkritika eljutott a másik végletig: mint elkerülhetetlent vállalja önnön tevételes szerepét, s mindenki számára hozzáférhetővé és megvitathatóvá teszi szerkesztésbeli döntéseinek racionálját. [...] immár egyetlen olvasó sem tudhatja naivan azonosítani a szöveget a művel, valamiféle természetes vagy Isten adta egységként. Kénytelenek vagyunk belátni, hogy a szöveg óhatatlanul szerző és szerkesztő közös terméke, szükségképpen művi és másodlagos, sosem az egykori alkotói képzelet valamiféle szuverén, eredendő és közvetítés nélküli megnyilvánulása vagy annak érintetlen visszanyerése.”⁷

Némiképp továbbépítve Dávidházi Péter gondolatát, hozzátehetjük: az irodalmi mű, amit olvasunk, átélünk, értelmezünk sohasem azonos a szerző által leírtakkal. A szerzőt közvetítők serege juttatja el az olvasóhoz, valószínűleg sohasem csak a szerzőt, de kissé a saját szövegvariánsát, saját korabeli szövegértését is kifejezve. A szerkesztők, szöveggondozók az első, a szerzőhöz közelebb álló közvetítők – a mindenkor irodalomkritika művelői, a műértelmezések közreadói az olvasóhoz állnak közelebb. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy manapság ezek az értelmezők sajnos gyakran sem az olvasóhoz, sem a szerzőhöz nem állnak közel – legfeljebb saját pályatársaikhoz.)

Magyar szinoptikus-kritikai kiadás még nem készült – de jól ismerték fel az MTA Irodalomtudományi Intézetében, hogy egy ilyen kiadás első kísérletéhez épp Madách főműve a legalkalmasabb. Tudomásom szerint Kerényi Ferenc dolgozik a kiadáson, az a kutató, aki Horváth Károly mellett az 1989-es „kritikai igényű” Madách Imre válogatott művei c. kötetnek is szerkesztője, szöveggondozója

volt. Korszerűsített Tragédia-szövege, e kiadás jegyzetei jó alapot szolgálnak egy Madách kritikai kiadás megindításához. Ehhez a munkához is szándékoztunk vitaanyagot, előtanulmányt nyújtani, amikor Andor Csabával elhatároztuk a Madách Irodalmi Társaság nevében, hogy a Tragédia szövegét számítógépes lemezen is hozzáférhetővé tesszük a diákok, tanárok, kutatók számára. A szöveggondozást viszont nem az 1989-es Kerényi Ferenc által készített szöveg másolataként, hanem egy kicsit a gableri kiadás tanulságait is felhasználva, az eddigi fontos kiadások és a K összevetéséből, Kerényi Ferenc szövegét és szöveggondozási gyakorlatát kritikailag továbbfejlesztve végeztük el. Ezért szövegünk a szövegváltozatok új feldolgozásával indult: a kézirat,⁸ a Tragédia egyetlen fennmaradt vázlatlapja,⁹ az 1861-es első, az 1863-as második, Madách életében megjelent kiadások szövegei,¹⁰ Madách és Arany javításai a kéziratban, Arany levélben írt szövegkritikai jegyzetei és Madách válasza, Szász Károly levélben írt szövegkritikai jegyzetei¹¹ és Madáchnak a 63-as kiadásban ennek az alapján (vagy ennek ellenére) végzett javításai, Tolnai Vilmos 1924 évi 2. javított és bővített kritikai kiadása és Kerényi Ferenc 1989. évi kiadása¹² alapján kiszűrtük azt a szövegváltozatot, amely ma lehet érvényes szövege a Tragédiának. Nem állítjuk, hogy hibátlan a szöveg – de bízunk benne, hogy kevésbé hibás, mint az eddigi kiadásoké. Nem állítjuk, hogy mindig cáfolhatatlanul a legjobb változat mellett döntöttünk – de bízunk benne, hogy gyakrabban, mint az előző kiadások. Épp ezért minden bírálatot, ellenérvet örömmel fogadunk, hiszen aki ebben a tárgyban elmélyül, azzal csakis egy lehet a célunk: a lehető leghívebben közvetíteni Madách művét mai olvasóinknak, s a Tragédia lehető legpontosabb szövegét ismertetni meg olvasóival.

A fent említett számítógépes lemezen a következő dokumentumok lesznek: a Tragédia szövege (ET01.DOC), annak bevezetése (ETBEV.DOC), a szövegváltozatok (ETSV.DOC) az egyetlen fennmaradt vázlatlap szövege és jegyzetei (ETVAZ.DOC), szó- és szövegmagyarázatok (ETSZM.DOC), egy utószó a Tragédia keletkezés-történetéről (ETUTO.DOC), a szerző vázlatos életrajza (ELET.DOC), a költő fényképe (MADACH.PCX) és egy útmutató a számí-

tógépes használathoz (ETUTM.DOC). Mivel az itt felsoroltakból az első öt elkészítése volt főleg az én feladatam, így itt csak a szöveggondozás kérdéseivel, a szöveggondozó gyötreimivel szeretnék most foglalkozni.

A Tragédia hiteles és pontos szövegének megállapításához a következő hét kérdésre kellett választ adnunk:

1. Madách – vagy Madách és Arany?
2. Hány soros a Tragédia?
3. Hány fennmaradt, ismert kézírata van a Tragédiának?
4. Milyen szövegeket vessünk össze a pontos, hiteles szöveg megállapítása érdekében?
5. Hogyan és milyen mértékben végezhetünk helyesírási korszerűsítéseket Madách szövegén?
6. A helyesírási korszerűsítés mennyire legyen konzekvens?
7. Maradhatnak-e nyitott kérdések, lehetnek-e olyan sorai a Tragédiának, ahol nem tudunk dönteni egy hiteles, érvényes szövegváltozat mellett?

A válaszok a következők:

Az első probléma tehát, hogy rekonstruáljunk-e valamiféle érintetlen Madách-szöveget, mint ezt igen tanulságos és hasznos könyvében Striker Sándor¹³ teszi, vagy maradjunk a hagyományok, a kritikai kiadások szabályai mellett, s tekintsük alapszövegnek az ultima editot, amely nemcsak Madách és Arany, de némiképp még Szász Károly szövege is. A második mellett döntöttünk, mert Madách válaszolt arra a kérdésre, hogy melyik Tragédia-szöveget vállalja. Ha az első kiadás esetében a kezdő író a nagy tekintélyű Arany javításait csak kényszerből, alázatból, tiszteletből vállalta volna, a saját maga által sajtó alá rendezett második kiadás esetében visszaállíthatta volna saját szövegét. Igaz, valószínűleg nem állt rendelkezésére a kézirat, csak az első kiadás szövege (persze miért ne lehettek volna meg ekkor még egyes vázlatok?), de ahol úgy érezte, így is javított és változtatott az első kiadás szövegén. Miért nem javított vissza? Talán elismerte, elfogadta Arany simításainak jótékony hozzájárulását a

Tragédia sikeréhez... A Madách–Arany szöveg mellett döntöttünk azért is, mert az irodalomtörténet döntő fölényrel ezt a változatot fogadta el, s közel 165 évet kellett várni arra, hogy az „érintetlen változat” végre nyomtatásban is napvilágot lásson.

A második kérdésre sem egyszerű a válasz. A Tragédia Madách vázlatlapjának¹⁴ sajátkezű összegzése szerint 4080 soros, Alexander Bernát 1909. évi magyarázatos kiadása 4139, Tolnai Vilmos 1924-es kritikai kiadása és Striker Sándor fent említett „rekonstrukciója” 4140, Kerényi Ferenc 1989. évi kiadása alapján 4117, a mi főszövegünkben 4141 sor. Miért? Véleményünk szerint minden sor, melyet a drámában a szereplők mondanak, számozandó a kiadásban, miképp ezt Tolnai kritikai kiadása, vagy korábban Alexander Bernát magyarázatos kiadása¹⁵ is tette. (Ez a kritikai kiadások előírása is.) Így a verses dráma eltérő verselésű betétdalai (pl. Hippiá dala Rómában), vagy lírai betétei (Lucifer „imája” az elemekhez a 2. színben) éppúgy nem hagyhatók ki a sorszámozásból, mint a prózai betétek (zsoltárok). Ez utóbbi, folyamatos szedéssel is 24 sort tesz ki Tolnainál és az 1. kiadásban, ezt a hagyományt folytatva a mi szövegünk számozása is 24 sorral bővül a 7. színben. (Ezek a zsoltárszövegek így az 1583–1594. – 12 sor –, az 1830–1836. – 7 sor – és az 1841–1845. – 5 sor – sorszámokkal vannak jelölve.) Így a Tragédia 4141 sorból áll (Kerényi Ferenc sorszámozása 4117 + 24 sor = 4141.). A Tolnai-féle kritikai kiadás a 4140. sorral végződik, ám Tolnai nem számozta külön a párizsi színből minden eddigi kiadásból kimaradt két sort: nála ezek a sorok a szövegben b-vel jelöltek: 2165.b és 2237.b – így az ő számozásának két sorral kellett volna rövidebbnek lenni, mint Alexander Bernát kiadásának számozása. Ám a londoni színben eggyel elszámolta a sorokat, a 2695. után 4 sorral írta a 2700. sort. Így itt „nyert” egy sort, s a Tragédia szövege ezért lett nála 4140 sor. (Ezt a hibát megismétli Striker Sándor rekonstrukciós kiadása is – nála ez még azért feltűnőbb, mert az ő sorszámozása ugyan Tolnait másolja, de a kiadott szövegben csak lábjegyzetként jelennek meg az 1863-as kiadás új sorai.) Madách kéziratának készítésével párhuzamosan egy vázlatlapon, a Tragédia egyetlen fennmaradt vázlatlapján összegezte a Tragédia sorait. Erdemes összevetni a vázlatlap sorösszegeit kiadá-

sunk egyes színeinek sorszámaival – s láthatjuk, hogy már az 1., 1861. évi kiadásban is a mai sorszámmal áll közelebb a Tragédia terjedelme, a 2. (1863. évi) kiadásban pedig csak 6 további sorral bővült a Tragédia. A kiadások sorszámainak összevetését mellékeljük.

A kézirat és a kiadások sorösszegeinek összevetése:

<i>M kéziratlap- jának sorössz- szege</i>			<i>Főszö- vegünk</i>		<i>Eltérések a K-laptól: 1861 1863 főszövegünk</i>		
	<i>1861</i>	<i>1863</i>			<i>1861</i>	<i>1863</i>	
1. szín	151	153	153	153	+2	+2	+2 sor
2. szín	181	188	188	188	+7	+7	+7 sor
3. szín	214	214	214	214			
4. szín	252	261	260	261	+9	+8	+9 sor
5. szín	266	270	270	270	+4	+4	+4 sor
6. szín	296	296	296	296			
7. szín	487	512	514	514	+25	+27	+27 sor
					(Mindegyik esetben: -24 sor: zsoltárok)		
8. szín	242	244	244	244	+2	+2	+2 sor
9. szín	248	246	248	250	-2	—	+2 sor
10. szín	179	182	183	183	+3	+4	+4 sor
11. szín	592	592	592	592			
12. szín	444	444	445	445	—	+1	+1 sor
13. szín	150	150	150	150			
14. szín	176	177	179	179	+1	+3	+3 sor
15. szín	202	202	202	202			
össz.:	4080	4131	4138	4141	+51	+58	+61 sor

Az első, 1861. évi kiadás már 51 sorral több, mint a vázlatlap összesítése. (Persze a vázlatlap is több 24 sorral, hisz a zsoltárokat nem számolta be Madách. Így a tényleges növekedés $51-24=27$ sor. Ebből 23 sor mint Madách kimutatható toldása már megjelenik a K-on, 3 sor pedig Arany János toldása. A K sorösszege így nem azonos a

vázlatlapon összeszámolt sorokkal, nem $4080+24$, hanem $4109+24$ soros. Miután az adott vázlatlapon a sorokat Madách megszámlolta, valószínűleg még egyszer átjavította, kiegészítette szövegét. A vázlatlapon álló befejezés tehát megkérdőjelezhető – Madách javításai, toldásai feltehetőleg 1860 márc. 26-a után is születhettek még.) 1861 4131 sorához a 2. kiadás 1863-ban 8 sort tett, ezeket főleg Szász kritikája alapján írta hozzá Madách a szöveghez. Ugyanakkor a 663. sor kimaradt az 1863-as kiadásból. Itt a gyarapodás: 58 , illetve $58-24=34$ sor. Főszövegünk további 2 sorral, a Tolnai-kiadásban b-vel jelölt, a Kerényi-kiadásban szabályosan számozott kézíratorokkal a párizsi színből bővült, M első, vázlatlapon összegzett soraihoz képest $61-24=37$ sorral.

A „toldások” lajstroma, főszövegünk sorszámozása alapján:
Madách kimutatható toldásai a K-on:

93, 147, 159, 169, 170, 171, 172, 187, 325, 619, 620, 757, 762, 768, 987, 1002, 1030, 1499, 2086, 2087, 2490, 2516, 2517 (össz. 23 sor).

Arany János toldásai (a többi esetben Madách meglévő sorait javította):

623, 2286, 3932 (3 sor).

Madách kimutatható toldásai az 1863-as kiadásban, többnyire Szász bírálata alapján:

1605, 1615, 2293, 2294, 2428, 3356, 3793, 3794 (8 sor).

A K-ban szereplő, ki nem húzott 2 sor, melyeket T 1924, KF 1989 és főszövegünk is a Tragédia érvényes, hiteles szövegébe számított, betoldott:

2165, 2239.

Harmadik kérdésünk a kéziratok számát firtatta. Nem foglalkozunk most azzal, hogy hány kézirat, vagy Madách által javított kiadás-szöveg lehetett, hogy hány variáns lappang még – megtalálásukban ugyanis csak legszebb álmunkban reménykedünk. (Andor Csaba utószava a feltételezhető szövegváltozatokat igazi filológusi alapos-sággal térképezi fel, akit a *lehetséges* szövegváltozatok érdekelnek,

érdemes ebben a tanulmányban búvárkodni.) Véleményünk szerint megismerhető csak egy, a faksimilében is kiadott változata van a kéziratnak. Nem osztjuk hát azon nézeteket, mely szerint az egy szövegben belül több megkülönböztethető kéziratról (Madách összövege – és a javítások) kellene beszélnünk, s nem követjük Kerényi Ferenc 1989-es kiadásának szövegkritikai jegyzeteiben elkülönített két kézirat fikcióját sem.¹⁶ Véleményünk szerint itt egyetlen kéziratról, s az azon látható kétféle javításról – Madách javításairól és Arany János javításairól – van szó. Egyszerűbbnek tartjuk a szövegváltozatoknál Tolnai jelöléseit (K, M jav. és A jav.), mint a K és K₁ elkülönítést, már csak azért is, mert a másik jelölés szerint lehetne K (összöveg), K₁ (M javítása a K-ban) és K₂ (az Arany által javított K-szöveg) is a megkülönböztetés.

A negyedik probléma: főszövegünk kialakításánál milyen előzményekre támaszkodjunk. A kézirat és javításai mellett az első két, Madách életében megjelent kiadás szövege volt alapvető fontosságú. Ezek mellett végül Tolnai Vilmos és Kerényi Ferenc kritikai jellegű kiadásait használtuk csak fel. Nem vettük figyelembe a szövegváltozatoknál az 1869-es 3. kiadást (pedig Madách is végzett előkészületeket erre, ám a dokumentumok erről nincsenek a kezünkben), nem használtuk fel Halász Gábor Madách összes művei kiadását (1942) és a Madách születésének 150. évfordulójára megjelent Szabó József-féle, Madách eredeti sorait ötletszerűen visszaállító kiadást, valamint Striker Sándor rekonstrukciós munkáját sem, ez utóbbit a kiadvány friss volta miatt (1996 nyarán jelent meg.) Tehát a szerző életéből származó Tragédia-szövegek s azok kritikai igényű 20. századi kiadásai jelentették a kiindulópontot munkánkhoz, a számítógépben létrehozható és a lelki szemünk előtt lebegő szinoptikus szövegvariációknál négy kiadást s a kézirat gyakran háromféle szövegváltozatát vettük össze. Bizonyára a tudományos intézet apparátusa ennél szélesebb spektrumot fog majd át, s a kézirat vakarásai alatt rejtőző szöveget is felszínre hozza a technika. Reméljük azonban, hogy szűkebb lehetőségeink ellenére hozzájárulhatunk Madách művének alaposabb megismeréséhez mi is.

Az ötödik kérdés talán a legfontosabb – vajon kövessük Kerényi Ferenc megoldását, amennyiben mindenütt mai helyesírású szöveget közölünk, ahol a változtatás nem módosítja a ritmikát, nem rontja a versmértéket, vagy alkalmazzuk a kritikai kiadások érvényes szabályzatát, amely az 1832 és 1904 között keletkezett szövegek közlésében csak a technikai természetű módosításokat (mint pl. a *cz* helyén a *c*) engedi meg, de változatlanul kell hagyni az eredeti helyesírást, rögzítve a szerző nyelvallapotát és írásgyakorlatát.¹⁷ Esetleg Tolnai hagyományaihoz térjünk vissza, és kövessük az 1863-as kiadás helyesírását mindenben, tehát *cz* a *c* helyén, *a ki* aki helyett, *rossz* a rossz helyett – természetesen emendálva a sajtóhibákat. Ezt az elvet követi Striker Sándor „érintetlen szövegű” kiadása is, érvelése is tetszetős az eljárás mellett: az 1623 óta változatlan Shakespeare-kiadásokra hivatkozik: „Azóta alaposan megváltozott az angol helyesírás, sőt a mondattan is, ám ez senkit sem jogosít fel arra, hogy átírja a mindenkori »mai« íráskép szerint a műveket.”¹⁸ A tekintélyre apelláló érvelés hatásos – ám minél régebbi keletkezésű szövegeket akarunk a ma közönségének átadni, annál inkább szükségesnek érezhetjük, hogy korszerűsítsük a helyesírást. A kódexek szövegét, a Hallotti Beszédet ma már nem betűhív eredetijében olvassa a közönség nagy része, hanem a közvetítők olvasatában. Hogy milyen helyesírást választ az ezután megszülető kritikai kiadás – még nem tudjuk. Főszövegünk azonban Kerényi Ferenc kritikai igényű szöveggondozásának elveit követi – mert reményeink szerint a többség nem múzeumi tárgyként, kultúrtörténeti értéként olvassa a Tragédiát, hanem ma is élő, a ma emberével is kommunikáló szöveggént. Mivel szándékunk a lehető legpontosabb, ám a nagyközönségnek szóló Tragédia-szöveg létrehozása, így mindenütt a ma érvényes ortográfiát alkalmazzuk, ahol a modernizálás nem változtatta meg a szöveg verselését, ritmusát.

A helyesírási modernizálás mértékének tehát csak a verselés szab határt. Felmerül a kérdés, milyen következetességgel hajtandó végre ez a korszerűsítés? Változtassunk-e minden esetben mai helyesírásra, amikor az adott szó hosszú és rövid szótagjai nem változnak (pl. *tisztult* és *tisztult* írásképű szóalak egyaránt spondeus), vagy a „jövőbeli

színházi felhasználókra” gondolva, az ejtésbeli szövegromlást megakadályozandó, őrizzük meg néhol Madách nyelvállapotát?¹⁹ Kerényi Ferenc érvelése az általa gondozott szövegben számos helyen meghagyja a hagyományosan, régiesen írt alakot: a *megsemmisült, elsilányult, korlátul*-típusú szóalakok igen gyakran hosszú magánhangzósok maradnak – holott a magyar időmértékes verset nem kell segíteni zárt szótag esetén a magánhangzó megnyújtásával, valamint a verssorok utolsó szótagja esetében a rövid szótag is kaphat pótlónyúlást, ha a verstani helyzet úgy kívánja. Ezért főszövegünkben emendáltuk mai helyesírására ezeket a szóalakokat – KF 1989 szövegéhez képest 263 sorban változtattunk. A változtatások háromnegyede az itt említett típusba tartozik. Minden szövegváltoztatásunkat, mint újonnan létrehozott szövegváltozatot, a jegyzetekben indokoltunk.

Aggályaink voltak, hogy létrehozhat-e a szöveg gondozója új variánst? KF 1989 példáját elfogadva, s a bevezetőben elmondottakból következtetve vállalnunk kell ennek felelősségét is. Az 1989-es kiadás is hozott létre olyan variánst, amelynek nem volt előzménye. (Egy példa az 1232. sorból: K: <Melly> hervatag. / Ah én is érzek *i<l>lyest*. A jav.: S így hervatag. / Ah én is érzek *ilyest*. 1863: *ilyest*. [Az *ilyest* szóalak szerepel 1861 és T 1924 kiadásaiban is. KF 1989 visszaállította K „összövegének” megoldását, amely a kiadásokban sohasem szerepelt:] *illyest*.) Új szövegváltozatok jöttek létre a tulajdonnevek és az idegen szavak leírása, a különírás-egybeírás s a központosítás területén is. Csak egy példa: a K-ban gyakran előforduló *oh* indulatszó ékezetét Arany áthúzta az esetek döntő többségében, következetesen rövid *oh* jelent meg az 1861-es kiadástól, KF nemcsak a hosszú ó-t állította vissza, de az indulatszó utáni vesszőt is minden esetben (mintegy 70 sorban) pótolta.

Az utolsó kérdésre egyértelmű a felelet: a szöveggondozás lezárásával nem maradhatnak nyitott kérdések, nem lehetnek olyan sorai a Tragédiának, ahol nem tudunk dönteni egy hiteles, érvényes szövegváltozat mellett. Ám a „posztmodern” szövegkritika szellemében közzölhetjük aggályainkat, megfontolhatjuk az ellenkező megoldás mel-

letti érveket, fenntarthatjuk a tévedéshez való jogot. A szövegváltozatokban magunk is jeleztünk néhány olyan esetet, ahol bizonytalanok voltunk a döntésben, elfogadhatónak tartjuk más szövegvariáns szentesítését is. Íme egy kétély:

3873. sor **K:** Villában *dőzsöl* édes mámorában **1861-től:** Villában issza édes mámorát [T szerint a sor A jav. A K-on ennek nincs nyoma, nincs bizonyíték arra, hogy ez ténylegesen A jav.! Meggondolandó, hogy e sorban nem volna-e helyesebb mégis a K-ra támaszkodni?]

Nem támaszkodtunk a K-ra, a kiadások szövege mellett döntöttünk. Pedig a szöveggondozónak is jobban tetszik Madách sora, Arany sem írta rá ezt a javítást a K-ra, tehát bizonyíték nincs rá, hogy az ő műve. Ám Madách véglegesítette, szentesítette 1863-as kiadásában ezt az állítólagos Arany javítást, így mi is ezt a sort állítottuk be főszövegünkbe. Az ilyen bizonytalanságok miatt örülnénk leginkább, ha szövegkritikai munkánk megtalálná bírálóját, ha észrevételeikkel megtisztelnének munkánk felhasználói.

A szöveggondozó panaszai után szeretném, ha a tisztelt hallgatóságnak némileg bemutatnám az eddig végzett munkát – a felolvasással nem fárasztom tovább a Önöket, csupán néhány részletet tennék ki közszemlére, amelyet az érdeklődők megtekinthetnének. Ezek a mellékletek: egy-két oldalnyi Tragédia-szöveg a hozzá kapcsolódó szövegváltozatokkal, valamint néhány oldal a Tragédia egyetlen külön fennmaradt kéziratlapjának leírásából.

Befejezésül pár olyan adatot közölnék, amelyet munkánk lezárása után a számítógép összegezett, s melyek talán igazolják: miért szükséges Madách művének nemcsak eszméivel, értékeivel, szépségeivel – de magával a csupasz szöveggel is foglalkozni.

Madách Imre javítása a K-on, többnyire vakarással, átírással: 374 sorban. Ezeknek a jav.-oknak egy része Szontagh Pál javaslatára keletkezett.

Ebből az átírt, kivakart szöveg eredetije, az első megfogalmazás olvashatatlan volt részben, vagy egészben 122 sorban. Nem számítot-

tuk be a megváltoztatott, átírt szereplőneveket, mint pl. Guadet – Saint-Just, vagy Angelo Mihály – Michelangelo.

Arany János érdemleges javítása a K-on: 535 sorban. (A helyesírási jav.-ok, mint az áth. ékezet, vagy a hosszú msh.-k közül áth. egy-egy betű, ha csak ennyi a jav., többnyire nincsenek Arany javításaként feltüntetve.)

Arany János az első hét színről írva 119 sorról írt indoklással kritikai megjegyzést, erre Madách, a K hiányában csak 7 sor esetében reagált.

Szász Károly az 1861-es kiadás 85 soráról 62 kritikai megjegyzést tett, M e bírálatokat 45 sor esetében szívelte meg s javított, módosított az 1863-as kiadás szövegén. 40 sorban Sz bírálata ellenére nem változtatott.

Köszönöm, hogy meghallgattak.

Jegyzetek

1. DÁVIDHÁZI Péter: *A hatalom szétoztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában*. In. Helikon Világirodalmi Figyelő 1989/3–4. sz. 328–343. l.
2. BÖCKH, August: *Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*. Leipzig, 1877. 1–33. l.
3. Lásd: TIMPANARO, Sebastian: *Die Entstehung der Lachmannschen Methode*. 1971.
4. GREEG, Walter Wilson: *Collected Papers*. Szerk.: J. C. MAXWELL. Oxford, 1966.
5. Vö.: PÉTER László (szerk.): *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*. Bp., Akadémiai Kiadó. 4. 2. par.
6. JOYCE, James: *Ulysses: A Critical and Synoptic Edition I–III*. Kiad: Hans Walter GABLER, valamint Wolfhard STEPPE és Claus MELCHIOR. New York és London, 1984.
7. JOYCE: i. m. I. 338. l.
8. A kézirat faksimile kiadása: Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. Gondozta: HORVÁTH Károly.
9. Lásd: KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre „...írtam egy költeményt...”*. Bp., Európa Könyvkiadó (Kézirattár sorozat), 1983. A vázlatlap faksimile kiadásban is megjelent.
10. *Az ember tragédiája* első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv akadémiai nyomdász, MDCCCLXI.) *Az ember tragédiája* második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiadás. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)
11. A levelek szövege olvasható többek között: *Madách Imre válogatott művei* (szerk.: HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1989) c. kiadásban. Arany 1861. okt. 27ei szövegkritikai levele 357–367. l., Madách nov. 2-ai válasza 367–372. l., Szász Károly 1862. okt. 6-ai szövegkritikai levele 397–401. l.
12. *Az ember tragédiája* első kritikai szövegkiadása. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Bp., 1924. és HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc (szerk.): i. m. 11.

13. STRIKER Sándor: *Az ember tragédiája rekonstrukciója*. (Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével.) Bp., 1996. I. k. 297 l., II. k. (Az „érintetlen változat”) 217 l.

14. Lásd a 9. sz. jegyzetet!

15. MADÁCH Imre: *Az ember tragédiája*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta ALEXANDER Bernát. 2. jav. kiadás. Bp., 1909.

16. Indoklását lásd: HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc (szerk.): i. m. 411–412. l.

17. PÉTER László (szerk.): I. m. 5.2 és 5.21 par.

18. STRIKER Sándor: i. m. I. k. 122. l.

19. HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc (szerk.): i. m. 409. (Szövegközlésünk elveiről)

MELLÉKLET

(Mutatványok a Tragédia főszövegéből, szövegváltozataiból és a vázlatlap leírásából)

MADÁCH IMRE

Az ember tragédiája

DRÁMAI KÖLTEMÉNY

ELSŐ SZÍN

(A mennyekben. Az Úr dicsőtől környezetten trónján. Angyalok serege térden. A négy főangyal a trón mellett áll. Nagy fényesség.)

ANGYALOK KARA

Dicsőség a magasban Istenünknek,

Dicsérje őt a föld és a nagy ég,

Ki egy szavával híva létre mindent,

S pillantásától függ ismét a vég.

5 Ó az erő, tudás, gyönyör egésze,

Részünk csak az árny, mellyet ránk vetett,

Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy

Fényében illy osztályrészt engedett.

Megtetesült az örökös nagy eszme,

10 Im, a teremtés béfejezve már,

S az Úr mindentől, mit lehelni enged,

Méltó adót szent zsámolyára vár.

AZ ÚR

Be van fejezve a nagy mű, igen.

A gép forog, az alkotó pihen.

15 Évmillióig eljár tengelyén,

Mig egy kerékfogát ujítani kell.

Fel hát, világim véd-nemtői, fel,

Kezdjétek végtelen pályátokat.

Gyönyörködjem még egyszer bennetek,

20 Amint elzúgtok lábaim alatt.

(A csillagok védszellemei különböző nagyságú, színű, egyes, kettes csillaggömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a trón előtt. Szférák zenéje halkan.)

ANGYALOK KARA

Milyen büszke láng-golyó jó

* * *

NEGYEDIK SZÍN

ÁDÁM

Jobb mester valál te,

Mert megtanítál a jajt hallanom. –

Ne halljam többé. – Ím, legyen szabad

A szolganép. Mit is ér a dicsőség,

695 Mit egy személyben ér utól az ember

Milljók vesztével és milljók jajával,

Kikben szintén az az ember lehel;

Milljószer érzem a kint, egyszer a kéjt.

LUCIFER

Ah, fáraó, rajongsz; hisz a tömeg

700 A végzet arra ítelt állata,

Mely minden rendnek malmán húzni fog,

Mert arra van teremtvé. Már ma mentsd fel:

Amit te eldobsz, ő meg nem nyeri,

És új urat keres holnap magának.

705 Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,

Ha a gazdának szükségét nem érzi?

Ha kebelében öntudat lakik?

ÁDÁM

Miért jajgat hát, mintha fájna néki

A szolgaság?

LUCIFER

Fáj, bár nem tudja, mi.

710 Mert minden ember uralomra vágy,

Ez érzet az, s nem a testvériség,

Mi a szabadság zászlajához űzi

A nagy tömeget – ámbár öntudattá

Nem ébred benne, és csak sejtelemkint

715 Zaklatja minden olyasért, mi új,

S mi tagadása a már meglévőnek;

Abban remélvén testesülve látni

A boldogságról képzett álmait.

Pedig mély tenger a nép: bármi napfény

720 Sem hatja át tömét; sötét leend az,

Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,

És mely hullám esetleg épp te vagy.

ÁDÁM

S mért éppen én?

LUCIFER

Vagy más, veled rokon,

Kiben tudattá vált a népi ösztön,

725 S ki a szabadság bámult bajnokául

Fényes helyedre tolakodni mer.

Mig a tömeg, nem nyerve semmit is,

Nevet cserél, a gazda megmarad.

* * *

MADÁCH IMRE

Az ember tragédiája

Szövegváltozatok

Rövidítések:

K kézirat. Fakszimile kiadása: Akadémiai Kiadó, Bp. 1973.
Gondozta: Horváth Károly.

1861 Az ember tragédiája első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv akadémiai nyomdász, MDCCCLXI.)

1863 Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiadás. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)

M jav. Madách Imre javítása a kéziraton.

A jav. Arany János javítása. A rövidítéssel csak a K-on is nyomon követhető Arany-javításokat jelöljük.

A Arany János megjegyzései 1861. okt. 21-i levelének mellékletén.

M Madách válasza Arany megjegyzéseire, 1861. nov. 2-ai leveléből.

Sz Szász Károly 1862. okt. 6-i leveléhez mellékelt megjegyzései alapján tett javítások.

T 1924 Az ember tragédiája első kritikai szövegkiadása. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Budapest, 1924.

KF 1989 Madách Imre válogatott művei c. „kritikai igényű” kiadásának Tragédia-szövege. A szöveget gondozta, a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc. (A többi Madách-mű gondozója Horváth Károly volt.) - Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.

sh sajtóhiba.

áth. áthúzva.

<Ádám> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat dőlt betűvel ékzárójelben közöljük.

<...> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.

[] A szövegváltozatok gondozójának megjegyzése.

[A szövegváltozatokat, variánsokat dőlt betűvel közöljük. Nem tüntetjük fel azon helyesírási javításokat, melyek nem változtattak a szövegen, és verstani értelemben is közömbösek (Pl. *cz* helyett *c*, az aposztrófok a névelőnél, pl. *a'*, a vonatkozó névmások egybeírását: *a ki* helyett *aki*, a K-ban ki nem javított különírt igekötős igéket, összetett szavakat, amelyeket 1861-től jó helyesírással közölnek a kiadások, végül a kettős mássalhangzók hosszú – hosszú – alakjának négybetűs formáját.) Szövegváltozatnak számít viszont a verselést felborító helyesírási változtatás, pl. *ilyen* vagy *illyen* helyett az *ilyen* stb.]

* * *

A főszöveg változatai,

a K, az 1861. és 1863. évi, M életében megjelenő kiadások, valamint Tolnai 1924. évi és Kerényi Ferenc 1989. évi kiadásának figyelembe vételével

[Címlap:] K: *Az ember trag<oe>édiája*.

Dramai költemény.

[T 1924 elhagyja a műfajmegjelölést.]

<1860>

ELSŐ SZÍN

K: *Első <I>* [majd áth. szintén:] <1SŐ> *szín*.

[1861-ben, 1863-ban, T 1924-ben marad a színnek jelölése betűvel, végén ponttal, a későbbi kiadások a címekre érvényes helyesírást alkalmazták, mint fsz-ünk.]

- 1 K, 1861: *istenemnek*,
A: Ez *em* nagyon személyes, erőlteti a hangot: s a mérték miatt látszik betoldva lenni.
Sz: *istenemnek* helyett jobb volna: *istenünknek*: mert az angyalok *kara* éneklí.
1863, T 1924: *istenünknek*,
KF 1989: *Istenünknek*,
- 5
- 6 A: „Részünk csak az *árny*” s alább: „*Fényében* ily osztály részt...” Ellentmondásnak látszik, hacsak úgy nem vesszük, hogy az *árny* része a *fénynek*. Lehet talán így is.
- 7 A: ez a *hogy* kivált (fontos végen) lyrában, sorvégen roszt. Nem lehetne segíteni rajta?
- 8 K, KF 1989: *illy*
1861, 1863, T 1924: *Fényében ily*
- 9 K, KF 1989: *Megtestesült*
1861, 1863, T 1924: *Megtestesült*
[Ha a verselést nem módosítja, KF 1989 felfogásával szemben a mai helyesírású változatot vettük fel fsz-ünkbe. A jambus hosszú szótagja nemcsak hosszú magánhangzóval, de a szótagot záró két mássalhangzóval (zárt szótag) is létrejöhet. A sor utolsó szótagja pótlónyúlást kap, az ilyen esetekben is mindig a mai helyesírású alak mellett döntöttünk. Ezek a korszerősítések, különösen az *-ul*, *-ül* ige-képző és határozórag esetében, igen gyakoriak, KF 1989 szövegéhez képest több mint 250 sor változik fsz-ünkben.]
- 10 K és 1861: béfejezve *áll*,
Sz: jobb volna: - *már*; a rímért.
1863-tól: béfejezve *már*,
- 11 K: *úr*
1861-től: *Úr*
- 13 1863 sh: Be van *befejezve*
- 14 K: <S *úgy* *összevág minden, hogy azt hiszem*>
A jav.: A gép forog, az alkotó pihen.
- 15 K: *Év*-milliókig <*szépen elforog*>
A jav.: *Év*-milliókig *eljár* tengelyén

- 14–
- 15 A: E sorokban az *azt hiszem*.. kissé furcsa: de az egész négy sor *mesteremberes* önelégültsége is komikai színben tűnik fel. Anynyival inkább, mert a darab elején van, s első szava *istennek*. Nem lehetne majestetikusabb hangúval cserélni föl? Rám oly hatást tett először, hogy félretettem a művet s csak Jámbor Pali sürgetésére vettem újra elő. [Majesteticus: fenséges.]
- 16 K: *újítani*
1861-től: *ujítani*
- 17 Sz: *világim* szokatlan, jobb: *világom*. [M nem változtatott.]
- 20 után utasítás K: csillaggömbök-<*kel*>
M jav.: *csillaggömböket*
K: *S<v>érák*
A: „*Svérák*” (több helyen). *Szférák*, vagy *sphaerák*.
A jav.: *Szférák*
- 21 K: *Millyen*, 1861: *Milyen*,
1863, T 1924, KF 1989: *Milyen*.

* * *

A NEGYEDIK SZÍN-ből:

- 692 [A K 25. oldalát, a 692–725. sort, a sok áth., tintapaca, vakarás miatt A újraírta, így a K 26. oldalán is ugyanezek a sorok szerepelnek, természetesen A kézírásával, tisztázatlanban, számos helyen javítva, megváltoztatva M eredeti megfogalmazását.]
- 693 K: [A sor a K-ban nehezen olvasható a tintapacák miatt, különösen a két mondat határán és a sor végén.]
- 694 K: [A K-ban nehezen olvasható a tintapacák miatt a sor vége.]
695
- 696 K: *Miljók* vesztével és *miljók*
1861-től: *Milljók* vesztével és *milljók*
- 697 K: <.....> ... <.....>,
M jav.: *Kikben..... lehel*,

[M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]

- 698 K: Mi/jószor
1861-től: Milljószor
- 699 K: Ah *pháraó* rajongsz, hisz
KF 1989: Ah, fáraó, rajongsz; hisz
- 700 A: „A végezet elítélt állata” - Nehéz hang. Talán: „A végzés, a végezet *arra* ítélt állata” (a mit t.i. Ádám elmondott).
[Ettől a sortól a 725. sorig három szövegváltozat különíthető el markánsan. Van egy A-változat, az összöveg, többnyire vastagon áthúzva, egy B-változat, M javítása, s a külön lapra írt A jav., a C-változat. Ennek a 25 sornak a K-szövegváltozatait A, B, és C-sorként külön feltüntetjük.]
- K, A-sor: <Igába termett állat, már ma mentsd fel.>
B-sor, M jav.: A végezet el ítélt állata,
C-sor, A jav.: A végezet arra ítélt állata,
- 701 K, A-sor: <Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri,>
B-sor, M jav.: Melly bár mi rendnek malmán húzni fog
C-sor, A jav.: Mely minden rendnek
- 702 K, A-sor: <És új urat keres holnap magának>.
B-sor, M jav.: Mert arra van teremtvé, márma menstd fel,
C-sor, A jav.: teremtvé. Már ma mentsd fel:
- 703 K, A-sor: <Hogy is lehettél volna te urává>
B-sor, M jav.: Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri
C-sor, A jav.: A mit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
[KF 1989 mai helyesírás: Amit]
- 704 K, A-sor: <Ha kebelében öntudat lakik,>
B-sor, M jav.: És új urat keres holnap magának.
[Ez a C-sor, A-jav. is.]
- 705 K, A-sor: Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
[Itt nincs M jav., s A jav.-a, tisztázata is ez lett.]
- 706 K, A-sor: <És a> a gazdának szükségét nem érzi? -
B-sor, M jav.: Ha a gazdának szükségét nem érzi? -
C-sor, A jav. [ugyanez, kötőjel nélkül]: érzi?
- 707 K, A-sor: [Először:] <Mély tenger a nép, már mit tégy vele>

[Majd:] <Sohsem lesz fényes, a hullám csupán>

[Majd:] <Mit színe fel vet s e hullám te vagy.>

[A három kihúzott sor fölé írta M javítását:]

B-sor, M jav.: Ha kebelében öntudat lakik.

[A C-sor, A jav. csak a mondatzáró kérdőjellel és kötőjellel tér el ettől:] lakik? -

708 K, A-sor: Miért jajgat hát, mint <hog> ha fájna néki
[Ez a B-sor, M jav., s a C-sor is.]

709 K, A-sor: A szolgaság? / <Ép az ha nem jajongana>
B-sor, M jav.: A szolgaság? /

Fáj, bár nem tudja mi.

[C-sor, A jav.: a tudja szó után vessző.]

710 K, A-sor: <Mutatná, hogy fel kell őt menteni.>

B-sor, M jav.: Mert minden ember úralomra vágyik,

C-sor, A jav.: <ú>ralomra vágy,

[Az ékezet áth. A jó jambus kedvéért vissza lehetne állítani a hosszú ú-val írt alakot, ám a maitól eltérő helyesírás egy kiadásba sem került be, így maradtunk a megszokott szóalaknál.]

Sz [710–718. sorról]: Mert minden... álmaid, jobban helyén volna a következő színben, Miltiádész kísérleteivel szemben.

[M nem reagált a bírálatra.]

711 K, A-sor: <De így a végezés elítélt állata>

B-sor, M jav.: Ez érzet az, s nem testvériség,

[C-sor, A jav.: a testvériség,]

712 K, A-sor: <Melly minden rendnek malmán húzni fog. ->

B-sor, M jav.: Mí a szabadság zászlajához üzi

C-sor, A jav.: üzi

713 K, A-sor: <Mindenkiben van vágy uralomra>

B-sor, M jav.: <De mert nem ébred tiszta öntudatra>

[Majd:] M jav.: A nagy tömeget, ámbár öntudatra

C-sor, A jav.: A nagy tömeget -- ámbár öntudattá

714 K, A-sor: <Szabadságért is. Ez ami sovárogo>

B-sor, M jav.: <Soha a nagy tömegért sejtelemként>

[Majd:] M jav.: Nem ébred benne, és csak sejtelemként

C-sor, A jav.: sejtelemként

- 715 K, A-sor: <A rabszolgában. Ám de a tömegben>
 B-sor, M jav.: Zaklatja azt mindenféle mi új
 C-sor, A jav.: Zaklatja minden olyasért, mi új,
- 716 K, A-sor: <Határozott tudatra soha sem jó>
 B-sor, M jav.: S mi tagadása a már meglevőnek
 C-sor, A jav.: meglevőnek;
- 717 K, A-sor: <Csak űzi azt, minden felé mi új>
 B-sor, M jav.: Abban reménylven testesülve látni
 C-sor, A jav.: Abban remélvén testesülve látni
 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testesülve
 [fsz]: testesülve
 [Helyesírási korszerűsítés – magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 718 K, A-sor: <S mi tagadása a már meglevőnek>
 B-sor, M jav.: A boldogságról képzett álmait.
 [Ez a C-sor, A jav. is.]
- 719 K, A-sor: <Abban reménylve szép sejtelmeit>
 B-sor, M jav.: Pedig mély tenger a nép, bár mi napfény
 C-sor, A jav.: nép: bármi
- 720 K, A-sor: <A boldogságról testesülve látni, - >
 B-sor, M jav.: Nem hatja át tömét, sötét leend az,
 C-sor, A jav.: Sem hatja át <z>tömét; sötét leend az,
 [A a zömét szóalakot írta le először, majd a z-t átírta t-re.]
- 721 K, A-sor: <De egynehány, ki lelkeddel rokon>
 B-sor, M jav.: Csak a hullám fényes, mit színe fel vet
 C-sor, A jav.: Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
- 722 K, A-sor: <Élére áll határozott tudattal,>
 B-sor, M jav.: És melly hullám esetleg épp te vagy.
 C-sor, A jav.: És mely hullám
- 723 K, A-sor: <Mint a szabadság bámult bajnoka
 Ezek lehetnek csak veszélyesek.>
 [M a két sort kihúzva egy fél sort írt csak a javításba:]
 B-sor, M jav.: S mért épen én?
 vagy más veled rokon

- [A tulajdonképp a 723. sor második felét képező Lucifer-válasz a K-ban a 724. áth. sor alá van javítva. Ez a C-sor, A jav. is. KF 1989 mai helyesírással: éppen. Majd:]
 Vagy más, veled rokon,
- 724 K, A-sor: <Reád, helyedre tolakodva bátran>
 B-sor, M jav.: <... ..> Kiben tudattá <...> vált a népi ösztön,
 [Olvashatatlan átírások, áthúzások.]
 C-sor, A jav.: Kiben tudattá vált a népi ösztön,
- 725 K, A-sor: S <...> a szabadság bámúlt bajnokául
 [Ez a B-sor, M jav. is.]
 C-sor, A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: S ki a szabadság
 bámult bajnokául
 [Fsz]: bajnokául
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 726 K: tolakod<va bátran>
 A jav.: tolakodni mer.
- 728 Sz: A gazda nem marad meg, hanem a szolgaság vagy azon állapot, mely szerint a gazda van. [M nem változtatott.]

**Az ember tragédiájának
a kéziraton kívül fennmaradt egyetlen vázlatlapjáról
(részletek)**

Az ember tragédiája kéziratán kívül fennmaradt egy vázlatlap, melyet fakszimilében is kiadott és bemutatott *Kerényi Ferenc: Madách Imre: „...írtam egy költeményt...”* c. kiadványában. Az adott kéziratlap nyomtatott változatát mi is közöljük, a szövegváltozatok jelzéseinek segítségével, mint az egyetlen külön megtalált szövegváltozatot. (A Tragédia kéziratának szövegváltozataitól megkülönböztetendő, erről a vázlatlapról, mint kéziratlapról vagy K-lap-ról beszélünk ezután.)

A K-lap elő- és hátlapján több hasámban szerepel a szöveg, a hasábkot római számokkal jelöljük. Mivel M az adott jegyzetet valószínűleg a dráma elkészültekor, s Szontagh Pálnak tartott felolvasása előtt készítette (ld. a szövegben a szereplők közt a *Guadet* és az *Angelo Mihály* nevet!), a dráma kézírata még ezután alakult át abba a formába, amelyben majd Arany kezébe jut. A K-lapon annyi szám van, hogy az általunk adott sorszámozást meg kell ettől különböztetnünk. Ezeket a számokat []-ben közöljük: [1], [2], [3] stb. A **K-lap** olvasata véleményünk szerint a következő:

B. Az előlapon, a „fejléc” alatt, a színek felsorolása után négy hasábon a szereplők névsora:

[11] <i>Személyek szereplők</i>	<Égitek> <szereplők>	<Karok>	<i>Néma személyek</i>
[12] <i>Egy agg eretnek</i>	<i>Az úr</i>	<Angyalok kara>	<i>A csillagok véd</i>
[13] <i>Egy csontváz</i>	<i>Gábor főangyal</i>	<A>	<i>szellemi</i>
[14] <i>Helene Izaura komornája</i>	<i>Mihály---</i>	<i>Angyalok kara</i>	
[15] ----	<i>Ráfáel ----</i>		<i>Nymphák</i>
[16] <i>Rudolf császár</i>	<i>Lucifer</i>		<i>Egyiptusi rabszolgák</i>
[17] <i>1-2-3-4^{ik} udvaronc</i>	<i>Ádám</i>		<i>felügyelőik --</i>
[18] ----	<i>Eva</i>	-----	<i>Pháraó kísérete</i>
[19] <i>Robespierre Guadet</i>	<i>Egy Cherub</i>	<i>Munkások</i>	<i>Luczia szolgálói</i>
[20] <i>Egy fiatal Marquis</i>	<i>A föld szelleme</i>	<i>rendőrök</i>	<i>Athénei nép</i>
[21] <i>Egy tiszt</i>	<i>Egy egyiptusi rab</i>	<i>kéjhölgyek ----</i>	<i>fegyveres</i>
[22] <i>Egy senquolotte</i>	<i>Kimon szolgál</i>	<P> <i>Zenészek</i>	<i>A <chárisok></i>
[23] ----	<Lucia> <i>Milkiades</i>	<Polgárok>	<A halál nemtője>
[24] <i>Kepler egy tanítványa</i>	<Kimon fia> <i>fia</i>	<Egy elítelt>	<i>Gladiátorok római</i>
[25]	<i>1} Egy</i>	<i>phanster</i>	<i>fiúvölások</i>
[26] <i>Egy bábjátékos</i>	<i>2} athénei <polgár></i>	<i>beliek</i>	<i>Tánczosnók</i>
[27]	<i>3} népből</i>		<i>Római rabszolgák</i>
[28] <i>Egy ibolyaárús kis lány</i>	<i>Crispus szabados -- 34</i>		<i>Temetési kíséret</i>
[29] <i>Egy anya 50</i>	<i>Tersites</i>		<i>Barbár harcosok</i>
[30] <i>Másik anya</i>	<i>S<everus> polgár</i>		<i>Lovagok</i>
[31] <i>Egy <polgár> leány</i>	<i>1^ő demagóg</i>		<i>Keresztes vitézek</i>
[32] <i>1^ő Polgár lány</i>	<i>2^{ik} demagóg</i>		<i>Konstantinápolyi nép</i>
[33] <i>2^{ik} detto</i>	<i>1 Polgár</i>		<i>detto katonák</i>
[34] <i>Egy ékszerárús</i>	<i>2^{ik} Polgár</i>		<i>20 Eretnekek</i>
[35] <i>Egy korcsmáros</i>	<i>A halál nemtője</i>		<i>Barátok</i>
[36]	<i>Eros</i>		<i>Boszorkányok</i>
[37]	<i>A Charisok 23</i>		<Kisértetek>
[38] <i>1-2-3^{ik} munkás</i>	<i>Catulus kéjencz</i>		<i>Udvaroncok</i>
[39] <i>Egy kéjhölgy</i>	<i>Hippia}</i>		<i>Udvar hölgyek</i>
[40] <i>Egy katona</i>	<i>Cluvia} kéjhölgyek</i>		<i>Francia nép</i>
[41] <i>1^ő } mesterlegény</i>	<i>Péter apostol</i>		<i>Senquolottok</i>
[42] <i>2^{ik} } <Polgár> 11</i>	<i>Konstantináp. polgár</i>		<i>Ujoncok</i>
[43] <i>1 koldús</i>	<i>2^{ik} detto 3^{ik} 4^{ik}</i>		<i>Convent tagok</i>
[44] <i>2 koldús 64</i>	<i>1^ő <Egy>barát 2^{ik} barát</i>		<i>Londoni nép</i>
[45]	<...> <i>Patriárcha 34</i>		

[Megjegyzések a fent közölt szöveghez:]

[11] [A négy hasábban felsorolt szereplők csak első elképzelés-ként osztattak fel négy csoportba, az áthúzások utána az I., II. és III. oszlopban a személyek (szereplők) felsorolása, a IV. oszlopban a néma személyek felsorolása van.]

III. [12] és [13] [Az áthúzás a szereplői csoport, a *Karok* kiiktatása miatt.]

IV. [16] *Egyptusi*: [egyiptomi. Ugyanígy: II. 21. sor.]

I. [17] [M sajátos helyesírása a sorszámneveknél: 1^o, 2^{ik} stb. A K-ban ezek az alakok mindenütt kihúzva. A K-lapon nagyon sok helyen így szerepel.]

I. [19] *Guadet*: [A girondei Guadet nevét M később Saint Just-re változtatta. Magyarázata Id. a Párizsi szín 2364. sor szövegváltozatainál!]

I. [22] és IV. [42] *senqulotte*: [A sans-culotte hibás helyesírása.]

II. [23] *Milkiades*: [Miltiádesz.]

III. [25] és [26] *Egy phanster beliek*: [Elírás: falanszterbeliekről van szó.]

II. [28] és [29] *Crispus* és *Tersites*: [A latinosan írt görög nevek ma már Kriszposz és Therszitész alakban szerepelnek a kiadásokban.]

II. [30] *Severus*: [E név kimaradt a végső szövegből. A K-lap írásformája bizonyítja, hogy Tersites neve került Severus helyére.]

IV. [32] *Konstantinapolyi*: [Elírás. Konstantinápolyi.]

I. [33] és II. [43] *detto*: [Ugyanaz, vagyis 2. polgárlány, ill. 2., 3., 4. konstantinápolyi polgár.]

IV. [43] *Convent tagok*: [A párizsi forradalmi nemzetgyűlés tagjai.]

[A K-lapon a szereplők neve mellett álló számok bizonyítják, hogy a Tragédia soraihoz hasonlóan M igyekezett műve szereplőit is lajstromba venni és megszámlálni. A számtani művelet sajátos sorrendje a következő: Kezdte a néma személyekkel, ez az Eretnekek sor előtt álló 20-as számig 20 csoport - csak a csillagok védszellemei van két sorban egy csoport, az áthúzottakat pedig sehosem számolta be Madách. A Barátoktól III. hasáb közepéig, a phalansterbeliekig folytatva 14-gyel nő a néma személyek száma, ezt összegzi alatta a 34-es szám. A számolást az I. oszlopban folytatta, itt az Egy anyá-ig 17 szereplő van, de valószínűleg M elszámolta magát: Robespierre és Guadet nevét egymás mellett esetleg egynek látta. Ezért írja az anya neve mellé az 50-es számot. $34+16=50$. Az I. hasáb innen még 14 szereplő, mint a 2. koldus neve mellett áll: 64 név eddig. A hátoldalon ez még 21 névvel gyarapodik, ezért olvasható az Egy eskimó neve mellett a 85-ös szám. Külön számolandó a II. oszlop névsora: a Charisokig 23, az utolsó Patriarcháig 34 név, mint azt M a szereplők neve mellé írta. Madách számításai szerint tehát művének $85+34=119$ szereplője, ill. néma szereplőcsoportja volt. Mint megállapítottuk: eggyel valószínűleg elszámolta magát, s nem vette figyelembe Ádám, Éva és Lucifer alakváltozatait, álombeli szerepeit sem külön.]

Alexa Károly

Madách optimista? Vagy pesszimista? (Egy ötlet táblázatokban)*

Úgy vélem helyénvalónak, hogy már itt, dolgozatom első mondatában felhívjam a figyelmet arra, hogy az elkövetkező mondatok számos tekintetben sérteni fogják azt, amit tárgyi hitelnek szokás nevezni. Némi – önmarcangoló, bár lehet hogy csak álszerűen – túlzással mondhatnám, hogy szinte csak a tárgy vág az irodalomtudomány, ezen belül a műértelmezés, a történeti kritika fogalomkörébe. Szakmai megbízhatóság, Istenem! A kidolgozás esetlegességei, az anyagkezelés szabálytalanságai, az adatok precizitásának nagyon is kétes volta – nos ezek az általam is pontosan ismert hibák csak akkor nem merítik ki a szakmai tisztességtelenség vétkét, ha felhívom rájuk a figyelmet, ha nem leplezem, hogy ez alkalommal egy emlék és egy ötlet ajánlkozik itt, kívánja magára vonni a figyelmet. Nem valamiféle tudóskodó értekezés a műfaj, nem is csillámporos esszé a cél, csupán egy régi élmény áll itt, kicsit avittas, porlepte. Vagy ha tesszik, fölhívás egy játékos kalandra.

Aki, mint jómagam, évtizedek óta együtt él Madách Tragédiájával, évről-évre újraolvassa a művet, viszonylag járatos a burjánzón tenyésző szakirodalomban, új és új színpadi interpretációkkal szembesíti olvasói benyomásait, az a maga befogadói „történetével” mintha leképezné azt az értelmezési zavart és gazdagságot, amelyre a költő idestova másfél évszázados művészi utóélete oly sok példát mutat, amely gazdagság és zavar szinte egy jelentésűnek mondható magával Madách utóéletével. A mű ugyan mindig ugyanazt mondja, de a hallgató, mégha személyi száma változatlan is, korszellem és személyiségalakulás állandó változásának médiuma, így kettejük viszonya is mindig más. Madách művének megítélése legyen kanonizáló és rajongó, elitélő vagy kirekesztő, mindig ebben a definitív

*Elhangzott Alsósztregován, 1996. október 5-én.

kérdésben fogalmazódik meg: optimista-e a mű vagy borúlátó témáját (az emberiség egzisztenciáját) illetően, hívón emelkedett avagy pesszimista.

1862 óta, amióta meglelte magának a nyilvánosságot *Az ember tragédiája*, minden olvasó és olvasat erre az egyszerű eldöntendő kérdésre kopárodik. Legelső olvasói egyben a legelső értelmezők, akik nem restelltek még nyíltan hangot adni e dilemmának. (S még nem próbálták mindennemű filológiai kalandokkal, hatástörténeti fantazmagóriákkal leplezni lelkesültségüket és bizonytalanságukat.)

„[...] az ember minden új meg új társadalmi körbe mint optimista lép be, s mindenikből mint pesszimista távozik.” – így nyilatkozik Greguss Ágost, hozzátéve még azt is, hogy a kiválasztott korok lélektani motivációból torzítottak, csak „önleg” mondhatók igaznak. Arany oly sokszor idézett üdvözlő szavaiból idézve: „el nem hallgathatok egy észrevételt, mely inkább magán körben, mint sajtó útján felőle olykor nyilvánult: hogy t. i. e mű nagy mértékben a pesszimista világnézet kifejezője.” „[...] én nem találok e pesszimizmust az Ember tragédiájában, mihelyt mint egészt fogom fel.” – nyilvánít véleményt a mű mentora. A világot Lucifer mutatja ilyennek, magyarázza, s a summa: „Ez nem a szerző pesszimizmusa: ez magából a szerkezetből foly így.” A kor nagy közéleti tekintélye, Csengery Antal így ír a mind megfellebbezhetlenebb kritikai tekintélynek, Gyulainak: „Reám rendkívül pesszimisztikus hatással volt.” – majd Arannyal (annak háta mögött) vitázva: „[...] nem látom kiemelve, hogy csak az ördög láttatja a ferde oldalt.” Szász Károlynak a fejlődésbe vetett hite – mint arról a Szépirodalmi Figyelőben közölt értekezéséből értesülhetünk – nem látszik sértve lenni a mű által. Lucifert szinte humanizálja, s elfogadja a küzdés eszméjét az emberi életút és pálya természetes velejárójának. Zilahy Károly természetesen nem hisz Arannak, mi szerint Lucifer szemüvegén keresztül nézve ábrázoltatnék itt az emberiség történelme. „Nagyobb hiba – szerintem, hogy a mű tanulságául fölvevett bölcselmi eszme, az emberi törekvések negatioja, okadatolva utoljára nincsen.” S végezetül az a vélemény, amely a szerzőt olyannyira bánthatta, hogy elolvasása után nem sokkal egy önmentő, s ami itt fontosabb: önmagyarázó, ön-

értelmező levél megfogalmazásába fogott, Erdélyi János irgalmatlanul elítélő dolgozata, amely kijelenti, hogy a „magveszme [...] Luciferben van megtestesülve.” Hogy az ember nyomorult pályáját „nem az Úr szabta, hanem Lucifer hazudta.” Hogy itt merőben a történelem árnyékoldalai vannak „állandó világításban”. A mű következetessége erőszaktétel, „ferdeség”. S az elhíresült összegzés: „Az ember tragédiája elhibázott cím, ehelyett: Az ördög komédiája.” Madách válaszlevelére soha nem kapott választ, arra az elégikusan fegyelmezett, tisztelettudó, de önmaga értékeinek tudatából táplálkozó, méltóságos hangmenetű episztolára, amelyben hitet tesz derék liberális módjára az emberiség fejlődése mellett: „az eszme folyton fejlik, s győz, nemesedik... Inkább írtam legyen rossz Ember tragédiáját, melyben nagy s szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó Ördög komédiát, melyben azokat nevetségessé tettem.” Hinnünk persze szabad, sőt ildomos Madáchnak, annak is, aki ezt a levelet írta, s annak is, aki *Az ember tragédiáját* pár évvel előbb. De állíthatja-e valaki bizton, hogy ez a két Madách Imre nevezetű személy egy és azonos? Az 1862-es év mint befogadástörténeti metszet legyen tehát kiindulópont számunkra, hogy *Az ember tragédiája* értelmezhetőségéről beszéljünk, s egy ajánlással éljünk.

Amilyen igaz az, hogy a befogadáesztétika alapelvei minden műtárgyra érvényesek, éppolyan nyilvánvaló, hogy vannak művek, amelyek értelmezési tartományai gazdagabbak, rétegzettebbek, elmentmondásosabbak, mint a többieké. Jellegzetesen XX. századi fejleménye a művészetek történetének az ilyesfajta művek megsokasodása, az olyanoké, ahol tudatosan többértelmű az üzenet, ahol az egyetlen jelölő jelöltek sorát képes indukálni. Elég utalni Joyce-ra, Kafkára századunk nyitányának démoni klasszikusai közül. Kafkáról például ezt állítja egy értekező: „itt az egyetemes törvények szerint rendezett világot egy többértelműsége alapuló világ helyettesíti.” Jóllehet a példák zöme századunkbeli, modern vagy posztmodern műtárgy, a klasszikus munka Mallarmé befejez(het)etlen kísérlete, a Könyv, amely legalább annyira minősíthető esztétikai üzenet forrásaként, mint valóminő kombinatorikai kihívásnak. Olyan műalkotást kívánt létrehozni itt a költő, amelynek nincs meghatározó eleje, sem

vége, amelynek struktúrája éppen a klasszikus szerkezet hiánya, ahol a nagy szerkezetek megtagadása mintegy intenzívebb létezésre serkenti a mikroelemeket, a szavakat, a mondatokat. A példa talán túlzó és távoli Madáchról szólva, de hadd emlékeztessenek egy húszegynéhány éves színházi előadásra (25. Színház), amely a M-A-D-Á-C-H cím alatt egy olyan szöveget kívánt megjelentetni, amelynek alapnyaga *Az ember tragédiája* textúrája: szövegválogatás és szövegkombináció, az eredeti szerkezet radikális kiiktatásával. (A művet talán mondatokra metélték, a papírszeleteket összekeverték, azután a boldogtalan színészeknek húzni kellett ebből a „halmazból” és alakítani.) Vagy hadd idézzem föl az *Angyali üdvözlés* című viharos elutasítást kiváltó filmet, amely hasonló erőszakossággal bánt Madáchcsal, ám hogy ezeket a kései feldolgozásokat, amelyek befogadói gesztusok is egyben, ne az alapszöveg bizonyos tulajdonságai biztatták volna föl, az aligha tagadható.

Le kell szögeznünk, bár talán mondani sem kellene, hogy *Az ember tragédiája* értelmezési sokfélesége, sőt éles és intenzív bipolaritása, nem a szerkezet valamiféle művészi elbizonytalanításából származik. Madách drámai költeménye szinte kihívóan rendezett mű, amelynek a történelmet imitáló cselekményrendjét egy szabályos keretes szerkezet fogja össze, tölti meg jelentéssel és értelmezési implikációkkal, ha szabad így fogalmaznom, Ha viszont se a cselekmény, se a szélesebb értelemben vett szerkezet, se a szereplők viszonyrendje nem sugallja a magyarázatot a befogadás talányosságára, nem tehetünk mást, mint azt, hogy mélyebbre nézzünk, azaz máshová vessük tekintetünket: a nyelvre. Mallarmé itt is figyelmeztet: Degas-hoz intézett híres sora szerint, a költészet nem gondolatokból, hanem szavakból készül.

Vessünk tehát egy futó pillantást *Az ember tragédiája* szövegszerű megformáltságára. Hangsúlyozva a bemutatás szakszerűtlenségét, amely azért – faktumaiban – talán nem egészen megbízhatatlan, s amely különböző grammatikai minőségeket állít egymás mellé: inkább jellegadó illusztrációnak szánva, mintsem a grammatikai vagy általánosabb nyelvhasználati traktátus felé közelítve. Meg kell azonban jegyeznem, hogy a mind beláthatatlanabb Madách-szakiroda-

lomban nemigen akad olyan nyelvészeti szakmú, se nyelvtörténeti, se szemantikai vezérelvű, se a generatív grammatikához közelítő, amely megmagyarázná a textus különlegességeit, sokszínűségét, amely legalább arra adna szakszerű választ, hogy mit is kell értenünk Arany finom feddésén: „nem hatja át úgy” a mű beszédét az az irodalmi köznyelviség, amely éppen Arany (meg Petőfi és Jókai) által kodifikálódik. (Amely egyébként a kor egyéb műveit sem nagyon hatotta át. Olvassunk bele Madách korának regényfordításaiba – ezek reprezentálják ugyanis a leghívebben a művelt irodalmi közbeszédet –, s meglátjuk, milyen lehetetlenül bidermeieres szóalakzatokon andalogtak az olvasók.)

Miféle nyelvi jellegzetességeket mutat ennek a nógrádi, jellegzetesen nyelvi peremvidéken élő, az irodalmi nyelvhasználattal nem folyamatosan érintkező nemesúr klasszikus művének nyelve? Itt a romantika, a népiesség, a pozitívista tudományosság, a posztbajzai almanachéldelés korában. Vegyük sorra.

— Mivel misztériumos-mitikus mű *Az ember tragédiája*, természetesen nem lehetett tiszta a polgári mindennapok ábrázolása. Ennek viszont az a következménye, hogy a mű lexikájából teljesen hiányzik az a szóanyag, amely a köznapok miliójét jelenítené meg, a tárgyak, a kulisszák, a mindennapi élet tevékenységformáit jelölő szavak.

— A drámai költeményként jelölhető műalkotás nyelvi rétegeinek egyike a lírai elemek hordozója, az érzelmek kinyomata, érzékek világának megelevenítése. Ezen belül feltűnő sajátossága a „félálomi” dimenzió érzékeltetésének nyelvi eszköztára – az ébren álmodás, a lét és nemlét közti szféra nemcsak a szerkezeti meghatározók egyike, hanem a darab modalitásának is. Szintén ide vehető az isteni-mitikus szféra szóanyaga is.

— A filozofikus eszmemenet is erőteljesen befolyásolja a lexikát, természetesen. Ráadásul az idevágó elvont fogalmak gyakran többjelentésűek, illetve a szereplői szóhasználatban mutatnak jelentéshasadást: idő, szellem, fény, eszme, küzdés, tudás, lét, úr, anyag, erő, boldogság stb. A drámai filozofálás velejárói a szentenciózus mondatok, a gnómaszerűségekre törekvő sorok, amelyek olykor egymást két-

ségessé tevő elemek paradoxonos együttállásai. A Madách-szállóigék java egy drámai sor terjedelmű, sorfelezően cezúrás mondat: „Nem adhatok mást, csak mi lényegem,” „Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy.” „Nemes, de terhes önlábunkon állni.” Sok a példa a pátoszra és kifordító-szójátékos iróniára is.

— A drámai riposztok annyiban kapcsolódnak jelentéstani konzekvenciáikkal az imént mondottakhoz, hogy itt is okozhat a fogalmazás „rövidre zártsága” bizonyos értelmezési „szivárványlást”. Megjegyezhető: annak ellenére, hogy a dráma tablók sora, rendkívül ritkák és rövidék azok a szakaszok, ahol a három főszereplőn kívül mások is szót kapnak. A dialógikus szövegszerkezetek uralják a cselekményt. Itt említendő, mint nyelvi-értelmezési probléma, a befejezés kérdő jellege, a válasz nélküli kérdezés grammatikája.

Ebből a lajstromozásból is következik az, ami *Az ember tragédiájának* nyilvánvaló sajátossága: nem definitív, nem egyértelműsége törekvő a szóhasználat. A grammatika áthatja a lexikát és viszont. S jóllehet mindez nyilván a művészi világ leképeződése, nem hagyhatjuk említetlenül Madách hajlamát a nyelvi önreflexióra, amely ebben a korban – Aranytól eltekintve – igencsak ritka jellemzője az írói tudatosságnak. „Egzakt fogalmakat nem bírván az elme”, mondja Lucifer, nem véletlen persze, hogy éppen ő a letéteményese a nyelv önreflexiójának.

Az elmondottak után korántsem Madách írói intencióinak, horribile dictu: művész autonómiájának és becsületességének megkérdőjelezése, ha azt állítjuk: *Az ember tragédiája* folyamatos és egymásnak ellentmondó értékállítások sora, valamint olyan mitikus és történelmi interpretációk sorozata, amelyek önmagukban való művészi hitele ugyan aligha kétséges, de mint referenciák ugyancsak kérdésesek, mindenesetre ellentmondásosak. Egy-egy szövegrész, mondategyüttes „helyi érvényességét” éppen a dialogizáló forma rendre visszavonja. Azaz a szereplők perszonális megnyilvánulásai, kérdésfelvetései és ítéletei összességükben olyan auktoriális álláspontot, tehát esztétikai üzenetet közvetítenek, amelyeknek értelmezése nem egységes.

S itt térek végre rá arra, ami emlék és ötlet, egy ötlet emléke. Az 1970-es évtized a strukturalista megszállottságok és a hermeneutikai kíváncsiság kezdeteinek esztendei voltak. *Az ember tragédiája* értelmezésének problematikájához számomra két akkori könyvújdonság adott megszívlelendő ötleteket. Az egyik Umberto Eco tanulmánygyűjteménye volt, *A nyitott mű*. Olyan állításaival például, mint az, hogy „egy forma csak annyiban leírható, amennyiben létrehozza saját interpretációjának rendjét.” Azaz megfordítva a hagyományos képletet: mi lenne, ha nem a műből vonnánk le következtetéseket, hanem az interpretációkból. S van-e ebből a tekintetből hálásabb magyar irodalmi alkotás, mint Madách drámai költeménye? *Az ember tragédiája* álomszerkezete és dialogikus jellege folytán klasszikus irodalmunk kivételesen „nyitott” műveinek egyike, amelynek mentális meghatározója sokkal inkább a kérdésfelvetés és nem a megoldás.

Szemantika és esztétikai információ viszonyára nézve ugyancsak a hetvenes évek kínált (legalábbis nálunk) egy olyan újszerű informatikai technológiát, amely ötletként ajánlkozott a számomra, hogy Madách művének „végső jelentéséhez” közelebb kerüljek. A „content analysis” volt ez a technika, amely gyarló magyarításban mint „tartalomelemzés” vált ismertté, amely úgy elemzi a szöveg vagy bármilyen jelhalmaz és jelszerveződés mikroelemeit, hogy annak alapján a jelforrás „szándékai” leleplezhetők. Olyan értékítéletek fogalmazhatók így meg, amelyeket a közvetlen szövegpreferencia nem tesz lehetővé. Az „elhallgatásnak” lehet bármiféle oka, eszmei tisztázatlanság vagy tisztázhatatlanság, civilizációs konvenciók vagy bármi, a közlemények módszeres (a közleményt szimbólumokba kódoló) elemzése olyan információkat is feltárhat, amelyekről a közlő nem tudott vagy nem akart beszélni. Antal László könyvecskéje plasztikus példák sorával jellemezte a tartalomelemzés mint nyomozási módszer izgalmait, művek, esetek, alakok lelepleződéseit.

Ma már a karakterbeolvasó, a szöfelismerő szoftverek korában bizonyára megmosolyogtatók azok a mátrixok (ezt a szakszót sem ismertük akkortájt), amiket itt bemutatok, vagyis inkább azok a számítógépes metódusok a derűkeltők így visszatekintve, amelyek-

kel például egy-egy vers rejtelméhez igyekeztünk közelférközni. De hát a csendes diktatúrák idején könnyen eluralkodnak a passziók, az ártatlan magánmániák, például az „egzakt tudományosság” rögeszméi. A „kvantitatív esztétika”, s egyéb csacsiságok. (Középiskolai magyar tanításunk még ma is nyögi az akkori vehemens tudóskodás nem egy nyügét. Amely tudóskodás nem sokkal volt kevésbé debattáns, kirekesztő, és tekintet nélküli elfogultságoktól béklyózott, mint az ekkor már komolyan vehetetlen ellenfél, a marxizmus még ugyancsak komolyan veendő képviselői.) Szerettem volna tehát leleplezni a mű egyértelmű fogalmak hálójába nem fogható, lelket és értelmet gazdagító üzenetét (mit hallgat el a költő?) – s ezért nagy franciakockás árkusokat véve, végigszámoltattam azokat a szavakat, amelyeket kulcsszavaknak gondoltam. Ha tetszik, az 1970-es évek olvasták a Tragédiát – általam, különböző színű írók buzgó használatával. Az izgatott tehát, hogy a kulcsszavak-szimbólumok megszólása nem sugalmaz-e olyan jelentést, ami zárva marad még a leg-szorosabb olvasás során is. Ezekre a számításokra már utaltam egy utószóban, amit a Tragédia 1977-es kiadásához írtam, az elenyészőnél is kevesebb szakmai izgalmat keltve, s ezeket kísérem meg most rendezettebb formában bemutatni. Sepsey György barátom hathatós közreműködésével az adatok számítógépes elrendezésében és a táblák gusztusos megformálásában. Mi végre mindez? Csupán ajánlatként, egy ötlet illusztrációja gyanánt, s nem valami abszolút hitelre törekvő adatsorként. A „nagyjából” hitelességben nem kételkedem, de a számszerű pontosságban annál inkább. Nem ellenőriztem az akkori számításokat, ezt majd bárki könnyedén elvégezheti, ha a mű megjelenik számítógépes feldolgozásban. (Az idevágó munkálatok, úgy tudom, eléggé előrehaladtak. Nem szolgál éppen mentségemül, de némi kajánsággal megjegyzem, továbbra is teljes a zavar a mű szövegszerű hitelességét illetően. Mit tekintünk a végső változatnak? – még mindig eldöntetlen. A kéziratot? Az első vagy a második kiadást? Bene Kálmán kolléga kutatásai szerint csak a szövegterjedelem terén a következő számokkal kell szembenéznünk: 4080, 4138, 4141...)

Számítgatásaim, strigulázgatásaim teljesen jóhiszeműek voltak, de nem kellően átgondoltak. Mivel egy eldöntendő kérdésre kerestem a választ, önkénytelenül is sarkítottam a válogatásnál. Ha több a negatív szó, mint pozitív ellentéte, nos akkor a mű pesszimista és viszont... Nem igazán korrekt a szócsoportok bontása sem. Nem igazán tükröződik pl. a jelzők jelentésmódosító szerepe (mennyire más ironikusan az, hogy „felséges nép”, mint közvetlen jelentésében, a létezés szemantikája is hogy megváltozik, ha így olvassuk: „arasznyi lét” stb.). Nem adnak számot számítgatásaim az esetleges jelentéshasadásokról (mennyire mást jelent a „lovag” szó a konstantinápolyi és a prágai színekben!). Feltétlenül külön kell választani a szerzői utasításokat a drámai texturától, az előbbieket auktoriális, reflektáló, leíró és (enyhén) ítélkező jellege mennyire más, mint a főszöveg perszonális és (így áttételesen) minősítő hangoltsága. (Gondoljunk arra, hogy nem ugyanazt kapjuk, ha a művet, a szöveget betűről-betűre olvassuk, mintha színpadon megjelenítve látjuk...). külön-külön volnának elemzendők a szereplők, a nekik juttatott szövegterjedelem függvényében- Túl nagy teret kapott a lélektaniség és a szocializáció a szóválogatásban. Stb., stb., stb.

Azonban, s mindennek ellenére... Bár nem akarom a magam fejtegetéseit senkire ráerőszakolni, azért mi is a több, a remény vagy a kétség? Győzelem vagy bukás? Ifjú vagy öreg? S ennek a magyar ügyekkel oly provokatívan nem foglalkozó műnek a szóhasználatában hogyan is aránylik egymáshoz nemzet és az állam? Ki mond nótát és ki említ dalt? És a hasonló jelentésű szavak használata? Mondja-e a népet csöcseléknek Párizsban? Mi a meghatározóbb: szabadság vagy végzet, idegenség vagy otthon? Mit kezdjen a romantikusan istenülni vágyó ember az efféle megjelölésekkel: fereg, báb, salak, por? Melyik színben uralkodik a (kétségbeesett) tudomány, s melyikben az értékek legtöbbször – ezek: szabadság, nagyság, hon és nép (együtt!), polgár...

Lehet, hogy itt is, ebben is Aranynak volt igaza?

2

3

Katartikus-e a Tragédia? – Lukács György művészetfilozófiája felől nézve

E kérdésfeltevés hallatán a *Tragédia* hatástörténetét ismerők bizonyára megdöbbennek, hiszen Lukácsról közismert, hogy az elmarasztalók táborába tartozik.¹ *Kinek nem kell és miért Balázs Béla költészete* című, 1918-ban írt tanulmányában sommásan Madáchot „minden mélység nélkül való költőnek” tartja, aki „az igazi drámaiságnak még közelébe sem jutott”.² Hasonlóan egy későbbi, az ötvenes években keletkezett, *Madách tragédiája* című írásában a mű drámaiatlanságát, felszínes filozofálgatását, heterogenitását bírálja.³

Hosszú az a névsor, akiket az irodalomkritikus Lukács nem fedezett fel. Sok fenntartása volt Arannyal – akiben a forradalomtól elpártolót látta –, hasonlóan Jókaival, Keménnyel, Katonával. Ezzel szemben Lukácsnak két felfedezettje volt csupán: Déry Tibor és Balázs Béla, az utóbbit drámaíróként és költőként az utókor tévedésként tartja számon. Az irodalomkritikus Lukács elfogult volt egyes irodalmi művek, irányzatok megítélésében, amely először fiatalkori tragikumfelfogásával, majd az ötvenes években realizmuskonceptiójával függött össze. A nagy magyar irodalom kontinuitását, Zrínyitől Petőfin, Adyn keresztül József Attiláig felállítva, annak lényegét a függetlenségért és demokráciáért vívott harcban látta.⁴ Ilyen módon válhatott az ötvenes évek elején Lukács számára Madách tragédiája „dialogizált” filozófiai „tankölteménnyé”⁵; a világirodalomból Joyce és Beckett „sematikussá”; Kafka művészete „*artistikusan érdekes dekadenciává*”, az avantgard pedig értéktelen értelmetlenségé.⁶

Tudjuk, Lukács György nem irodalomkritikus, nem irodalomtörténész; de kétségtelen, hogy századunk olyan magyar filozófusa, művészetfilozófusa, akit lehet szeretni vagy nem szeretni, de érvényességét tudomásul kell venni. A lukácsi esztétikát ismerők számára nyilvánvaló, hogy a szellemi tulajdon fogalmának jelzése nélkül esztétikai kategóriáinak többsége átment e gondolkodásmód köztudatá-

ba. Sőt a közoktatásba is. A Szegedy-Maszák-féle gimnáziumi tankönyvekben találkozhatunk például visszatükrözés-elméletével, a művészet antropomorf jellegének gondolatával, katarzis- és tragikumfelfogásával, realizmuselméletével, a társadalmi tudatformák és a nembeliség koncepciójával.

Előadásom témája két paradoxonra épül. Az egyik során a tévedésekkel terhelt irodalomkritikus Lukács ellenében azt mutatnám be, hogy az idős művészetfilozófus Lukács teóriájában mi a helye a *Tragédiának*. Mint Lukács György esztétikájával (is) foglalkozónak, az a hipotézisem, hogy esztétikai kategóriáival, így katarziszfelfogásával, nembeliségkoncepciójával úgy vethető össze a *Tragédia*, hogy az hatás- és értékrendszerében pontosan az ellentétét eredményezi az eddig ismerteknek. Tehát a művészetfilozófus Lukácsal mérve, de az irodalomkritikus Lukács ellenében vázolnám a *Tragédia* pozitív kataritikusságát. Az interpretáció szubjektív szabadossága helyett állíthatom ezt attól a kronologikus tényről indítva, hogy az elutasító tanulmányok valamely aktuális ideológiai nézőpontból születtek. Emberöltöt átívelő esztétikai munkái közül az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején írt főműve, *Az esztétikum sajátossága* az ideológiától eltávolodó fordulatot, a letisztulást jelzi az életműben. Másrészt a megfeleltetés, a lehetséges analógiák oka, hogy mindketten ugyanannak a világlátásnak, a metafizikus és abszolutizáló gondolkodásmódnak a képviselői.

A másik paradoxon, hogy a *Tragédia* egyszerre lehet katartikus és antikartartikus vonásokat mutató, s hogy éppen melyik, az a megközelítés nézőpontjától, a műre vetített katarziszelmélet milyenségétől függ.

Csaknem félvszázad különbséggel, de sem Madách, sem Lukács nem tudta elfogadni a szkepticizmust az emberi lét értelmére vonatkoztatottan; az abszolút bizonyosság meg nem találását; a rend felbomlását követő kaotikusságot; a relativizmust; az eszme, értelem és megvalósulás ellentétét. Alapproblémájuk: a szellem, értelem, eszme, a humánus értékek – mint az ember leglényegének, abszolútumának – immanenciája, életintegrativitása. A teória életintegrativitásának szándéka végigkíséri a filozófia történetét. Szókratész, Giorda-

no Bruno, Morus Tamás még belehaltak a teória megélésébe, később a gondolataikat megélni szándékozó filozófusokra már egy kegyesebb halál várt, mégpedig az örület, ahogy Nietzsche és Schopenhauerre. Talán Lukács György volt az egyik utolsó, a teória szerint élni akaró filozófus, kudarcai ismeretesek. A magyar irodalom történetében a *Tragédia* egyedülálló intenzitással veti fel e problémakört, a történelmi kudarc sorozat bemutatása ellenére mégis nyitottan hagyja, nem ad megnyugtató megoldást, sem lezárást.

Teória és élet; eszme, értelem, értékek és megvalósulás kettőssége egy tágabb filozófiai horizontba illeszkedik, mind Madách, mind Lukács esetében. Mégpedig a közös, kanti forrású Van és Legyen kétvilágának metafizikusságába. A kétvilág léteztetése – különböző elmentéses értékpólusú fogalompárokban – az egész lukácsi életműben végighúzódik. A Van értéktelen és a Legyen lényegi kétvilágának szinonimái: közönséges és valódi élet; élet és az élet; élet és lélek; – végül az *Esztétika* terminológiájában – partikuláris és nembeli lét. A Van heterogén világában élő egyén magányra, elidegenedettségre, széttöredezettségre, eltárgyasulásra ítélt; míg a Kell homogén világa jelenti az egyén autentikusságát, értelmes és értékes létformáját, az objektív értékeket, az ember létező lényegét, a Van világából nézve valamely abszolútumot. Az életműben végighúzó problémák: a kétvilág egyesítésének a kísérlete, az abszolútum immanenciája, a Van és a Legyen konvergenciája. Az *Esztétika* végső konklúziója szerint a kétvilág, partikuláris és nembeli lét egyik összekötője a tudomány és erkölcs mellett a művészet, az esztétikai tevékenység,⁷ melyek szemléltetik a lényegiséget, egyúttal hordozva is azt.⁸ Az esztétikai tevékenységben a nembeliségbe való emelkedés lehetősége kialakítja a nembeli tudatot, a nembeliséghez való szubjektív viszonyt. Ez a viszony, melyet minden maradandó műalkotás hordoz, követelés az egyén felé; az értelmes, emberibb élet, a rilkei „*Változtasd meg élted*” követelése.⁹ A művészet így a való világ minőségi mércéje is egyben, hiszen a jobb, nemesebb irányba konvergál; egy valódinál valódibb világot állít, még akkor is, ha ezt többnyire figyelmeztetően kénytelen tenni, megmutatva az elidegenedés, az értékhiány vagy értékpusztulás különböző formáit az adottban.

Madách *Tragédiájának* metafizikai kétvilága azonos axiológiai elrendezettségű dualista világszerkezet. A kanti gondolkodásmód Van és Legyen kettősségére a Madách-kutatás több helyütt utal, terminológiájában különböző értékfogalmakat használva.¹⁰ Maradva az eredeti kanti fogalomközegben, már a mű elején, a bűnbeesés alapkonfliktusában felfedezhetjük a kétvilág létét, az első emberpárhoz kötötten, mintegy apriori tulajdonságként. A második színben, az Istentől kapott harmonikus, boldog állapotban, de egyben a függőség Van-jával szemben megjelenik Ádám és Éva autonóm létformájának Legyen-vágya. Lucifer csábítása e kétvilágnak – a Paradicsomban is meglévő voltán alapul. A következőképpen mutatja be az adott világban Ádám léhelyzetét:

*Te őt dicséred, ő téged kitart,
Megmondja, végy ebből és félj amattól,
Óv és vezet, mint gyapjas állatot;
Hogy eszmélj, szükséged nem is lehet.*

Ezzel szemben ott a másik, Lucifer által jobbként bemutatott világ, mely az első emberpár számára a nemesedést, a gondolkodás nagykörűségét, az önerőt, a szabad akaratot, sorsának irányítását, „nagy” és „szép és új dolgokat” ígér. Itt a Legyen világa felé való törekvés lesz maga az eredendő bűn elkövetésének motivációja, a harmonikus létállapot kettészakadásának oka. A Legyen világa felé törekedni bűn a homogén világú Paradicsomba, ugyanakkor erény lesz a történelmi színek diszharmonikus kétvilágában. E kétvilág képviselője Lucifer és Ádám, a paradicsomi színekhez képest egyfajta szerepcserével. A Van szférája Luciferé, aki e diszharmonia üdvözlője, a kétvilág közötti determinisztikus szakadék pragmatista és szkeptikus láttatója, aki tagadja a Legyen világának megvalósultságát, a Legyen Abszolútumát, mely iránti vágyódás az ember nembeli, örök és állandó lényege, isteni, transzcendens része. Ádám a Legyenben akar élni; az ember „enistenemmé” kivívott állapotában; az emberi gondolat, eszme, teória tökéletes megvalósultságában; a homogén egész egységében, ahol az alapvető emberi értékek egy értelmes és elrendezett, hu-

mánus, haladó világot hoznak létre. Lukácsi terminológiára átültetve ez az abszolútum immanenciájának, a kétvilág egyesítésének, a metafizikai megvalósultságnak a vágya. Ádám azért küzd, hogy a kétvilágot egyesítse, a Van kietlenségét a Legyennel tegye harmonikussá és értelmessé. A kétvilág egyesítésének kudarcorozatát éli át, mely – akárcsak Lukácsnál – az értéktelen és lényegi összeegyeztetlenségét jelenti. Tehát mindkét gondolkodónál szakadék van a kétvilág között, Madách ugyanúgy pesszimista a lényegi lét megvalósultságát illetően, akárcsak bírálója. Ádám tragikussága részben abban rejlik, hogy az értelmes életre való törekvést hiábavaló küzdelemként éli át. Ahogy Lukácsnál mégis létezik híd Van és Legyen között valamint egy állandó konvergencia, közeledés; úgy Madách *Tragédiájában* is. Éva az összekötő, benne dereng fel az édeni „tünde” álom, az utolsó színben az Úr szerepeket osztó válaszában neki lesz hallhatóvá a magasabb égi szózat, „költészetté” és „dallá” szűrődve, ha Ádám hite a küzdelemben már-már szünni látszik. Mindkét gondolkodónál a művészet az egyik összekötő, mindkettejükénél a küzdelem a jobb felé – örök emberi folyamat. Ahogy Lukácsnál az értelmes lét felé törekvés feltétele a Van tökéletlensége, (másszóval a partikuláris lét elidegenedési formái szükségszerűen „a társadalmi fejlődési folyamat elemei”¹¹ mint negatív gerjesztők), úgy Madácsnál Lucifer az a szükségszerű negativitás, „mely forrásba hoz”. Madách *Tragédiájának* alapkérdése – van-e az emberiség létének értelme, van-e haladás, fejlődés – csak akkor tehető fel, ha állandósult alaphelyzetként fogadjuk el a kétvilág létét; az ember számára tragikus kettészakítottóságát; a luciferi Van negativitásainak gerjesztő funkcióját; de mégis a művészetben keresztüli kapcsolat lehetőségét s a hitet abban, hogy ezáltal a kétvilág közelíthető egymáshoz.

Lukács *Esztétikájában* a kétvilág partikuláris és nembeli szintje közötti szakadékot egy mindenki számára átélhető esztétikai hatáskategória köti össze: a katarzis. A katarzis megrendíti a partikularitás kizárólagosságát, átélhetővé teszi az emberi nem sorsdöntő, marandó, de ugyanakkor „számunkravaló” mozzanatait, az ember leglényegét. A befogadó tehát úgy éli meg az emberiség múltját, jelenét, jövőbeli perspektíváját mint saját egyéni létezésének fontos és meg-

határozó mozzanatát. Az általa létrehozott „megrendülés”, „megtisztulás” olyan folyamat, mely egy „helyesebben és mélyebben megragadott evilági valóságba vezet vissza”, egyben a mindennapiság, a partikularitás és a szubjektum kritikájához is. A maradandó műalkotások katartikus-konfliktusos kapcsolatba állítják az emberiség mindenkor objektív létét egy jövőbeli, vágyott nembeli léttel. A műalkotás zárt világa, egynemű közege lehetőséget teremt arra, hogy az emberi történelem és emberi létezés maradandó tartalmai és döntő sorsfordulatai szemlélhetővé váljanak.¹² A művészet örök tartalma a kétvilág harcának, a valóság és a lényegi világ felé való törekvés küzdelmének a bemutatása, mely csak szenvedéseken, konfliktusokon keresztül történhet. A szenvedés, a küzdelem a vágyottért: általános emberi, örök kánon.¹³

Lukács *Esztétikájának* katarziszfelfogásában e hatástudati forma a befogadót a legszűkebb én-tudatból, érdekekkel bezárt individualitásból – a legtágabb értelemben – a közösségbe vezeti, az emberiség közösségébe. Az ideális lukácsi befogadó az önmagát személyiséggé kiképző ember, aki hosszú, katartikus felismerések és belső konfliktusok által eljut a közösség nagyszerű értékeinek megismeréséhez, majd személyében történő megvalósításához. Az ideális lukácsi befogadó látásmódjának elemei: az univerzális egyetemesség; az egész emberiség; a történelem, az emberiség haladásába vetett hit, valamint a művészetnek ehhez igazodó funkcionáltatása. A befogadó így „egész ember” mivoltából az „ember egészévé” változik át.¹⁴

Az ember tragédiájának az ideális lukácsi befogadóra tett pozitív katartikussága a fentebbi elmélet szerint egy olyan evidencia, melyet magyarázni tovább felesleges, csupán olvasni, átélni és megélni kell a művet ebből az univerzális nézőpontból. Mindannyian tudjuk és érezzük, hogy a *Tragédia* teljes világmagyarázatra törekszik; az emberi létezés alapkérdéseit teszi fel – miközben bemutatja a különböző konfliktusos léthelyzeteket –; az egész emberiség, civilizáció nevében kérdez, s hagyja nyitottan a felvetett alapproblémákat, lehetővé téve, hogy minden kor számára érvényes és megújuló üzenettel bírjon. Ádám tragikumája, hogy az emberiség kozmikus pusztulásának tudatában mégis tovább vállalja a Kell világa felé irányuló küzdel-

met, melynek eredményessége ugyan kétséges a történelmi színek tapasztalata alapján, egyfajta kanti „cél nélküli célszerűségként”, de etikai és humánus értéke kétségtelen. A kanti „kategorikus imperatívusz” fogalmazódik meg Ádám magatartásában, olyan abszolút etikai parancs szellemében cselekszik és gondolkodik a mű során, mely minden ember számára egyetemes, példaértékű és követendő lehet. Véleményem szerint a *Tragédia* hatásmechanizmusa tökéletesen működött a lukácsi metafizikus és etikai fókuszú katarziszfelfogás elemeit.

Végül érdemes lenne egy rövid összehasonlítást tenni a különböző katarziszelméletek és a lukácsi felfogás között, annak indoklásául, hogy miért éppen ezzel a teóriával tartom összevethetőnek a *Tragédiát*. Egyben rátérnék a már említett egyik paradoxon mellett a másikra, azaz hogyan lehet egyszerre katartikus és antikartikus Madách műve. A katarziszelméletek egyik ősforrása: Arisztotelész *Poétikája* Platón filozófiája mellett. Arisztotelész a művészi mimézisnek (utánzás, ábrázolás) a jellemet, lelket is befolyásoló hatását azzal magyarázta, hogy a mű az ember éthoszát ragadja meg, s a mű által kiváltott lelkesedés a léleknek mint az erkölcsi lét hordozójának az indulata. A dominánsan tragédiához kötött katarzisz megtisztítja az embert a félelemtől, a negatív szenvedélyektől. Mechanizmusában úgy, hogy bemutatja a káros szenvedélyek pusztító hatását, így a befogadó az átélés során megszabadul az irigységtől, a gonoszságtól, a hatalomvágytól, a tisztátalan gyönyöröktől és egyéb lélekpusztító szenvedélyektől. A katarzisz tehát a lélek gyógyítója, a hasonlót a hasonlómű átélésével gyógyító. Az arisztotelészi katarzisz a negatív erkölcsi és pszichés szintről, lélek és test, ember és közösség megbomlott harmóniájából a pozitív erkölcsi megtisztulás, az egyensúly, a harmónia állapotába emeli a befogadót. A negatív-pozitív honnan-hová mozgástér egyrészt etikai fókuszú, ez a strukturális jellegzetesség folytatódik a francia klasszicisták (Boileau, Corneille), a német felvilágosodás (Lessing, Schiller, Goethe), majd Lukács teóriájában. Úgy vélem, hogy az arisztotelészi archestrúktúra magában rejt egy másikat, a XIX. század végén elinduló pszichológiai mozgástér tételeződését is. A művészetnek a lelki negativitások alóli felszabadító ka-

tartikus hatását hangsúlyozza Freud, Jung, Dewey amerikai behaviorista, valamint Richards, az amerikai Új Kritika szellemi atyja. Végül a harmadik jellegzetes csoportja a katarziszelméletnek: a metafizikus honnan-hová mozgásterű teóriák, melyeknek eredete Platón kétvilágára nyúlik vissza. Elsőként a III. században élő neoplatonista Plótiinoszt említeném meg, aki szerint a művészet katartikus hatásával a befogadót az érzéki–anyagi–testi kötöttségű világból a tiszta szellemi lét, a szépség, bölcsesség és jóság legfelsőbb eszméinek világába emeli. Hasonló metafizikai mozgásterű, az értéktelen itt-lét világából a lényegibe vezető hatásfunkcióval bír a művészet Szent Ágostonnál, Hegelnél, Karl Jaspersnél és Lukácsnál is, itt ötvöződve az etikai jelleggel. Az arisztotelészi felfogás – véleményem szerint – nemcsak a befogadó negatív-pozitív irányultságú, honnan-hová mozgásterét adja meg évszázadokig ható mintaként, nemcsak a két alapvető etikai illetve pszichológiai jelleget indítja el, hanem emellett még egyfajta kettéválás történik az ókori elmélet nyomán: egyrészt kialakul a katarzist mint minden értékes műalkotás befogadóra tett hatásaként értelmezők irányzata (Lukács elméletét is itt találjuk), valamint a katarzist a csak tragikumhoz vagy a tragédiához kötő elméletek csoportja. E rövid, felsorolásszerű összefoglalóval azt próbáltam érzékeltetni, hogy Lukács György metafizikai és etikai mozgásterű katarzisz-felfogása az esztétika történetében az egyike annak, mely egyetemesen, univerzálisan, a lehető legtágabban értelmezi a művészet marandó és felemelő hatását.

Madách *Tragédiája* e metanarratív lukácsi elmélet felől nézve katartikus, valamint katartikus a metafizikai teóriák nézőpontjából. De nem mondható annak a csak arisztotelészi, a csak etikai vagy a kizárólagosan pszichológiai mozgásterű katarziszelméletek felől nézve, mivel az ott megkívánt elemek nem működtethetőek; sem a tragikumhoz, a tragédiához kötött katarziszelméletek szempontjából.¹⁵ Alkításom bizonyításaként az utóbbiakból példaként kiemelném Hankiss Elemér strukturalista katarzisz-felfogását; funkcionálásának másfajta módját a *Tragédiában*. Hankiss szerint a katarzisz a Rosszból a Jó világába vezet a befogadót, nem azt állítva, hogy minden rendben van a világban, hanem azt, hogy minden rendben van az emberben.

A tragikus katarzist vizsgálva ezt úgy véli elérhetőnek, ha a tragédia katarziszgépezete a legrosszabb tény – a pozitív értékvesztést vagy az ezeket hordozó tragikus hős halálának a tényét – megpróbálja valahogy semlegesíteni, illuzórikusan elleplezni, a negatív halált elfogadható halállá szelidíteni. Ezt éri el az alkotó a különböző katarziszgépezeti mozzanatok működtetésével, így hozva létre a katartikus hatást. Például a pozitív hős pusztulásával a negatív hőst is elpusztítják a darab végén; nagy hatással bír a negatív hős bűnbánó monológja; feszültségoldó a kibékülési vagy megbocsátási jelenet; szintén katartikus a pozitív hős bátor, mártír vagy költőiesített halála, belefáradva az élet elviselhetetlen értelmetlenségébe, és még sorolhatnám a több mint húsz mozzanatot.¹⁶ A Madách-kutatás több helyütt elemzi, hogy *Az ember tragédiájának* műfaja rendkívül összetett, elsősorban drámai költemény, ahol a drámai mint melléknév szerepel. Horváth Károly a fausti hagyományozottságú emberiség-költemények között véli elhelyezhetőnek, Bécsy Tamás kétszintes drámának, a középkori moralitásokkal rokon műfajúnak tartja, Hubay Miklós a mítoszhoz közelállóknak, Mezei József világeposznak. A klasszikus tragédia műfajának a tragikumhoz kötődő katarzisz-mozzanatait így hiába keressük. Pozitív hősről negatív halála mindig elmarad; Ádámmal szembenálló szereplők továbbélnek; nincs kibékülés, megbocsátás, sem szép halál. Sőt a Hankiss-féle teória szerint inkább antikatartikus mozzanatok kerülnek előtérbe, mivel a mű végén a szereplőknek alacsonyabb értékszinten kell tovább élniük; szenvedéseik fokozódnak. Antikatartikus ebből a szűk nézőpontból a *Tragédia*, hiszen Madách nem ad a Jó és Rossz évezredes küzdelmének kérdéseire végső és megnyugtató megoldást. Mintha leszámolt volna azzal az illúzióval, hogy vannak – a hagyományos tragédiára jellemzően – katartikus módon felismerhető és gyönyörűség-megnyugvás keltő emberi, humánus értékek, melyeknek hordozója ugyan elbukik, de az értékek létigénye örök; hogy ember és világ diszharmonijája visszaállítható. Madách nem ringatja befogadóit a végső, biztos, szenvedésekkel elérhető egy-igazságokban, a majdan megvalósuló, pozitív és ideális harmonia illúziójában. A végső cél elérése helyett csupán a folyamatot mutatja. Látható, ha a Hankiss-féle, csak a tragédia műfajában ér-

vényesülő katarzisz-felfogással vetjük össze a művet, akkor az eredmény: az antikartartikuság. Hankissnál e jellemzővel bírnak a modern, XX. századi tragédiák Ibsen és Csehov óta. A szakirodalomban Hubay Miklósnál olvastam hasonló felvetésről.¹⁷ Hogy *Az ember tragédiája* modern, antikartartikus, s mégis e műfajba tartozó tragédia-e, ennek eldöntésére, elemzésére talán a jelenlévők kutatásai nyomán a jövőben sor kerül.

Némi distanciával szemlélve a fentebbieket és mellette azokat a *Tragédia*-elemzéseket, melyek valamely elméleti nézőpontból közelítettek; s ugyanakkor azt a tényt, hogy a mű mint valamely végtelen konkrét megismerési eredményt hordozó, teljesen soha meg nem ismerhető és kimeríthető objektumként viselkedik, így a következő a következő Sík Sándor-i gondolattal zárnám előadásom: „*A tudományos elméletek századokon keresztül próbálták az esztétikai jelenség, a műalkotás mivoltához közelebb férközni. Úgy tetszik nekem, hogy a nagy esztétikai rendszerek többé-kevésbé mind megtaláltak valamit az esztétikum, a műalkotás mivoltából. Mind igazak és helyesek, mert mindegyikben van igazság. Korlátja valamennyinek csak az, ami Lucifer történetlátásáé Az ember tragédiájában: nem adhatnak mást, mint mi lényegük; egy szempontból nézik a vizsgált jelenséget, egyetlen, ismert, – máshonnan ismert – szempontból. Minthogy pedig az esztétikum, a műalkotás más, mint más jelenségek, egy ilyen máshonnan merített szempont csak a feléje fordult oldalát, a vele rokon részeit világíthatja meg, nem az egészet. Így azután, bár mind igazat mondanak, valamennyien együtt sem adhatják a műre vonatkozó egész igazságot.*”¹⁸

Jegyzetek

1. BÁRDOS József: *Hét kérdés Madáchról és Az ember tragédiájáról*. Irodalomtörténet 1989. 3. sz. 469–471. l.
2. LUKÁCS György: *Ifjúkori művek (1902–1918)*. Budapest, Magvető, 1977. 703. l.
3. LUKÁCS György: *Magyar irodalom – magyar kultúra*. Bp., Gondolat, 1970.
4. LUKÁCS György: i. m. 158–178. l.
5. LUKÁCS György: i. m. 37–38., 622. l.
6. LUKÁCS György: *A kritikai realizmus jelentősége ma*. Bp., 1985. 68., 130. l.
7. LUKÁCS György: *Az esztétikum sajátossága*. Bp., Magvető, 1965. 624. l.
8. *Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében* (JGYTF Kiadó, Szeged, 1994) című könyvemben elemzem e metafizikus kétvilág és az abszolutizáló gondolkodásmód jellemzőit az életmű folytonosságában. A fiatal Lukács esszékorszakának következtetése – a művészet konvergáló szerepe a kétvilág között – sok-sok a lényegét immanenssé tevő megoldási variáció, életfilozófiai gondolatkísérlet szerény következtetése. Már 1911-ben, *A tragédia metafizikája* című tanulmányában kimondja ennek ellenkezőjét: a metafizikai megvalósultság lehetetlenségét. *A heidelbergi kéziratokban* (1912–1918) – szintén tagadva az esszékorszak teóriáját – a Van és Legyen kétvilága duális, divergáló módon létezik, sőt a művészet autentikus praxisát luciferiként értelmezi, mivel csak a lényegiség megvalósulásának az illúzióját adja. De a lényeg immanenciájának a vágya nem szűnik meg. Ezt jelzi 1918-as saulusi-paulusi fordulata, konkrétan a kommunista pártba való belépése, majd a tanácsköztársaság alatti tevékenysége. Az abszolútum gyakorlati megvalósíthatóságába vetett hit, illúzió úgy tűnik el Lukácsnál, ahogy a forradalmi praxistól és ideológiai munkásságtól fokozatosan visszatér a filozófiához, az esztétikához, annak kétvilág közötti összekötő szerepéhez.
9. LUKÁCS György: *Az esztétikum sajátossága*. Bp., Magvető, 1965. I. k. 604–624. l.

10. V. ö.: EISEMANN György: *Keresztutak és labirintusok*. Bp., Tankönyvkiadó, 1991. 57–61. l.; MARTINKÓ András: *Vörösmarty és Az ember tragédiája*. In. HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., Akadémiai, 1978. 185–215. l.; MEZEI József: *Madách. Az élet értelme*. Bp., Magvető, 1977. 94., 90–100. l.; SZEGEDY-MA SZÁK Mihály: *Történelemértelmezés és szerkezet Az ember tragédiájában*. In. HORVÁTH Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., Akadémiai, 1978. 143–153. l.

11. MÁTÉ Zsuzsanna: *Abszolútum a művészetfilozófiában századunk első felében*. Szeged, JGYTF Kiadó, 1994. 117–118. l.

12. LUKÁCS György: i. m. I. k. 572–590. l.

13. MÁTÉ Zsuzsanna: i. m. 113. l.

14. LUKÁCS György: i. m. I. k. 820–821. l.

15. A lukácsi elmélet mellett a *Tragédia* katarzis-mechanismusa leginkább a metafizikus mozgásterű elméletekhez áll közel. Ahogy Plótinosznál, hasonlóan Szent Ágostonnál is, a művészet átvezeti a befogadót a rútság relatív világából a legmagasabb rendű szépség, az isteni jelenvalóság szemlélésének metafizikus fókuszú pólusába. Több mint másfél évezredet átugorva, Karl Jaspers szerint az igazi művészet nem más mint az intuíció útján felfogható transzcendens nyelv, mely az itt-lét és a transzcendencia világa között közvetít, tolmácsol. A művészet mint közbenső birodalom az egzisztencia döntő időbeli ittlétének lényegi olvasatát adja, az időtlenül elsüllyedt misztika és transzcendencia, a rejtett istenség jeleit.

16. HANKISS Elemér: *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Bp., Magvető, 1985. 338–366. l.

17. HUBAY Miklós: *Át az idő falain*. In. Horváth Károly (szerk.): *Madách-tanulmányok*. Bp., Akadémiai, 1978. 47–57. l.

18. SÍK Sándor: *Eszttika*. Szeged, Universum Kiadó, 1990. 23. l.

Kozma Dezső

Vallásos élmény és létértelmezés Madách műveiben

Úgy vélem, szükségtelen itt különösképpen bizonygatni, milyen gyakran fordulnak az 1848–49-es szabadságharcot követő években, nagy remények szertefoszlása után, költőink a Bibliához, annak jelképes történeteihez. Érthető, hisz az önkényuralom nyomasztó viszonyai közepette, a „csillagoltó sötétségben” az evangélium, a bibliai példázatok igen alkalmasnak bizonyultak a mély lelkiállásba jutó én s a magyarság sorskérdéseinek művészi megszólaltatására.

A prózánál közvetlenebbül valló költészetben különösképpen. Arany, Tompa, Madách ezekben az években sűrűn és sokféleképpen használják fel műveikben a vallási, mitológiai jelképeket, motívumokat, nyelvi fordulatokat. Persze, művészi világképüktől függően, más-más módon. A megrokkant Vörösmarty és a virrasztó Vajda túlfeszített indulatú, döbbenetes romantikus képekben, a vívódó Arany rendszerint metaforikus építkezésű, a műfajt megújító versekben, Tompa közvetlenebbül, kevesebb poétikai megformáltsággal, Madách a végső kérdésekkel viaskodó történetfilozófiai töprengéssel.

Valamiképpen valamennyien a lesz még egyszer ünnep a világon, a bízva-bízás reményével. S azzal az erkölcsi igénnyel, amelyet a bizonyosságot kereső Arany így fogalmazott meg 1850 őszén:

*Hagyjátok a meddő vitát!
Bölcs Isten az, ki rendel;
Az ember tiszta, hogy legyen
Békében, harcban ember.
Mélto képmása Istennek,
S polgára a hazának,
Válassza ott, válassza itt
A jobbik részt magának.*

A zsidóság babiloni rabsága, a szenvedő Jób megpróbáltatásai, Jereemiás és Ráchel siralmi, a Messiást váró Simeon, a nemzete élére álló Mózes könnyen „megfejtető” jelképek a verset olvasók számára, hisz – miként Arany fejtegeti – a Biblia némely szólami, közmondásai az utóbbi háromszáz év alatt annyira „meghonosultak a népi ajkon”, hogy eredeti zamataikat tekintve egyenlők a legmagyarabb kifejezésekkel.

Természetesen, amikor a költőink vallási-mitológiai ihletésű műveiről beszélünk, érdemes emlékeztetni az önéletrajzi élményeket, ösztönzéseket is. Arany mondja el Gyulainak megküldött önéletrajzában, mennyire „elragadta” szüleinek és szűkebb szalontai környezetének vallásossága, milyen hatással voltak rá a Szentírás „vonzóbb helyei”, illetve a zsoltárok. Azt is tudjuk, miként alakították felfogását a Debrecenben kiadott és Nagyszalontán is használt, szabadabb szellemben írott kálvinista hittankönyvek. Tompa Mihálynak mint református lelkésznek napi olvasmánya a Biblia, verseiben nem nehéz felismerni a prédikatori patetikusságot.

Madách katolikus neveltetése közismert, könyvtárában három nyelven (latinul, magyarul, németül) is ott volt a Biblia. Műveit – költeményeit, *Az ember tragédiáját*, drámáit – nem is értelmezhetjük a Biblia nélkül. Sőt azt is mondhatnám: az oly sokféleképpen magyarázott *Tragédiának* épp a mitikus színeit, az isteni és emberi szféra, hit és tudás viszonyát vitatták (és vitatják) a legvégletesebb módon.

A *Tragédia* főbb eszméit (gondviselés és szabad akarat, ráció és érzelem, harmónia és diszharmónia stb.) előlegező, gondolati fogantatású, a dalformától eltávolodó lírai költészetének jó része bibliai tárgyú, a Biblia kínálta nyelvi lehetőségeket kihasználó. Már ezekben (a gyakran epikai keretű, zárt formájú) versekben észrevehető Madáchnak az a felismerése, hogy – miként Horváth Károly mondja – „a bibliai mítosz alkalmas költői forma általános emberi kérdések felvetésére és megvizsgálására, bizonyos kompozíciós zárttságot adva az élet különféle aspektusait számba vevő gondolatmenetre”. (Horváth Károly: *Madách Imre*. 1984. 135.)

Mindenekelőtt utalnék a jelképes című (*Benső küzdés*) lírai versciklusára, s főleg az olyan költeményeire, mint (az ugyancsak jelké-

pes) *Hit és tudás*: Isten, ember és természet harmóniája, az Éden „mint szép álm emléke” dereng fel a „vad rengetegben árván bolyongó” emberben. Mégpedig a paradicsomi összhang megbomlásának azzal a nosztalgiájával, amely ott fog majd kísértetni Ádám és Éva küzdelmes álmképeiben, vágyálmaiban.

*Megszakadt a mindenség gyűrűje,
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy úrt tán át sem tudja szállni
isten gondja és emberremények.*

– így a vers.

A végleg elvesztett „összhangzás” fájalmát érezzük ki egy másik, Vajda töprengő meditációival, illetve Komjáthy révületeivel rokon költeményének ilyen soraiból: „De az ember teremteni akart, / Kitépte földét s elrontá a dalt. / – Azóta éltünk, mint vad ének, zeng, / Széthangzik minden, rémesen dereng.” (*Örüljek meg*.) Ezt az elrontott dalt – „feledett dallam”-ként – „rejtélyes”, „szent” gyermekfő őrzi a *Gyermekeimhez* címűben. Mintegy közvetítőként a világ ura és a tőle elszakadt, önlábra álló ember között.

Vannak Madáchnak versei, amelyekben változtat a bibliai történeteken. *Az első halottban* például Káin sorsa tragikus. A kétkedő Káin ugyanis nem akarja megölni a hívő, Istennek hódoló testvérét: a „fágyaló ész” (a *Tragédiában*: „rideg tudás”) készíti arra. Tette látán – a vers szerint – „borzadva áll meg”. Ugyanakkor Madách a „virrasztó női hűség” mélyen megélt érzéseivel, Ábel feleségének férje iránti elmúlhatatlan ragaszkodásával egészíti ki a tragikus eseményt. A megtérést hiába hirdető Lót – mint Isten megbízottja – nem térhet ki a prófétasors elől: az otthonához ragaszkodó feleség így biztatja férjét:

*Nem, nem, menj magad, Lót, neked élned kell még,
Téged Isten szentelt eszközül választott,
Prófétája lettél, s hogy hirdesd az ígét,
Mellyet a sors rád mér, túrnöd kell a sorsot.*

(Emlékezzünk: Vajda a *Sodoma* című versében visszajára fordítja a bibliai történetet: megváltást remél a pusztító hamu-özöntől, amely eltörli a „természetellen világot”).

Madách utolsó nagyobb befejezett művének a hőse, Mózes az előbbi utat járja majd végig.

Az 50-es évek elején keletkezett lírai versciklusának, *A halál költészetének* negyedik része a Madách műveiben annyiszor ott feszülő és annyiféleképpen értelmezett ellentétet fogalmazza meg: a nemes célokért küzdő lélek és az őt megérteni nem tudó tömeg szembenállását. A vers szerint „a valódi nagynak káromlás jut” vagy „véres feszület”. Az életükben meg nem értett „nagy lelkek” számára a halál „osztja szét a csillagkoszorút”, a kivételes szellem utólag éled fel „fél-istenképpen”: „Mint Krisztus, akit szinte felfeszített / Az élet, e kislélkű uzsora, / Míg a halál keresztjének szent oltárt, / Magának Isten jobbán helyt ada” – olvashatjuk (a nem csak erre a versre jellemző) érzékletes képekből szőtt költeményben.

Mindezek (az itt inkább csak jelzett) ellentétek teljesebben ki- és több Madách emberiség-költeményében, *Az ember tragédiájában*. Bonyolultabban, a történelmi, társadalmi és természeti lét egymásnak feszülő ellentéteivel összefonódva. A két szféra – az isteni és az emberi – által válik egységes egészé a mű világa.

Hogy az emberiség főbb eszméinek sorsát keretbe fogó mitikus színek nem tekinthetők pusztán műfaji hagyománynak, az Madách Erdélyi Jánosnak 1862. szeptember 13-án írott, azóta számtalanszor idézett leveléből is kitérünk. Fontosnak tartja ugyanis felhívni a figyelmet arra, hogy műve szorosan kapcsolódik a *bibliai teremtéstörténethez, az első emberpárhoz*. Ilyenképpen háritva el Erdélyi kifogásait: „Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy *amint az ember istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd*: az emberiség legnagyobb s legszentebb eszméin végig egymásután cselekszi ezt.” Majd így folytatja: „...Bár kétségbeesve azt tartja [ti.: az ember], hogy eddig tett minden kísérlete erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment [...], s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bír, *az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja*, mire az utolsó jelenet »küzdj és bizzál«-ja vonatkozik.” (Az én kiemeléseim – K. D.)

Úgy gondolom tehát: jobban oda kell figyelni a mitikus színek és a történelmi színek szerves egységére, tüzetesebb vizsgálódást érdekelnek az expozíció azon gondolati elemei, amelyek már jelzik a mű későbbi feszültségeit, az emberi lét pólusait; azok a mozzanatok, amelyek arra készítik az első emberpárt, hogy elszakadjon a mindenség teremtőjétől, és megkísérelje megteremteni a maga függetlenségének elképzelt földi Édenét.

Lényegyet láttatónak vélem Eisemann György észrevételét: ha nem az Úr a léttörvények autentikus képviselője, akkor csakugyan nem sok értelme van a bibliai szimbolikának (Eisemann György: *Létértelmező motívumok Az ember tragédiájában*. Irodalomtörténet, 1992. 1. sz. 3.) A három főangyal dicsőítő himnusza és a teremtéssel elégedetlen, a maga osztályrészét követelő Lucifer vitája a mű alapkonfliktusait készítik elő: szellem és anyag, értelem és érzelm, józan realitás és merész képzelet, remény és kétely, hit és tudás, rossz és jó, rész és egész, élet és halál egymásrautaltságát. Sőt úgy vélem, nem alaptalan Horváth Károly feltételezése: mintha a kezdeti harmónia megbomlása eleve *szükségszerű* lenne. Úgy is mondhatnám: az expozíció mintegy sugallja ezeknek az ellentéte öröknek a későbbi küzdelmét.

A mennyekben az angyalok kara ilyenképpen köszönti a föld ifjú szellemét:

*Kis határodon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben,
S bár a szép s rút, a mosoly s könny,
Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
Fénye, árnya lészen együtt:
Az Úr kedve és haragja.*

Az égi és a földi világot a létezésnek épp azok a nagy kérdései kapcsolják össze, amelyek már a mitikus keretszínekben jelen vannak. A mű elején önálló cselekvésre készítően, az emberi teremtőképességnek azzal a tudatával, hogy „ön maga intézze” sorsát. A végén a lehetőség ígéretével. „Hadd fontolom meg: / Dacoljak-e még

Isten végzetével” – válaszolja Ádám Évának a rettentő látomások után, rádöbbenve harcának hasztalanságára. Amikor megtudja, hogy nincs értelme kitérnie történelmi sorsvállalása elől, tanácstalanul borul le az Úr előtt, felismerve, hogy az ember felett ott áll pajzsul Isten kegyelme: „Uram, legyőztél. Ím porban vagyok, / Nélküled, ellened hiába vívok: / Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.” Az Úr tehát ismét „kegyébe” veszi a csalódás keserűségét annyiszor megélt embert, de Ember és Isten viszonyának ebben az újjászületésében, az égi szózatban, ebben a gondviselésben hangsúlyt kap az eszmény, a mérész gondolat („a végetlen érzete”) és a kényszerítő realitás („az arasznyi lét”) egymást fegyelmező egyensúlya. Ugyanakkor a „tettdús élet” követésének szükségessége is: „Karod erős – szived emelkedett: / Végetlen a tér, mely munkára hív” – erősíti meg az Úr a küzdelemre ismét kész Ádám hitét.

A vágyaknak és lehetőségeknek ebben az (egymást kiegészítő) egyensúlyában az ember nem szakadhat el a természet törvényeitől, ugyanakkor alakítója is azoknak. Valahogy olyanképpen, ahogyan tíz év múlva Jókai éli át a *Fekete gyémántok*ban ezt a teremtő-képességet, a magasztosság soha meg nem szűnő áhítását:

*S az ember folytatja az Istent.
Ez a jutalma.
S amellet megmarad embernek.
Ez a vigasztalása.*

Madách is hisz az emberi alkotóképességben. Ezért dönt emberideálja – kételyek és kudarcok ellenére – a küzdelmes élet szépsége mellett. A mű zárszavában az isteni biztatás ebben a hitében erősíti meg az embert.

Az Ádáméhoz hasonló, *döntésre kényszerítő* helyzetben áll az Úr előtt a nemzete „bilincseit letörni hivatott” alkotó ember, Mózes is. A szent célt megfogalmazó isteni biztatásra („Szabadítóját várja Izrael, / S bilincseit letörni vagy hivatva.”) ismeri fel hivatásának értelmét, vállalkozik a hosszú szolgátságban „megromlott”, új hazát kereső népe vezetésére. Arra, hogy azt (ha kell kíméletlen eszközökkel

is) szabadságra érdemessé tegye. Emberi akarattal és elszántsággal, ugyanakkor megfontoltsággal; a próféták megszállottságával, a gondviselés tudatával: „Karod erős lesz, és nyelved hatalmas, / Ha én leszek veled, meg az igazság.”

Ádám bizonytalanságban megőrzött hite a *Mózes*ben hozza meg gyümölcsét. A magasztos cél megvalósításának buktatóival tisztában levő, népét az Ígélet földjére eljuttató Mózes halála után végkövetkeztésként hangzanak el Józsué szavai: „Prófétád sírba szállott, és vele / A kétes küzdés fájdalmas kora. – De oh ne hidd, hogy meddő volt azért / E gyász kor. – Nem, nem, az szülé az újat.”

Hogy ezek a szavak mennyire időszerűen hangzottak a 60-as évek elején, azt fölösleges részletezni.

Megfontolandó Nemeskürty István Madách drámáinak legújabb kiadásához fűzött megjegyzése: a *Mózes* sok tekintetben a *Tragédia* folytatása.

Elsősorban korhoz kötöttségük miatt érzem annak. A Világost követő évtized tanulságaiból merítő, a kor kínálta élményeket, eszméket történelmi perspektívába állító egyetemes érvényű alkotás mindkettő.

Végszóként még csak annyit: a lét-nemlét kérdéseiben töprengő, Isten-kereső ember állandó ihletője a modern magyar költészetnek is. A lélek önkítárukozásának régi formái – a fohász, a könyörgés, a hálaadás, az imádság – századunk zaklatott életű emberének lelkivilágáról hoznak hírt. A megnyugvásra vágyó emberről.

*Mikor elhagytak,
Mikor a lelkem roskadozva vittem,
Csöndesen és váratlanul
Átölelt az Isten.*

– áll elénk Ady *Az Úr érkezése* című versében.

Ady – századunk költőóriása – tanúsíthatná azt is, hogy ezek a bensőséges vallomások túlmutatnak az Én belső világán: egy közöség, egy nemzet vallomásai is.

Horváth Józsefné Tóth Borbála

**Vidéki lét vagy kontempláció mint a megismerés
és szellemi kiteljesedés csúcsmélysége Madách
művészetében**

„Megismerhetjük a világot anél-
kül, hogy kilépnénk a házból...”
Lao-ce: *Tao te king*

Madách-idézetet választotta indításként Madách megközelítéséhez:

*Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mind azt végigésszeleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jőni rá nem ér.
(Az ember tragédiája II. szín)*

Mélyen érintettek ezek a sorok, s amikor érlelődött bennem a Madách-kutatás gondolata és elkezdtem a szakirodalmi bűvárkodást, láttam, hogy beláthatatlanná vált a szakirodalmak száma, úgy is mondhatnám, hogy a végtelenbe vezetett az út, amely számomra azt jelentette, hogy a látható dolgok mögött a láthatatlant kellett keresni és megragadni, mint ahogyan Madách is egész életében a LÉT titkát és misztériumát kutatta, és próbálta megérteni. Emberi mértékkel és emberi végességünkkel szinte lehetetlen vállalkozás a Titok után nyúlni. A madáchi gondolatra szépen rímelnék Weöres Sándor sorai: „Teljes bölcsesség a kőé s a meztelen léleké. A semmit-sem-tudás azonos a mindent-tudással.” (Weöres 1981. I. kötet. 623. old.)

A Tragédia születése óta minden kor megpróbálta a saját szellemi keretei (és korlátai) között értelmezni a művet. Annak ellenére, hogy a XX. századi ember úgy gondolja, hogy a technikai civilizáció legmagasabb fokára jutott, mégis elmondhatjuk, hogy a világ és az ember a tudomány mai állása és tapasztalatai nyomán nagyon esendő, és nem képes magát hajánál fogva kihúzni a mocsárból.

141

Szellemi instruktorként a XIX. században megjelenik a magyar vátesz, Madách, aki a LÉT örök értelmét kutatta. Főművének, *Az ember tragédiájának* minden sora kristály tisztán ültethető át a napjainkban újjáéledő, de öröktől fogva létező világszemléletbe, amely ma a transzperszonális pszichológiai megközelítés körébe tartozik.

A pszichológia (is) bejárta a fejlődés vertikális irányát, amíg a pszichoanalízistől a viselkedés-lélektani és emberközpontú pszichológián keresztül a szellemi irányba mutat, a felső világok felé. A transzperszonális pszichológia utat nyit, hogy kifejezze az embernek azt a vágyát, hogy létünknek önmagunkon túlmutató értelme van, s „visszahelyezte a test-lélek-szellem szent hármásából száműzött »szellemet« a méltó helyére.” (Bagdy Emőke 1996. 80. old.) Ebben a megközelítésben a test-lélek-szellem hármásában egyenrangú a helyzet. A „három-tagúság”, a test-lélek-szellem hármassága az ember totalitását fejezi ki, s ebben az esetben a tökéletességre utal. A „három” jelentésével kapcsolatban idézek a *Jelképtár* c. műből: a szám-szimbolika szerint a három „talán a legfontosabb szakrális szám. Az 1+2=3 azt szimbolizálja, hogy az ÉG és a FÖLD egyesülése létrehozta az embert, s ezzel teljessé lett az isteni megnyilvánulás. A 3 ezért a totalitást, az isteni rendet, a tökéletességet, az Isten-VILÁGMIN-DENSÉG-ember rendjét, a Világ hármasságát szimbolizálja. A legismertebb hármasságok közül néhány: APA-ANYA-GYERMEK, múlt-jelen-jövő, SZENTHÁROMSÁG.” (Hoppál-Jankovich-Nagy-Szemadám 1994). Megerősítést nyerünk abban, hogy ebben az esetben is a szellemi szféra mint a teljességet beteljesítő szféra jelenik meg. Az ókori kínai filozófia Lao-ce megfogalmazásában ezt vallja:

*Az örökkévaló Taoból keletkezett az Egy.
Az Egyből származott a Kettő.
A Kettőből lett a Három.
A háromból pedig alakot öltött az egész mindenség.”
(Lao-ce 1993)*

Ugyanezt a szimbólumot láthatjuk az egységre és a teljességre, a tökéletesség megalkotására a keresztény kultúrában, az Atya, Fiú és

142

Szentlélek szintézisében. A Szentháromság tagjai külön is felfoghatók kollektív tudattalanunk archetípusainak is. Az archetípus (ösztípus) lényege, hogy nagy energia töltésű, öröklött tartalom.

Ha ebből a szempontból közelítjük meg Madách művészetét, „autodidakta filozófiáját”, akkor a fenti mottó folytatásával segít bennünket a helyes irány keresésében, amikor az okoskodást a tett halálának nevezi.

Mit üzen nekünk ezzel a gondolattal? Azt, hogy a dolgok nemcsak logikailag, racionálisan, konkrét tapasztalás útján ragadhatók meg, hanem legbelső lényegükből fakadó érzések és intuíciók által. C. G. Jung analitikus pszichológiája szerint az intuíció egyfajta olyan percepció, amely nem egészen az érzékszerveken, hanem a tudattalanon keresztül történik. Hamvas Béla az intuíciónak megkülönbözteti az álomban, ihletben, jóslatban stb. megjelenő formáját, amelyet „intuition intellektuella” szóval, másképpen misztikus intuíciónak nevez, „amely az emberi lelket az életről kiragadja és a létbe átemeli.” (Hamvas 1995. 96. old.) „A misztikus intuíció az embernek az a legmagasabb szellemi képessége, amelyet az egyéni élet nem homályosíthat el, s éppen ezzel a képességgel s ezzel a tehetséggel önmaga fölé tud lépni, az individuális Ént át tudja törni és a nyílt létet el tudja érni.” (Hamvas 1995. 95. old.) Ez a megfogalmazás pontosan illik arra az állapotra, amelyben Madách képes volt megalkotni művét.

Nyomon követhetjük Madách intuitív gondolkodását a X. színben, amint Kepler tanítványa így szól:

*Im, itt vagyok, lelkem vágytól remeg
Belátni a természet műhelyébe.
Felfogni mindent és élvezni jobban
Uralkodván felsőbbtség érzetével
Anyag- s szellemvilágban egyaránt.”*

Kepler mint Ádám óva inti a beavatatlant:

*Jól van tehát, látom, te érdemes vagy,
S a legrejtettebb szentélyig beviszlek,*

*Lásd a valót, mint én látom magam.
De nem les-é avatatlan hallgató, mert
Az az igazság rettentő, halálos,
Ha nép közé megy a mai világban.*

Madách jól tudja, hogy a teremtés titkát nem lehet a beavatatlannak átadni. A szent tudás védelmében Jézustól is kapunk útmutatást. „Ne adjátok a szent dolgokat a kutyáknak és gyöngyeiteket ne szórjátok a sertések elé, különben még eltapossák lábukkal és megfordulva széttépnek benneteket.” (Biblia 1973. 1123. old.) Hamvas Béla a *Sciencia sacra* c. művében szintén hasonlóan gondolkodik, és óva inti a beavatatlantól: „A beavatás egyik célja éppen az, hogy a mester a tanulót a logosz titkára megtanítsa. Önző érdekből semmit nem szabad kimondani, aki isteni szavakat könnyelműen használ, létével játszik, a szó ellene fordul.” (Hamvas id. mű 2. k. 20. old.)

Ádám és a tanítvány párbeszéde így folytatódik:

ÁDÁM

Mit is mondtál előbb, fiam, nekem?

TANÍTVÁNY

Hogy lényegében semmit nem fogok fel.

ÁDÁM (vigyázattal)

No, látod, én sem – s hidd el, senki más.

A bölcsélet csupán költészete

Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk. –

S egyéb tanok közt ez legjámborabb még.

[...]

Egykor nevetni fognak az egészen.

Az államférfit, kit nagynak nevezünk,

Az ortodoxot, akit bámulánk –

Komédiásnak nézi az utókor,

Ha a valódi nagyság lép helyébe,

Az egyszerű és a természetes,

Mely ott ugrat csupán, ahol gödör van,

Ottan hagy útat, hol nyílt a tér.

*S a tant, mely most örülséghez vezet
Szövevényes voltával, akkoron
Bár nem tanulja senki, minden érti”*

Madách ebben a tézisben arra gondol, hogy van a tudás megszerzésének egy számunkra még kevésbé nyilvánvaló útja is. Napjainkban többek között Kelemen Gábor foglalkozott a spiritualitás kérdéskörével, s tőle idézek Madáchtól igazolva: „Az európai tudományos pszichológiák többsége, melyek a dualisztikus és reduktív gondolkodási hagyománnyal összhangban a tudatot az anyagi folyamatok termékének, sőt epifenoméniájának tekintik, nem vesznek tudomást a tudás megszerzésének bensőséges, komplementatív, transzperszonális útjáról. Abból, hogy ez az út nem tudományos, még nem következik az, hogy verifikálatlan, érvénytelen vagy jelentés nélküli volna (Wilber 1979).”

Ha Madách szemszögéből nézzük a művet, akkor már nem kérdés, hogy mikor, milyen irányzat szempontjából, milyen társadalmi berendezkedés szerint vizsgáljuk a Tragédiát. Elhanyagolható, hogy idealista vagy materialista, mert túlmutat az anyagon és a LÉT-et mint a teljességet próbálja megragadni.

Ismét Weöres Sándort mint Hamvas Béla tanítványt hívom segítségül, aki ezt írja: „Van Isten? Nincs Isten? – Abban, ami független tértől, időtől és minden káprázattól: a Van és a Nincs ugyanaz. Van öröklétem? Nincs öröklétem? – Túl a téren és időn és minden káprázaton: a lét és nem-lét ugyanaz.” (Weöres id. mű 635. old.) A teljesség, tökéletesség összetartó ereje a polaritás, amire szintén szép példákat találhatunk a Tragédiában.

*Kis határodon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben.
S bár a szép s rút, a mosoly s könny,
Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
Fénye, árnya léssen együtt:
Az Úr kedve és haragja.*

*Te anyagot szültél, én tért nyerek,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény. –*

Ez a polaritás a nyelvek ősi fejlődési fokán is jól nyomon követhető. Elsősorban az ellentétes jelentésű szavakban nyilvánul meg, erre a latin nyelvben is akad példa, pl. az *altus* szó, amely egyszerre jelenti a magasságot és a mélységet. Ezeknek a szavaknak az erejét felhasználva vagyunk képesek a dolgok pozitívrá fordítására. Ez az alapja a pszichoterápiában végzett konnotációnak és reframingnek. A nyelv bölcsessége mondatja velünk azt is, hogy minden rosszban van valami jó.

Madách *Az ember tragédiájában* az ember színre lépését, öntudatra ébredését az örök Léthe emeli át, amely nem a mi földi időmértékünk szerint működik. A transzperszonális megközelítés szerint az időt kétféle dimenzióban mérhetjük.

Ha az időt egy koordináta-rendszerben ábrázoljuk, horizontális síkban jelenik meg a múlt, jelen, jövő. Ezt a megközelítést megérthetjük, ha arra az időre gondolunk, amit az órával mérünk és a Kronosz fogalmával illetünk. De van az időnek egy vertikális síkjá, amely az időtlenség élményét adja, az Örök Időt, amit a Kairosz jelöl. Az ógörög szótár szerint a Kairosz jelentése: kellő mérték, helyes arány, igaz közép. Életünk nagy sorseseeményei kapcsán mindannyian átéljük már azt az élményt, amikor egy pillanat végtelennek tűnt, s egy hosszú időszak, mint egy pillanat röptül el. Ez az élmény teszi lehetővé, hogy egy este láthatóvá és átélhetővé váljék négy napba és egy éjszakába sűrített tízezer év, amely önmagában is több tízmillió évet foglal magában. Madách időutazása visz bennünket a Kairoszba.

A Kairosz-élmény több helyen fedezhető fel a műben. Idézek belőlük:

*„Vagyok” – bolond szó. Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet.*

Vagy:

*Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa, s egynapos rovar.
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad. Mi változunk.*

A vertikális időélményre szép példa Ádám és Lucifer párbeszéde:

LUCIFER

Üdvöz légy szellem-testvér!

ÁDÁM

Mondd, ki vagy?

Alulról jössz-e hozzánk, vagy felülről?

LUCIFER

Amint tetszik, nálunk az egyre megy.

Dante *isteni színjátéka* is a vertikális tengelyen szerveződik, a Pokol, Purgatórium és Paradicsom irányában. Madách ezt az örök idő élményt, a paradicsomi állapotot a Szellemben éli át.

*De az egész mint állandó egyén
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti...*

A XX. század nagy filozófusa, Martin Buber a Szellemben való éleést mint éltető vérkört így hozza az „ÉN és TE” c. művében, amely a Teremtő és Teremtett kapcsolatát elemzi, a megszólíttatásunkat és azt a vágyunkat, hogy TE-t tudjunk mondani, mint legmélyebb igényünket a biztonságra és intimitásra. „A szellem, emberi megnyilvánulási formájában: az ember válasza a másiknak, akinek képes azt mondani: Te. Az ember sokféle nyelvet beszél, a beszéd, a művészet, cselekedet nyelvét, de a szellem e g y, válasz a titokból megjelenő, a titokból megszólító Te-re. A szellem – szó. És ahogyan a nyelvi beszéd az ember agyában szóvá, azután a torkában hanggá lesz, de

mindkettő csak fénytörése a valóságos folyamatnak, valójában ugyanis nem a nyelv lakik az emberben, hanem az ember áll a nyelvben, és belőle beszél – így van ez minden szóval, az egész szellemmel. A szellem nem az Én-ben van, hanem Én és Te között. Nem olyan, mint a vér, mely benned kering, hanem mint a levegő, amelyben lélegzel. Az ember a szellemben él, ha képes válaszolni a neki rendelt Te-nek. Képes rá, ha egész lényével belép a viszonyba. Csak viszonyt teremtő ereje által képes az ember a szellemben élni.” (Buber 1994. 46. old.)

A közelmúltban két írással is találkoztam, amelyek szintén kiemelt helyen foglalkoztak a spiritualitással. Egy katolikus és egy protestáns szerző ad nyíltan hangot az isteni szellemben való részesedésünknek. A jelenség az, amire a figyelmet szeretném irányítani, az, hogy az emberben él a vágy, hogy Teremtője közelségéből merítsen. A jelen dolgozat témája is ebből a felismerésből született. A két szerző, akiktől idézni szeretnék, csak megerősítettek ebben a felismerésben, azonban nem feledkezve meg Madáchról, aki mindannyiunkat meghaladva előbbre látott, s kora ideológiai korlátait átlépve adta kezünkbe a felismerés kulcsát.

P. Tóth Béla interpretálásában: „Keresztény-bibliai felfogás szerint »kezdetben teremtette Isten az eget és a földet« (I. Móz. 1. 1), vagyis a valóság egy földi és egy mennyei részből áll, előbbi az ember, utóbbi az Isten »helye«. Az ember azonban nem csak a föld porából, materiából áll, azaz nem csak »alulról« származik, hanem teremtője lelkéből is, ami hitvallásos kifejezése annak, hogy csak vele együtt ember, hozzá tartozik. [...] Így az ember két világ, két »kör« találkozásának műve: az anyagé és a szellemé.» (P. Tóth Béla dr. 1996. 270. old.)

Farkas József ugyanerről a témáról így ír: „Tehát a Biblia úgy beszél a testről, hogy van egy húsanyaga és van alakzata. – Aztán beszél a Biblia a pszüchéről, amit lehet nyugodtan és helyesen lélekek fordítani... – A Biblia tud egy harmadikról és nagy örömünkre a pszichológia mostanában kezdi fölfedezni ezt a harmadik elemet, amit pneumának mond a görög Biblia, és nagy vita van, hogy ezt hogy kellene fordítani... – Mi ez a harmadik? Úgy érezzük magunkat,

hogyan funkcionális egységben élünk, egy az ember. Funkcionális egységben van a szarx, a szóma, a pszüché és a pneuma. A pneuma titokzatos, különös része az embernek, az „isteni” énbennem. Az isteni magom, ten-magom, ön-magom. Van bennem egy isteni mag, ez a pneuma, ezt lehet úgy mondani, hogy ez az az antenna, amivel veszem az Isten adását...”

Csak keveseknek adatik meg, hogy bepillantást nyerjenek ebbe a szférába. A földi és égi dimenziók különbségét Madách így érzékelteti:

*Nézd ott a sást, mely felhők közt kovályg,
Nézd a vakondot, földet túrva lenn,
Mindkettőt más-más láthatár övedzi.
A szellemország látköröd-kívül van...*

S a szellemországban való eligazodás csak a szellemben élés által lehetséges: A természetes ember a Szellem dolgait nem kapja meg, azokat nem is tudhatja, azok csak szellemi úton ismerhetők fel, tehát az ember szellemi része által.” (Homok S. 1994.)

*

Az első három szín Szellemországban, túl időn és téren, a Kairoshoz, az örök időben játszódik, keresztény szempontból az örökéletben, a Paradicsomban, ahol még Ádám és Lucifer test nélkül, csak szellemükben vannak jelen, s Madách szavaival szellemszemekkel néznek körül és szellembeszéddel beszélnek. Ádám csak a rábocsátott álom után válik emberré, s kerül be a sárgolyó vonzásába, ezzel mintegy azt sugallva, mintha földi létünk csak álom volna, Hamvas Béla kifejezésével élve *májá*, káprázat. És ebben az álomállapotban képesek vagyunk együttlátni a jövőnket. Nem elhanyagolható az álomtechnika alkalmazás a műben. Számomra ez nemcsak dramaturgiai fogás, de annak sem utolsó. Az álmok megfigyelése és intuitív üzenetük már évezredek óta foglalkoztatja az embert. Gondoljunk csak a Bibliában a Józsefek álmaira, az Ószövetség Józsefére és a

Szent Józsefet figyelmeztető álmokra. A pszichológia is sokat tanult az álmok kutatása során. Elmondhatjuk, hogy álmok eszmélésünk óta vannak, míg pszichológiáról csak közel száz éve beszélhetünk. Az álmok anyaga a pszichológia bölcsője. Az álommegközelítések közül C. G. Jungnak azt az értelmezését emelem ki, amely szerint az álom bepillantást enged(het) a jövőbe. Jung szerint életünk sorsdöntő szakaszaiban, gyermekkorban, serdülőkorban, az élet derekán és halálunk közelében találkozhatunk kulcsálmokkal, amelyek a kollektív tudattalan mélyrétegeiből merítenek. (Jung 1993.) Madáchnál mintegy imaginációként, éberálomként jelenik meg a „Tragédia” eszménye, amely a jungi értelmezést annyiban erősíti meg, hogy Madách élete delén, de egyben halálához közel kapott üzenetet a LÉT kérdéseiről. Madách rendkívüli autentikusságát bizonyítja, hogy volt bátorsága megosztani velünk titkát. Jung szerint a fenti típusú álmok egyik jellemző vonása, hogy „az álom kollektív figurákat használ, mert valami örök, végtelenszer ismétlődő emberi problémát kell kifejeznie, s nem valami személyes egyensúlyzavart.” (Jung 1993. 163. old.) Gyakran megesik, hogy van aki a tudattalanból feljövő inspirációkat konkrétan át tudja váltani művészi alkotásba, tudományos tevékenységbe.

Ennek a kreativitásnak lehetünk tanúi Madách művészetében is. Freud nyomán azt is mondhatjuk, hogy az álom nemcsak a tudattalan megismerésének a királyi útja, hanem önmagunk megismerésének királyi útja is. Számomra a madáchi álommotívumot Karinthy Frigyes, a másik nagy magyar géniusz értelmezi hitelesen a Madách centenáriusra írt tanulmányában: Ádám „közben megismerhette önmagát, ahogy csak álmában ismerhette meg: reményeit, vágyait, a haláltól való félelmét, s az élet megvetését és akarását, – szerelmét és gyűlöletét.” (Karinthy 1923. 116. old.)

Az is Madách rendkívüli érzékenységére vall, hogy színpadra vitte a lélek drámáját, holott még nem tudhatta, hogy ma az egyik pszichoterápiás technika, a pszichodráma, Moréno nyomán a színpadot hívja segítségül katarzisaink átélésére. A színpadon testet ölthet, hogy mindannyiunknak, férfiaknak és nőknek sokféle élete van, s egymás életén keresztül megismerhetjük egymást s magunkat, az

embert. A madáchi színpad és a pszichodráma technika különös egybeesése, hogy a pszichodráma sem hagyja ki módszeréből az álomjáték lehetőségét.

Madách úgy köti össze az eget a földdel, hogy az ősi princípium, a Logosz megjelenését behozza a színpadra, és az ősprincípium megjelölésével indítja a művet: „Megtstesült az örökös nagy eszme...”

Ez a misztérium jelenik meg János evangéliumának első szakaszában: „Kezdetben volt az Ige, az Ige istennél volt, és Isten volt az Ige, ő volt kezdetben istennél. Benne volt az élet, s az élet volt az emberek világossága.” (Biblia 1973. 1227. old.)

A János evangélium írójáról mint egyről a beavatottak közül és a Logosz megtestesüléséről Rudolf Steiner, az antropozófia megteremtője ír. R. Steiner Madách halála előtt három évvel, 1861-ben született egy Osztrák-Magyar Monarchia-beli faluban. Nem tudom, hogy ismerte-e *Az ember tragédiáját*, de sok rokon vonás fedezhető fel ketjük gondolkodásában. Megdöbbenő volt számomra, ahogyan R. Steiner Krisztus földi küldetését értelmezi. A Föld Szellemének nevezi, ugyanúgy, ahogyan Madách is megidézi Lucifer, a szellem szavára a Föld Szellemét. Álljon itt a két idézet kommentár nélkül egymás mellett.

A R. steineri idézet: „A Föld szellemi létébe vétetett fel az, ami előzőleg kívülről áradt hozzá, a Logosz ereje, a Golgotai Esemény révén. Mi élt azelőtt a Földben? Az az erő, amely a Napból a Földre leáradt. Mi él a Földben azóta? *A Logosz maga, aki a Golgota által a Föld Szellemévé lett.*” (R. Steiner 1994. 112–113. old.)

A madáchi változat:

LUCIFER

*Idézek én fel Istent számotokra,
Ki nyájásabb lesz, mint a zord öreg:
E földnek szellemét, ismérem őt
Az égi karból, szép szerény fiú. –
Jelenjél meg szellem,
Látod, nem bírsz velem,
Az ősi tagadás
Hív, hisz nem merne más.*

151

(A földből lángok csapnak föl, tömör fekete felhő képződik szivárvánnyal, iszonyúan mennydörögve.)

LUCIFER (hátralépve)

*Ki vagy te, rém – nem téged hívtalak,
A föld nemtője gyöngye és szelíd.*

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

*Mit gyöngyeül látál az égi karban,
Az önkörében végtelen, erős. –
Im, itt vagyok, mert a szellem szavának
Engednem kelle, ámde megjegyzed,
Hogy fölzaklatni s kormányozni más.
Ha felveszem saját* képem, leroskadsz,
S eme két féreg itt megsemmisül.*

LUCIFER

*Mondd hát, hogyan fér büszke közeledbe
Az ember, hogyha istenül fogad?*

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

*Elrészletezve vízben, fellegekben,
Ligetben, mindenütt, hová benéz,
Erős vágyakkal és emelt kebellet.*

Madáchnak a sztregovai magányban volt ideje ezt az erőt és szépséget megtapasztalni. Balogh Károlynak, a rokonnak írásában, az egyik leghitelesebb Madáchról szóló monográfiában olvashatjuk az isten-élménynek ezt a megnyilvánulását. Balogh Károly arról tudósít, hogy Madách sok időt és gondot fordított arra, hogy a létezés csodájára közvetlen természeti megfigyeléseken keresztül hívja fel gyermekei figyelmét. Szintén a rokontól hallhatjuk azt a kifejezést, hogy Madách érdeklődése mindinkább transzcendens irányba fordult. Bővebb magyarázattal azonban nem élt. Balogh Károlytól olvashatunk arról is, hogy a „genius loci”, a „hely szelleme” még Madách halála után is körbefonta Sztregovát. Így vall erről: „Általában Sztregovának valami egészen különleges, valami egészen madáchi jellege volt

*Kiemelés tőlem (H. J.-né)

152

és maradt még sokáig a költő halála után is. Más volt arra a tél és más a tavasz, más a nyár és az ős, mint bárhol másutt.” (Balogh K. 166. old.)

Az eddigi Madách-kutatók komoly erőfeszítést tettek arra, hogy megfejtsék Madách milyen szellemi rokonságból merítette filozófiáját, kinek az eszméje hatott rá megtermékenyítőleg. Úgy gondolom, hogy bár nem elhanyagolható ez a kutatási terület, de nem biztos, hogy feltétlenül fontos tudnunk, hogy kinek a hatására jutott el a Tragédia eszméjéhez. András László *A Madách-rejtély* c. munkáját hívom segítségül, aki a hegeli hatással kapcsolatban ezt írja: „Arról már volt szó, hogy semmilyen adattal nem rendelkezünk, amely eligazítana, hogy életének melyik szakaszában és milyen forrásokból ismerkedett meg Madách Hegel tanaival.”

A fenti fejtegetések nyomán akár azt is elképzelhetjük, hogy mindenkitől függetlenül a saját ötletét és filozófiáját vetette papírra, nem tagadva ezzel azt a műveltségi anyagot, amelyet beépített a Tragédiába. Madách hitelességét jelzi a „mitikus képekben látás”, amely felemeli őt valódi szellemi rokonsága, Homérosz, Dante Shakespeare, Goethe mellé. Közlebb jutunk a Madách-rejtélyhez, ha őt magát hívjuk segítségül, hogy honnan vette a forrásokat. Elrejtve bár, de megjelöli bibliográfiáját. Rudolfsként árulkodik olvasmányai felől.

*Átnéztem újra Hermes Trismagistust,
Synesiust, Albertust, Paracelsust,
Salamon kulcsát és más műveket...*

Hermész Trismegisztoz kalauzolta őt a belső megismerés útján. Ma rendkívül jó értelmezést kaphatunk Hermész Trismegisztozról Hamvas Béla *Scientia sacra* c. művéből, s *A tökéletesség útja* címmel 1994-ben meg is jelent Trismegisztoz műve a Farkas Lőrinc Kiadónál. A fordító, Homok Sándor a műhöz írott előszavából idézek mint az egyik legpontosabb megfogalmazásáról a belső tudás megszerzésének útjáról. „A hermetikus tudásban való részesülés leginkább az ész ösztönös megismerési törekvésének: az intuíciónak a módján múlik. Ezt követően belülről kifelé haladva az ember olyan

viszonyba kerül saját nélkülözhetetlen, állandó önmagával: a lélekkel, hogy annak hosszú, múltbeli fejlődése során megszerzett isteni tudásából fel képes fogni bizonyos dolgokat. Ez azonban nem jelenti az ész többi, befelé irányuló működésének: az intellektusnak a háttérbe szorulását. Ezt szintén a legtökéletesebbre kell fejleszteni és edzeni mint az intuíció kiegészítő, mellékes, de nélkülözhetetlen párját.” (Homok S. id. mű 17. old.)

További kutatások témája lehet, hogy Madách miként gondolkodott a lélek újjászületéséről. Mindenesetre *Az ember tragédiájában* az ember, a férfi és a nő színről színre új alakban jelennek meg. Madách ezt írja 1857-ben Szontagh Pálnak: „Ádám a teremtés óta folyvást más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló féreg marad a még gyarlóbb Évával oldalán.” (Balogh K. 143. old.)

Madách a tragédiában súlyos filozófiai, etikai és egzisztenciális problémákat feszeget. Ez a problémafelvetés egybeesik a tanszperszonális pszichológia kérdéskörével is. Az élet értelmével és a szenvedés értelmével a logoterápia megalkotója, Viktor E. Frankl is foglalkozik *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben* c. művében.

Van-e értelme az ember szenvedésének? Mi a felelőssége az embernek az életével kapcsolatban? Mi az emberi élet feladata? A Tragédia még két egzisztenciális problémát vet fel. Választhatja-e az ember a luciferi minta alapján a teljes autonómiát, ezzel elvágva magát az éltető vércörtől, amely kapcsolatainak fellazulásához, kuszaságához, s az örök elégedetlenséghez vezet, vagy válassza az igenelt függést úgy, hogy belső szabadságát is képes legyen megtalálni. Lehet-e a MÁSIK felé irányuló kimondott Igennek, az érzelmeken túlmutató szeretetnek ereje? – A választ nem tanulhatjuk meg könyvekből. Mindenkinek magának kell kiszakítania és felvállalnia a keresését, talán éppen saját szenvedése árán eljutni a belső, biztos tudáshoz vezető úton.

Láthatjuk, hogy Madách *Az ember tragédiájában* minden szereplő minden arca az ember arca: a mi arcunk. Magunkat látjuk viszont a színpadon. Még Lucifer vitatott alakjában is, aki nem is mindig lá-

tunk negatívnak, hiszen csupa csillogás és értelem. Bukása a kitzasztottságában van, abban, hogy nem tartozik az égiekhez, így az űr és a tér ura. Elengedte istene kezét. Minden testi és lelki bajunk alján, amikor elszakadnak kapcsolataink, amikor kiüresedünk, amikor Viktor E. Frankl fogalmával az egzisztenciális vákuumot éljük át, akkor találkozunk vele. Korunk nagy népbetegségében, a depresszióban is Lucifer kopogtat be hozzánk. Mint ahogyan örömmel és elégedettséggel nézte volna végig Ádám halálugrását is.

Madáchnak a luciferi állapotba való aláséséséről, a semmibe, az űrbe, az öngyilkosságba való menekülés ellen is van megoldása a mi számunkra. Ez nem más, mint az élet elfogadása, mint a megtisztulás új lehetősége. Ezt a megtisztulást vetíti elénk az eredendő bűnön átessett Éva alakjában, aki felmagasztosult az anyaság által. Végül Frankl szép gondolatával és filozófiájával erősíték rá a madáchi gondolatra, ha mégis Igent mondunk az életre, az Űr velünk marad.

Irodalom

- ANDRÁS László: *A Madách rejtély*. Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1983. 164. l.
- BAGDY Emőke dr.: *A transzperszonális irodalom szellemi horizontja*. Pszichoterápia 1996. V. évf. 2. sz. 80. l.
- BALOGH Károly: *Madách az ember és a költő*. Bp., 1934 143., 166. l.
- Biblia*. Bp., Szent István Társulat, 1973. 1227. l.
- BUBER, Martin: *ÉN és TE*. Bp., Európa, 1994. 46–47. l.
- FARKAS József: *A pneumatikus ember*. Bp., 1995. 9–10. l.
- FRANKL, Viktor Emánuel: *...mégis mondj Igent az Életre!* Bp., Pszichoteam, 1988.
- FRANKL, Viktor Emánuel: *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*. Kötet Kiadó, 1996.
- HAMVAS Béla: *Sciencia sacra I–II*. Medio Kiadó, 1995. I. k. 95., 96. l., II. k. 20. l.
- HOPPÁL Mihály–JANKOVICS Marcell–NAGY András: *Jelképtár*. Bp., Helikon, 1994. 194–195. l.
- JUNG, C. G.: *Mélyseégeink ösvényein*. Bp., Gondolat, 1993. 163. l.
- KARINTHY Frigyes: *Madách*. Nyugat, 1923. XIV. évf. 3. sz. 116. l.
- KELEMEN Gábor: *A pszichoterápia és az öngyógyítás spirituális dimenziója*. Pszichoterápia 1992. I. évf. 1. sz. 18. l.
- LAO-CE: *Tao te king*. Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1993. 61. l.
- HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei I–II*. Bp., 1942. I. k. 512., 515., 520., 522., 524., 528., 530–531., 533., 623., 624., 625. l.
- P. TÓTH Béla dr.: *A valláslélektan szempontjai. Elméleti megfontolások a pasztorálpszichológia létjogosultságához*. Pszichoterápia 1996. V. évf. 4. sz. 270. l.
- STEINER, Rudolf: *A János Evangélium*. 1994, 112–113. l.
- Transzperszonális Nyári Egyetem 1996*. Tineke FEYEN előadása ASSAGIOLI pszichoanalízis elméletéről, Jan BOSWIJK előadása az *Út a lélekhez* szemináriumon.
- TRISZMEGYSZTOSZ, Hermész: *A tökéletesség útja*. Farkas Lőrinc Imre Kiadó, 1994. 15., 17. l.
- WEÖRES Sándor: *Egybegyűjtött írások*. Bp., Magvető, 1981. I. k. 632., 635. l.

Andor Csaba

A *Lant-virágok* geometriája

Madách első könyve mint nyomdaipari termék, eddig csupán egy szempontból keltett figyelmet: a legritkább magyarországi könyvek egyike volt. Ma mindössze három példányról tudunk: az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, zöld borítékján ceruzairással Madách Aladár nevét viselő példányról, a Nagy Iván könyvtárából származó, jelenleg a balassagyarmati Palóc Múzeumban őrzött példányról, végül pedig arról az Ozorovszky Béla tintairású bejegyzését tartalmazó példányról, amely 1977 előtt (antikvárium vásárlás révén) Bors Jenő tulajdonában volt, majd az Állami Könyvterjesztő Vállalat 1977-es árverésén elkelt, s az új tulajdonos, Szabó József püspök a győri Xántus János Múzeumra hagyta. A két utóbbi korabeli bőrkötéses példány. Az OSzK egyesített (országos) katalógusa szerint az Egyetemi Könyvtár is rendelkezett a *Lant-virágok* egy eredeti példányával, annak azonban nyoma veszett. (Az Egyetemi Könyvtár közlése szerint jelenleg nem rendelkeznek eredeti *Lant-virágokkal*, az egyesített katalógusban szereplő kód – XI – arra enged következtetni, hogy a két világháború között történetelt a regisztráció.) Mindent egybevetve ma csupán az említett három példány tekinthető ismertnek.

Van azonban még egy különös, a részletekre jobban odafigyelő könyvolvasó számára, ha nem is feltűnő, de érdekes vonása Fűskúti Landerer Lajos munkájának: az ívjelzők rendhagyó elhelyezése. A kötet első ívjelzője a 23. oldalon található [2. ív verzó (wieder)], a következő a 37., majd a 39. oldalon [3. ív rektó (schön) és verzó (wieder)], végül az 57. és 59. oldalon a 4. ív ívjelzőjét találjuk. Rövid számolás után azt a meglepő eredményt kapjuk, hogy ezek szerint a 72 oldalas könyv 4 olyan ívből áll, amelyek rendre 20, 16, 20, 16 oldalasak.

Már az sem egészen érthető, hogy miért nem három 12° ívből áll a kötet, elkerülve így a töredék íveket, s egyúttal alkalmat adva a

nyomdásznak a papír optimális felhasználására. Logikusnak látszana továbbá három és fél 8° ívből összeállítani a könyvet, hiszen régebben is – csakúgy, mint napjainkban – ez volt a legelterjedtebb megoldás.

Fűskúti Landerer Lajos megoldása két szempontból is furcsa: nem egységes az ívszerkezete, s a 10° ív alkalmazása minden hagyományt felrúgni látszik. Első pillanatban még az sem nyilvánvaló, miként lehet egyáltalán a 10° ívet hajtogatni. Minthogy az utolsó hajtogatás csakis az előző hajtogatások eredményeként létrejött formáció felezése lehet – máskülöben ugyanis nem lehetne befűzni az ívet –, így az egyetlen lehetséges megoldás az, amelyet az 1. ábrán látunk: előbb az a_1 , a_2 , majd a b_1 , b_2 egyenesek mentén történik a hajtogatás, végül pedig a c egyenes mentén.

A *Lant-virágok*nak nem ismerjük felvágatlan példányát, sőt, még körülvágatlan példányát sem. Így az eredeti méretet csak becsléssel állapíthatjuk meg. Nos, jó közelítéssel $15\text{ cm} \times 10\text{ cm}$ -esnek mondható a könyv, mivel azonban ilyen mértékegységet akkoriban nem használtak, helyesebb, ha $6'' \times 4''$ -es méretet feltételezünk. Ez azt jelenti, hogy 2,5 láb (30 hüvelyk) hosszúságú, de mindössze $\frac{2}{3}$ láb (8 hüvelyk) szélességű lett volna az az ív, amelyre nyomtattak. Ennyire aránytalan ívet azonban valószínűleg a korabeli papírgyárak sem mérítettek, első megközelítésben inkább az látszik valószínűbbnek, hogy „abfall”-ként megmaradt papírsíkokra történt az 1. és 3. ív nyomtatása. Mindazonáltal nem ez a legvalószínűbb lehetőség. A korabeli papírárak mellett ugyanis nehezen hihető egy olyan pazarló papírfelhasználás, amely mellett ilyen nagyméretű hulladék keletkezik.

Különböben sem ért volna meg annyi fáradságot egy ilyen csekély (talán ötven?) példányban megjelent, kis terjedelmű munka, amennyit a különböző méretű ívek nyomtatása jelentett volna. A logikus megoldás legalábbis az, hogy valójában egy igen nagyméretű ívre történt a nyomtatás, amelyet aztán felvágtak, s az így létrejött pseudo-íveket hajtogatták.

Vajon hogyan nézhetett ki az eredeti ív, s miként oszthatta fel a plakátot a mester? A minimális méretű megoldás a 2. ábrán látható.

Kisebb méret mellett ugyanis vagy ugyanoda jutunk, mint az előzőekben, vagyis hogy valószerűtlenül aránytalan az ív két mérete, vagy óhatatlanul keletkezik „abfall”, ami, mint említettem, alig képzelhető el. Az 54" × 32"-es ív is eltér a ma megszokott arányoktól [általában 1:1,414 (négyzetgyök kettő) az arány, mivel így lesz a hajtás utáni téglalap geometriailag hasonló a hajtás előttihez], de erre azt mondhatjuk, hogy ha Fűskúti Landerer Lajosnak a ma megszokott A, B, C, D vagy azokhoz hasonló ívméretű papír állt volna rendelkezésére, akkor nem folyamodik ehhez az erőltetett megoldáshoz. Az ív hossza különben (54"=1372 mm) nagyjából egyezik a B/0 ív hosszával (1414 mm), bár a szélessége annak csupán kb. a kétharmada. Borsa Gedeon véleménye szerint – akinek ezúton mondok köszönetet szakmai segítségéért – ún. gépi papírt használhatott Fűskúti Landerer Lajos, vagyis feltekereselt papírt, amelynek hosszúságát igényei szerint alakíthatta.

Az arányeltolódás tehát nem valószínűtlenül nagy, de éppen elég ahhoz, hogy az optimális papírkihasználás érdekében a nyomdász más megoldásra törekedjék, mint amelyet a ma megszokott arányok mellett logikusnak tartunk. Amint látható, egyetlen ív nyolc pszeudo-ívből áll, vagyis a teljes mű két példánya éppen elfér rajta. Ezt az ívet persze legalábbis hosszában félbe kellett vágni; nyilván nem szedték ki ugyanis két példányban a teljes könyvet, vagyis ilyenformán egy hosszúkás, 54" × 16" méretű ívre történt a kötet egy teljes példányának a nyomtatása, s azt lehetett utóbb négyfelé vágni, majd hajtogatni és fűzni. (Ámbár az sem kizárt, hogy a papírtekeres szélessége 16" volt.)

Mindez persze csak egy ésszerűnek látszó magyarázat a rendhagyó megoldásra. A pusztá feltételezésnél többet akkor mondhatnánk, ha előkerülne egyszer Madách első könyvének egy felvágatlan vagy legalább körülvágatlan példánya is. Annak hajtogatása rögtön elárulná, hogy a 10° ív hajtogatása miként történt, s nagy pontosságú mérésekkel arra is fény derülhetne, hogy valóban egy nagyméretű ív utólagos darabolásával keletkeztek-e a könyv ívei.

Benes Istvánné

„Érzés, keserv, mind” – se düljön feledésbe

A Tragédia mint mű: emberi színvallás, mint életérzés summázata: egy kivételes személyiség kozmikus léptékű drámája. A lét és sors kérdéseinek szembenállása nem csupán a költői műben nyeri el oly szemléletes megjelenítését, de Madách Imre kézírásában is folyik – kezdettől fogva – Ádám és Lucifer párbeszéde. Ám amíg a színen Lucifer az intellektuális vitapartner megtestesüléseként, mintegy egyenrangú félként mutatkozik meg, a „színfalak” mögötti disputában egyetlen valóban nyomós érv telik tőle. Ez az argumentum (gondolok itt Madách egészségi és érzelmi terheire) – konkrétan is, szimbolikusan is a Költő szívét célozván meg – beárnyékolja már a gyermek Madách életét, a felnőtt férfiét pedig olykor az elviselhetőség határáig gyötri meg. A valóság és a valóság kettősségének olyan átéléséről adnak hírt a kézírás mélyelemzéssel vizsgált vonalai, aminek fenségéből és rettenetéből az egymást gerjesztő, rendre létrehívó, de a másikat soha be nem érő szándékok és törekvések világűrbeni látomása megszülethetett:

*Két golyó küzd egymás ellen
Összehullni, szétsietni,
S e küzdés a nagyszerű fék
Pályáján továbbvezetni.*

Madách Imre és Lujza vonzalmának grafológiai vizsgálata – Andor Csaba értő támogatása és tárgyi témájú, pályadíjat nyert tanulmányának rendelkezésemre bocsátása mellett is –, első felvetésre inkább egy megtisztelő és megkísérlendő feladatnak, mintsem sok reménnyel biztató vállalkozásnak tűnt számomra. Nem maradván fenn ugyanis egyetlen, közvetlenül s csupán Lujza olvasatának szánt kézirat sem, így másoknak szóló, különféle témákat felölelő, más-más érzelmi viszonyulásokat hordozó írásokból, többszörös áttételekből

kellett olyan kiemelhető utalásokat, személyiségformáló történésnyomokat és reminiscenciákat keresnem, amik összefüggésbe hozhatók a kutatóval. Aggályom legfőbb oka: tartottam attól, hogy a kérdéses időszakból rendelkezésre álló írásanyag – Madách sokszínű személyisége folytán is – nem nyújt elegendő bizonyítékot egy ilyen jellegű vizsgálathoz.

Az érett, önmagát vállaló egyének kézírásában általában jól követhető – nem csupán a karakterre jellemző mozgásminőség, de – az elégedettség, a megelégedés, a kielégítettség, így a szexuális elvárások és igények jellege, valamint annak megvalósulási útja és beteljesedtségének helyzete is.

Amikor a költő kézírását ilyen vonatkozások értelmében kezdtem vizsgálni, hamar rá kellett jönnöm, hogy a kivételes ember legintimebb mélységei felé közelítve még azok a bevált grafológiai megfigyelések sem egészen úgy használhatók, azok a sztereotípiák is megszűnnek biztos támpontul szolgálni, amiket – egyéb esetekben – általános érvényességüként tartunk számon. A zseni titkai közelében saját szemléletünket is transzponálni szükséges. Madách Imre lelkének legmélyebb rétegeiben ugyanis a hangsúlyok, az időzítések és dimenziók olyan váltásairól és áthelyeződéseiről van szó, amilyen összefüggések mentén átlagember nem létezhet, illetőleg azokat nem volna képes elviselni.

Szondi Lipót a lángelme létrejöttét és kritériumát az ősi és egyéni hajlamok és képességek olyan összetalálkozásában és együttállásában határozza meg, amely mellett az „én” egészséges marad.

A széles ívű vágytörekvések, a lázadás és menekülés a behatárolt, a kényszerű valóság elől: a romantika nagy próbálkozásai. Madách Imre rendhagyó személyisége viszont a távoli korok történelmi távlatú, sokszázados végkövetkezménye. Ha úgy tetszik: az örök emberi késztetések beteljesítésére szövetkezett ősök egyszemélyi inkarnációja.

A családi tudattalan ilyen manifesztációja mögött óhatatlanul fel kell ismernünk a mítoszt, az Anya, az Apa s a Gyermekek ősképeket, és a mesét: a hetedhét ország ellen indult „legkisebb királyfi” történetét is.

Hogy mindez mennyire benne van a „madáchi jelenség”-ben, s hogy mennyire nem lehetett, s nem is akarhatott, de nem is akart igazán kitérni Madách a választottság tudomásulvétele és az avval járó kötelezettségek felvállalása elől, jól mutatja a kézírásban – egyéni jellegzetességként legkorábban megjelenő fájdalmas utalás – a megfelelni vágyás és az alkalmasságérzet jegyeinek határértékeik felé való széthúzódnása.

A biológiai és lelki történésekre egyaránt érzékeny alkatú gyermek egészen korai élményeit, hajlamai folytán – de a számára legalábbis túl erős ráhatások közrejátszását is feltételezve – a szokottnál jobban konzerválja. Ebből a talajból nő ki széles spektrumú érdeklődése minden létező iránt, másfelől a valóságnak, a praktikumnak szóló, gyakran ellenszenvvel átszírozott, önlegyező teljesítményigénye. A kezdetben még inkább testi érzésekből táplálkozó akadályozottság, a teherbírás és terhelhetőség korlátainak megtapasztalása által kiváltott dac érlelődik a továbbiak folyamán a nehézségek leküzdésének pozitív töltetű akarátává, szorgalomná és önfegyelmé, érzelmi-indulati kitörésekre való diszponáltsága erőinek elfojtására, vagy – lehetőség szerinti – kulturált elvezetésére. Ha a manapság nem csupán divatba jött, de az orvostudományt is egyre inkább foglalkoztató szemlélet, a lelki történések befolyásának irányából nézzük ezeket a grafikus ábrákat, Madách Imre betegségének és életideje rövid voltának talán alapvető okaira: a metapszichológiai és etikai parancsokkal fékentartott, az ősök és maga által ki nem élhetett és ki nem élt indulatok visszafordulására és önmaga ellen fordítására nyerünk rálátást.

A gyermek Madách túl korán ráébredve és túl erősen érintve a valóság korlátaitól, s nem különben vélt és tényleges lehetőségeitől motiváltan nem élhetett meg szabályszerű kamaszkort, illetőleg az is másképpen zajlott le az ő esetében. Madách korai írásaiból teljességgel hiányoznak az olyan jegyek, amik a külső és belső értékirányulások szemléleti bizonytalanságára, sőt természetszerű zűrzavarára, az ezzel átszőtt szertelen önpróbálgatásokra, a még kellően nem szabályozható késztetések által ide-oda csapódó tizenévesek helyzetére és magatartásformáira szoktak utalni. Madáchnak már ekkor túl meg-

alapozott, és egészen másképpen volt ambivalens a viszonya akár önmagához, akár a külvilág irányai felé. A fiatal Madáchot a felnőtté válás útján – súlyozottan – szerepszemélyiségének megtalálása foglalkoztatja, a férfias és a nőies szerepkör kérdései, a biztonságot, de egyúttal megkötő erőt is jelentő anyai fennhatóság viselésére kivetítve, és a férfieszménynek való megfelelés egyre erősödő késztetései számára képi és magatartásminta keresése. Ezidőből egyaránt találni a kezdeményező erőt, az önállóságot, a céltudatosságot jegyeit felmutató és a gyöngédségigényből fakadó, önállóságról, a megfelelni akarás törekvéséről tanúskodó írásokat.

Ezeket a progresszív, majd regresszióba merülő életszakaszait nem minden esetben lehet aktuális egészségi állapotának számlájára írni, bár általános fizikai közérzete is bizonyára belejátszott. Ezek az írásjelleg változások más-más hajlamának, hajlandóságának és képességének formába öntési, megjelenítési kísérletei, ami a kifelé fordulás, a kommunikáció, az önmegmutatás és önkifejezés erősödő szükségletéről tanúskodik. Későbbi, érettkori írásai között is találni hasonló átváltozásokat, s mivel az aktuálisan jelzett attitűd következetesen megtartott az adott írás, a levél teljes terjedelmén át, egy fennálló helyzethez való alkalmazkodásról, a külső és belső körülmények kölcsönösségével megszabott szerepbe való beilleszkedésről, annak teljes átéléséről, vagyis pusztán hangulátváltásnál jóval többről lehet csak itt szó. Madáchnak ez a képessége már a Tragédia alakjainak életrekeltése felé mutat...

Mindezek meggondolásával, valamint a házassága idejéből kelt, illetőleg a későbbi írások tanulságai alapján, nemkülönben a Lujzával való kapcsolat lehetséges rövid időtartama miatt is, arra a megállapításra jutottam, hogy Madách kézírásában az első „valódi” élményt, a vonzalmak beteljesülésének a lélekben formát nyert és az írásban rögzült nyomait nem feltétlenül, s talán éppen nem a biológiai kielégülés „sztenderd” jegyeinek megjelenésében kell keresni, illetőleg azok súlyozott jelenlétével nem is lehet számolni. Madách Imre kézírásában ugyanis a szexuális késztetések és energiaáramlás sem azonos módon jelenik meg, illetőleg nem olyan viszonyulásokat és összefüggéseket produkál gyakorta, még érett korban sem, mint az

átlaghoz tartozó, ugyan kulturált és etikus, de nem magasabbrendű törvényeknek alávetett egyéneknél. Úgy tűnik, hogy az beleolvad jobbra egy olyan történésbe, amelyet az alkalmasság felhajtóereje és a megfelelés gravitációja különleges érzékenységgel működtet, ahol az ezirányú szorongások démonai és a felduzzadt fantáziavilág áttetsző szellemei egyaránt jelen vannak. Ebben az erotikában túl sok a megsemmisülés-érzet, a rivalizálás és az üdvösségvágy, de túl kevés a jövőnek szóló reménység. Ez az erotika három angyal dicshimnuszától visszhangos, ám – többnyire – a háttérben ott áll a kerub is, a bűn- és szégyenkultúra tiltásain felnőtt nemzedékek lelkiismeretének lángpallosával.

Madách számára minden idea és ideál egyetlen archaikus nőképben összpontosul, aminek Majthényi Anna nem csupán modellje volt, de a Természet rejtélyes mathézise folytán a formának tartalmat adó mátrixa, bűvös négyzete is, az egymáshoz rendelt értékek lélekpróbáló játszójához. Ebből a túldimenzionált valóságból kellett Madáchnak kibontakoztatnia – élő apakép híján – a fiúi és a férfieszményeket, de ezzel a képpel és tartalmakkal kellett egyeztetnie és rokonítania mindazokat, kiket értékítélete mérlegre helyezett.

Eddigi – még távolról sem befejezett – vizsgálataim alapján azt mondhatom el, hogy az 1842-es év nem csupán az elért életkor természetes érési folyamataira szolgált pozitív visszaigazolásokkal, de Madách intim életének megerősítéséhez is jelentős történésekkel járulhatott hozzá. Két – 1842 áprilisában és júniusában kelt – levél grafológiai tanúsága szerint Madách lényét ezidőben újfajta, másjelleű rajongás hatja át, s egy valószínűbb felszabadultságnak, hitelesebb önértetnek, az önbizalom és önbiztonság stabilizálódási folyamatának jeleit is felfedezhetjük bennük. A motiváltság ereje, a tükröződő mozgalmasság inkább egy beteljesedés előtti várakozás összképét mutatja, de teljességgel nem zárható ki – különösen a júniusban kelt levél alapján – egy közvetlenebb, de jobbra a vágyakat inkább csak szító s nem levezető kontaktus ezidőbeni létrejötte sem. Ezek az írások – a vélhető események túlzott aktualitása miatt – még nem jelzik s nem is jelezhetik az élményeknek a lélek legmélyebb rétegeibe való beivódását, ami a sztenderd írásrutin tartós megváltoztatásának elenged-

hetetlen feltétele. A férfivá avatás személyiségformáló erőinek állandósult bizonyítékait az 1843-as keltezésű levelek viszont már megdöbbentő erővel és lényeges módosulatokban mutatják fel, s több, itt beért jellegzetességet a későbbi írások is mindvégig megőriznek.

Vajon ez a halál árnyékában született vonzalom csak a megfosztottság, a veszteség, a halál által teljesebbé tett ilyen visszavonhatatlanul és végérvényesen? Azt hiszem, igen. Madáchnak szüksége volt az elérhetetlenre.

Ha Carl Gustav Jungnak arra a megállapítására gondolunk, hogy a férfiúnak női lelke, a nőnek férfi lelke van, kézenfekvőnek látszik egy más következtetés is: a sírgödört a szellemmel egyesült lélek lépheti csak át, a testet érintő test gyönyörétől többé nem remélhet mást, mint a minduntalan gátakat állító, csontvázként kísértő valóságot.

*Írás se álljon sírjánál csak neve
E név egész világa az erénynek
Már benne van minden tulajdonsága
Mint hogyha látjuk istennek nevét.*

vall Madách egyik Lujza-versében.

Lujza... A név jelentése: háború és hírnév. Vajon a sors vagy csupán Madách üzött ilyen névmágiát? Kivételes egyének életében a Fátum szokott efféle varázsláshoz nyúlni.

Mindezekon túlmenően önként kínálkozik egy másik gondolat felvetése is, nevezetesen az, hogy nem vagyunk-e itt egy – az álommunka működési körébe tartozó – sűrítésnek és eltolásnak, olyan felsőbbrendű kontrollal elfödött többletigénynek, felsőbb és önengedelmet nem nyert nagyravágyásának tanúi, amit a lélek ilyen többszörös tükrözés útján – mégiscsak – tudatosít és kénytelen megjeleníteni? Madách karaktere nem volt mentes a hírnév utáni sóvárgástól, de – mint készleteseinek nagy hányada – ez is inkább egyfajta kötelezettségként, anyai elvárásként szerepelt nála az elvégzendők tudatos listáján. Az 1842-es évbe helyezhető „Lujza-élmény és Lujza-emlékek” teszik lehetővé számára, hogy ezt a vágyát, ha nagyon áttételesen is,

kizárólag sajátjának, önmagából fakadónak tulajdonítsa, és minden törvény előtt szentesítse.

A Tragédiabeli Föld szellemének alakjában ennek az élménynek álomszerű feldolgozását vélem felfedezni.

A teremtés szubsztanciáival betöltött űrtől, az angyali invokáció „kedves ifjú szellemé”-től – e Lujza lelkéből tükröződő önképtől – nagy út vezet a 13. szín újabb úrjelenetéig, miközben egy-egy ideál sorban visszatér az ideák világába, a csupán az eszmélet számára létező valóságba.

„... minden szenvedély, minden érzés, minden ideál csak akkor lesz műtárgyi, mikor megszűnt szenvedély-érzés és -ideál lenni” – áll egy Szontagh Pálnak írott levelében.

Madách mindenét, Lujzát is fel tudta áldozni a Műnek, a Műért.

Az utókor feladata, hogy „Érzés, keserv, mind...” se düljön feledésbe.

III. Pályalombok

Asztalos Lajos

A *Tragédia* galego fordításával kapcsolatban a galego nyelvről, a galegókról

Andor Csaba barátom, ismerve Spanyolországgal, s ezen belül a baszkokkal kapcsolatos, immár jó ideje tartó érdeklődésémet, fölvetette, fordítsam le baszkra Madách Imre főművét, *Az ember tragédiáját*. Ajánlata meglepett, mert bár már évek óta foglalkoztat a baszk nyelv eredete, a magyarral való nem rokonsága, hanem bizonyos hasonlósága, távolról sem ismerem annyira, hogy e mű fordítását legalább megkísérelhessem. Annál is inkább, mert e nyelv alaposabb megismeréséhez kétszeri – igaz, rövid – baszkföldi látogatásom sem volt elegendő. Mi sem volt természetesebb tehát, mint az, hogy az ajánlatot elvettem. Mivel azonban a galegót viszonylag tűrhetően elsajátítottam, hirtelen ötlettel fölajánlottam, hogy erre lefordítanám a *Tragédiát*. Lehet, hogy ez az ötlet valójában nem is volt olyan hirtelen. Mégpedig azért nem, mert másokhoz hasonlóan magam is arra a felismerésre jutottam, hogy nyelvünk, egy hasonlattal élve, olyan, akár egy, a csillagászok által fekete lyuknak nevezett, láthatatlan csillag, amelyet hatalmas tömegvonzása miatt a fény sem tud elhagyni. Mint minden hasonlat, ez sem tökéletes, mégis van benne valami. Nevezetesen azért, mert miközben gyakorlatilag minden, a világ legtávolabbi zugában kiadott irodalmi művet is lefordítunk magyarra, a magyar irodalom világszerte alig ismert vagy éppenséggel teljesen ismeretlen. Hogy ez az egyoldalú, meglehetősen áldatlan helyzet valamelyest is változzék, már sokan nem kis erőfeszítést tettek. Ennek köszönhetően a *Tragédia* az egyik legtöbb nyelven ismert magyar remekmű. De még mindig több európai nyelven kiadatlan. Ezek számát szándékszik most csökkenteni az eljövendő galego nyelvű változat.

Mint hogy mifelénk ez a nyelv nem a legismertebbek közé tartozik, talán nem lesz érdektelen néhány szót szólni arról, mi egyáltalán a galego, kik és hol élnek a galegók, akik ezt beszélnek.

A Spanyolország északnyugati sarkában, Portugáliától északra fekvő tartomány neve *Galicía*. E név olvastán minden bizonnyal sokan elcsodálkoznak: ilyen nevű tartomány nyugaton? Hiszen apáink, nagy- vagy dédapáink *Galiciája*, ahol az első világháború véres ütközeteiben – Przemyslnél, Kolomeánál vagy másutt – megsebesültek, elestek, fogságba kerültek, tőlünk északkeletre van. Nos, csodálkozásunk ellenére, földrészünk nyugati végén egy majdnem azonos nevű tartomány létezik. De csak majdnem azonos, mert ezt rövid *i*-vel írjuk. Természetesen a két név eredete is különböző. Ami nem csoda, ha a két tartomány földrajzi helyzetére gondolunk. Az Északkeleti-Kárpátok előterében fekvő óorosz, egy ideig lengyel, ma elsősorban ukrán *Galícia* a magyar történelemben is nemegyszer szereplő egykori Lodóméria, másképp Halics vagy Gácsország székhelyéről, a Dnyeszter-menti *Halics* – az óorosz *h g*-vé alakulása nyomán a későbbi *Galics* – városáról kapta a nevét, a spanyolországi *Galicía* viszont az ott élt ókori, valószínűleg kelta népesség nevéből való.

Sztrabón és Ptolemaiosz *kallaikoi* (kiejtése [kalléki]), a rómaiak *calléci* [kalléci] nevű népet említenek az Ibériai-félsziget északnyugati sarkában. E népnév később *galléci*, a tartomány neve pedig előbb *Callécia*, azután *Gallécia*, *Galécia*, végül *Galicía*, portugálul *Galiza* lett. A *kallaikoi* névről nem lehet tudni pontosan, hogy ez egyetlen, az itt lakó törzsek közül kiemelkedő, vezető szerepet játszó nép vagy törzs neve, vagy pedig az itt lakó valamennyi törzs, nép gyűjtőneve volt. Mindenesetre magából a névből is arra lehet következtetni, hogy akkoriban kelták is éltek errefelé. Ennél többet azonban a történelemtudomány nem tud.

A ma itt élő nép nevét magyarul két *l*-el is írják, ez azonban a spanyolból átvett változat. Helyesebb a közvetlenül a galegóból származó egy *l*-es. Annál is inkább, mert e népnévnek nyelvünkben nincs olyan régi gyökere, amely kötelezővé tehetné a spanyolos alak használatát. Ráadásul a két *l*-essel szemben (ennek kiejtése kissé *gy*-be hajló, erős *j*-vel [gajjégo]), az egy *l*-es kiejtése [galego], a lehető legkönnyebb.

Galicía területe ma megközelítőleg 30 000 km². A római időkben ennél legalább kétszer nagyobb volt, délen a Douróig, keleten ennek

mellékfolyójáig, az Esláig (León) és a Sella folyóig (Asztúria) terjedt. Vagyis hozzátartozott a mai Észak-Portugália, az akkori Bracara Augustával, a mai Braga elődjével és a mai León tartomány nyugati része Asturica Augustával, a mai Astorgával egyetemben.

A tartománynak ma mintegy három millió lakosa van, ennek több mint kilencven százaléka galego. Pontosán nem lehet tudni, ugyanis a spanyolországi statisztikai kimutatásokban a nemzetiség nem szerepel, csak a szülőhelyet tüntetik föl. Ebből viszont arra következtethetünk, hogy az esetleges bevándorlók második nemzedéke hivatalból galego. A múlt század húszas éveiben, a jelenlegi tartományhatárokat úgy vonták meg, hogy lehetőleg minél nagyobb területet kanyarítsanak le a nem spanyol nyelvű tartományokból. Ennek köszönhetően több tízezer galego él a szomszédos Asztúria, León és Zamora Galiciával határos vidékén is.

Fölmerül a kérdés, milyen nyelven beszélnek a galegók? Természetesen galegoul. Jó, jó, de miféle nyelv ez egyáltalán? Egy olyan újlatin, amelyet Franco idején egyes spanyolországi tankönyvek, a hivatalos véleményt tükrözve, a katalánnal együtt a kasztíliai egyik nyelvjárásává fokoztak le. Ami nyilvánvalóan nem igaz. Vannak nyelvészek, akik azt állítják, hogy a portugál egyik tájszólása. Ez már közelebb áll az igazsághoz, de még mindig nem az. Ez, kis túlzással, olyan lenne, mintha azt mondanók, hogy a mai olaszországi egyházi latin az olasz, az izlandi pedig a norvég tájszólása. Holott a latin, az izlandi az ősbibb, az ősbibb vonásokat megőrzött nyelv. Akár a galego. Ha azt mondanók, hogy a portugál a galego tájszólása, jóval közelebb kerülnénk az igazsághoz, de még ez sem lenne az. Nem, mert a portugál a galegóval együtt, közös töről, Galiciából való.

A két nyelv gyökere a római hódítás előtti időkben még azonos, sőt, az ezredfordulóig a két nyelv öse, a galego-portugál is azonos volt, s ez a XIII–XIV. században az ibériai trubadúrok kizárólagos nyelve lévén, az idő tájt vezető szerepet játszott a félsziget költészetében. Az egyetlen nyelv kettéválása Galicia kettéválásával kezdődött. A Galiciából déli irányban, a mórok elleni előnyomulás során a Miño (portugálul Minho, az *n* és az *nh* kiejtése egyaránt [ny]) és a

Douro közti Dél-Galiciából és a Dourótól délre fekvő, visszafoglalt Észak-Luzitániából VI. Alfonz, Kasztília és León – s az ez utóbbihoz tartozó Galicia – királya 1093-ban grófságot hozott létre. Ennek neve a Douro torkolatának jobb partján fekvő *Portus* ('kikötő', ma *Porto*, Portugália második városa) és bal partján fekvő *Cale* (ez föltehetően ugyancsak a *calléci* népnévből való, ma *Vila Nova de Gaia*) nevéből *O condado portucalense* ('a portucalei grófság') lett. Ez 1128-ban függetlenítette magát Kasztília–Leóntól, majd 1130-ban királysággá alakult. A két város nevéből az új állam neve *Portucale*, később *Portugal*, magyarul *Portugália* lett, amelynek lakói a *portugálok*. A Miñótól északra azonban megmaradt a régi név, *Galicia* és a *galego*.

A nyelv két ága közti különbséget tovább növelte egyrészt az, hogy a dél felé nyomuló most már portugálok a mór uralom alól felszabadított, ugyancsak újlatin, de mégis különböző nyelvet beszélő luzitánokkal keveredtek, ezek nyelve pedig hatott a déli galegóra, azaz a portugálra. A XIII. század végén, a XIV. elején a latin helyett ez lett a portugál állam hivatalos nyelve, amelyik ma már eléggé eltér a galegótól. Portugália északi részén, az egykori Dél-Galiciában viszont ma is a galegóhoz közeli nyelvjárást beszélnek.

Másrészt a XV. században Galiciában, egy örökösödési háborúban a kasztíliai-leóni trónért versengő két örökös közül a galego nemesiség amellé állt, aki végül alulmaradt. A trónra jutó kegyetlen bosszút állt: száműzte, Kasztíliába telepítette a galego nemességet, váraikat, birtokaikat pedig kasztíliai nemeseknek adományozta. Ily módon valósággal lefejezte a galego népet, amelynek nyelve, vezető réteg nélkül, hamarosan kiszorult a közéletből, a galego írásbeliség pedig rövid idő alatt elsorvadt. A betelepülő új urak nyelve, a kasztíliai pedig, az egyháznak is köszönhetően, rátelepedett Galiciára, s a latin után, a galego helyett, ez lett a tartomány hivatalos nyelve.

A nép által beszélt nyelv így egyrészt megőrizte ősi vonásait, másrészt kasztíliai szavakat, kifejezéseket volt kénytelen átvenni. Egy hasonlattal élve, a portugál úgy viszonyul a galegóhoz, mint a magyar a csángóhoz. A galegók, mint láttuk, a független portugál állam határain kívül rekedtek, akár a csángók Magyarországon kívül. Nyelvük ősbibb vonásokat őrzött meg, mint a portugál – a magyarhoz

viszonyítva a csángó is. A galego nemességet száműzték – csángó nemesség soha nem létezett. A galego írásbeliség, a kezdeti idők után, évszázadokig szünetelt – a csángó úgyszintén. A galego, az utóbbi másfél évtizedet leszámítva, soha nem volt hivatalos nyelv – a csángómagyar sem. A galego egy másik nyelv befolyása alá került – a csángó ugyanígy. Csakhogy míg a csángó esetében ez – a román – egy másik nyelvcsaládhoz tartozik, a galego esetében – a kasztíliai – közeli rokon.

A Miánótól északra, a mai Galiciában beszélt galego, és a folyótól délre, a mai Portugáliában beszélt portugál tehát ma már két különálló nyelv. Különbség közöttük az is, hogy a galego soha nem került közvetlen arab befolyás alá, így a portugáltól és a kasztíliaitól eltérően alig van benne arab eredetű szó, s ami van, az átvétel, elsősorban a kasztíliaiból. Aki portugálul tud, könnyebben megtanul galegól, mint az, aki kasztíliai. Természetesen ez fordítva is érvényes. De aki csak az egyiket ismeri, a másik nyelven nem tud beszélni. Elsősorban a kiejtés különbözősége miatt, de a szókincs különbözősége miatt sem.

A nép nyelvének több évszázados hivatalos mellőzése, a Franco-önkényuralom idején, 1936 és 1975 között (Galiciában Francóék már 1936-ban, a polgárháború első évében felülkerekedtek, a hegyekben azonban még az 1950-es évek elején is tartott a fegyveres ellenállás) a közéletből, az oktatásból való teljes kitiltása után, az 1975 után törvényesített szabad nyelvhasználat, az 1982-ben létrejött galego tartományi önkormányzat ellenére is csak szívós munka eredményeként kezdi ismét elfoglalni az őt joggal megillető helyet. A nehézségekről elegendő annyi, hogy a múltbeli mostoha viszonyok miatt az egységes irodalmi nyelv kidolgozására csupán az 1980-as évek elején kerülhetett sor.

A galego 1983 óta a Galego Önkormányzati Közösség, vagyis Galicia hivatalos nyelve. Természetesen a kasztíliaival együtt. De nem mindenki lelkesedik ma sem a galegóért. Az egyház magatartása például ma sem egyértelmű. Ez talán annak a következménye, hogy a parancsuralom éveiben odaadóan támogatta a rendszert. Ma még mindig elsősorban a vidéki kispapok azok, akik galegól prédí-

kálnak, a főpapság szinte egy emberként csak spanyolul beszél. A mai törvények szellemében azonban a galegót előnyben részesítik az oktatásban, a közigazgatásban, a tömegtájékoztatásban. A nyelvtörvény előírása szerint például a galíciai földrajzi nevek egyetlen hivatalos változata csakis a galego. Az egész napos galego nyelvű rádió- és tévéműsor is hozzájárul a nyelv használatának terjedéséhez. A sajtóban mind több a galego nyelvű kiadvány. Az utóbbi években egy napilap is megjelenik, a többi pedig rendszeresen közöl galego nyelvű anyagot is.

Végezetül talán nem lesz túlzás azt mondani, hogy az *A traxedia do home* 'az ember tragédiája' kettős haszonnal jár: egyrészt az első magyar mű galego változata lesz, másrészt eggyel szaporítja az e nyelven megjelenő kötetek számát.

Andor Csaba

Madách egyetemi évfolyamtársai és tanárai*

Madách 1837 ősztől a pesti egyetemen folytatta tanulmányait; ott tartózkodásával, életmódjával, barátaival kapcsolatban sok érdekes információt találunk a Madách-monográfiákban, és persze ugyancsak sok félreértést, téves adatot.

Az egyetem kezdésének időpontja: 1837. október 1., s mint a családi levelezésből kitűnik: szeptember közepén még Alsósztrégován voltak a Madách fivérek.¹ Pesten a Széna téren (ma: Kálvin tér), az ún. Szakáll-féle ház első emeletén béreltek lakást (később Német Samu-féle ház). Innen az egyetem (ma a Papnövelde utca 7. alatti Központi Papnevelő Intézet) igen könnyen megközelíthető volt.

A bérelt lakás állandó lakói: Madách Imre, Madách Károly, Madách Pál, Spányik Antal nevelő, István szolga, aki korábban Martonvásáron, a Brunswick családnál szolgált (valószínűleg Juhász István²) és egy gazdasszony. (Utóbbi személye változott – ennek okára Madách Imre édesanyjának írt leveleiből következtethetünk –, de egyikük nevét sem ismerjük.)

Arról, hogy milyen szakra járt Madách, két évfolyamtársa is (Lónyay Menyhért és Kámánházy Béla) pontos információkat közölt, ennek ellenére szinte minden kézikönyv hibás vagy pontatlan adatokat tartalmaz. Madách két évig (1837/38-as és 1838/39-es tanév) bölcseletet (filozófia) tanult, majd 1839 őszen lett első éves joghallgató, s ettől kezdve jogot hallgatott.

Pesti ismerősei közül az alábbiakban azokról lesz szó, akik egészen biztosan az évfolyamtársai voltak, s a listát kiegészítjük Madách tanáiraival. A Madách-irodalom ismertebb műveire sajnos csak szerény mértékben támaszkodhatunk, mivel azokból ez a nézőpont hiányzik, s így nehezen dönthető el pl., hogy a *Mixtura* c. kéziratos lapot szerkesztő „nyolcak” közül ki volt Madách évfolyamtársa, s ki

*Elhangzott Alsósztrégován, 1996. október 5-én

nem. E tekintetben alapvetően három forrásra támaszkodhatunk: Madách édesanyjának írt leveleire, ezen belül is arra a néhány levélrészletre, amely konkrétan évfolyamtársairól szól, Lónyay Menyhért visszaemlékezésére, végül pedig Kámánházy Béla visszaemlékezésére. Ez utóbbira fontossága miatt külön is ki kell térnem.

Először Becker Hugó utalt – név említése nélkül – egy olyan visszaemlékezésre, amely a Pester Lloyd 1880. 21. számában jelent meg,³ minthogy azonban hivatkozása pontatlan volt – az említett lap-számban nyoma sincs visszaemlékezésnek –, így a későbbi kutatók nem érezték szükségét annak, hogy a hivatkozott írásnak utána járjanak. Nem sokkal később Palágyi Menyhért könyvében ezt olvashatjuk: „Kámánházy Béla kir. táblabíró [...] negyven évvel az események után »Emlékek Madáchról« címen részletesen ír a Lantvirágokról és Madách viszonzatlan szerelméről.”⁴ Ebből az utalásból viszont nem derül ki, hogy hol és mikor jelent meg a visszaemlékezés, s e pontatlanságon túl egy hibát is tartalmaz: Kámánházy család ugyanis nem létezik. Van viszont Kámánházy család, amelyet Borovszky monográfiájában is megtalálunk,⁵ magának Kámánházy Bélának a neve pedig szerepel Szinnyeyinél.⁶ E pontatlanságok miatt nem csoda, hogy a huszadik században egyetlen utalást sem találunk a cikkre; így az is csupán feltételezés volt, hogy ugyanarra a visszaemlékezésre utalt Becker Hugó és Palágyi Menyhért. Tudva azt, hogy egy fontos, létező s elvben beszerezhető információnak híjával vagyunk, éveken át úgy gondoltam: nem jött még el az ideje annak, hogy a költő pesti tartózkodásának körülményeit a Madách-kutatás feldolgozza.

Ilyen előzmények után azonban végül is sikerült megtalálnom Kámánházy Béla visszaemlékezését (mind az eredeti szöveget, mind pedig annak fordítását mellékletként közlöm), amely valóban: néhány új részlettel egészítette ki eddigi tudásunkat.⁷ Ezek közül a legfontosabb: egy-két tanulótárs megemlézése.

Az eljárás persze rekurzív – elméletileg – folytatható: lehet kutatni a névsorban szereplők esetleges visszaemlékezései után, akik naplóikban, visszaemlékezéseikben s egyéb írásaikban talán más társaikról is beszámoltak. Madách egyik leveléből tudjuk, hogy az évfo-

lyam legalább 33 főből állt. („A históriából Balassa köz scandalumra 1^ő – Lónyai érdemelve 2^{ik} Boronkay 15^{ik} Benitzki 33^{ik}”)⁸ Elméletileg persze az volna a legegyszerűbb, ha a vonatkozó levéltári fondban néznénk meg, kikből is állt az évfolyam, ám az Egyetemi Levéltárban ma már nincsen meg a dokumentum (állítólag 1956-ban az Országos Levéltárban elégették). Meg kell elégednünk tehát az említett forrásokkal.

Kezdjük az újonnan megtalált cikkel: Beniczky Ödön, ifj. Földváry Gábor, Földváry János, Kámánházy Béla, Kazinczy István, Lónyay Menyhért és Radivojevics Lívius nevét említi a szerző. (A Földváry fivérekről mint Pest vármegye alispánjának, Földváry Gábornak a fiáról tesz említést.) Madách leveleiben megemlíti még Kalait (Kállay), Boronkayt (Boronkay Rudolf), Balassát (báró Balassa Antal), továbbá Lubyt. Kállayról és Lubyról azonban Lónyay Menyhért is megemlékezik, így tudjuk, hogy az előbbi esetben Kállay Gusztávról, az utóbbi esetben Luby Istvánról van szó.⁹ (Igaz, Luby Istvánt Lónyay az egyetemet megelőző időszak tanulóársai között említi, mindazonáltal igen valószínű, hogy róla van szó Madách levelében is.)

Lónyay a felsoroltakon kívül még néhány nevet említ; az ő listája így fest: „Tanulóársaink voltak: Madách Imre, gróf Andrássy Manó és Gyula, Beniczky Ödön, báró Balassa Antal, Kállay Gusztáv, Boronkay Rudolf.”¹⁰ Az évfolyamnénv sor tehát eddigi tudásunk szerint így alakul: gróf Andrássy Gyula, gróf Andrássy Manó, báró Balassa Antal, Beniczky Ödön, Boronkay Rudolf, ifj. Földváry Gábor, Földváry János, Kállay Gusztáv, Kámánházy Béla, Kazinczy István, Lónyay Menyhért, Luby István, Radivojevics Lívius. Vegyük észre, hogy csupán egy olyan személy hiányzik a névsorból, aki a *Mixturát* szerkesztő „nyolcak” között volt: Lónyay Albert. Eldönthetetlen kérdésnek látszik: megfeledeztek róla a többiek, vagy egy évfolyammal alattuk járt. Az mindenestre világos, hogy meglehetősen eltérő életkorúak voltak az évfolyamtársak: Andrássy Manó pl. 1821-ben született, Luby István viszont 1824-ben; pusztán életkora alapján az 1823-ban született Lónyay Albert lehetett éppenséggel az évfolyamtársuk.

Ami a tanárokat illeti, Madáchnál Virozsil Antal és Verner József neve fordul elő. Lónyay Menyhért már idézett önéletrajzi töredékében Weszerléről (történelem), Wolfsteinről (matematika), Horváth Istvánról (irodalomtörténet és diplomatika) és Schedelről (Toldy Ferenc, egészségügy) tesz említést. Kámánházy Béla megemlíti még Jurjevich Józsefet. Végül Dégen János nevével Palágyi monográfiájában találkozhatunk.

Az alábbiakban a felsorolt személyek főbb életrajzi adatait ismergetjük – már ahol ez az eddigiek alapján egyáltalán lehetséges –, egy majdan megírandó *Ki kicsoda Madách életében?* c. lexikon első részleteként. A lexikon szócikkei a szokásos eljárással éppen ellentétes módon készülnek majd, amennyiben a szócikk hosszúsága többnyire fordított arányban áll a szóban forgó személy jelentőségével, ismertségével. (Az ismert személyek életrajzi adatait ugyanis más lexikonokban könnyű megtalálni.)

Végezetül meg kell említeni, hogy Kámánházy Béla visszaemlékezése nyomán végre pontosíthatjuk: hol is lakott Madách barátja, Lónyay Menyhért. A visszaemlékezés szerint a Károlyi palotával (Károlyi Mihály utca 16.) és az egyetemi templommal (Papnövelde utca 7.) szembeni sarokházzal van szó, vagyis a mai Károlyi Mihály utca 19. és Papnövelde utca 10. alatti sarokház helyén álló egykori épületről, annak is az első emeletéről.

Ki kicsoda?

ANDRÁSSY Gyula, gróf, csíkszentkirályi és krasznahorkai (Kassa, 1823. márc. 3.–Volosca, 1890. febr. 18): Madách évfolyamtársa a pesti egyetemen, a § *nyolcak* egyike. A Tisza szabályozásában tevékenykedett, 1847-től Zemplén vármegye követe, 1848-ban főispán, résztvett a szabadságharcban is. 1861-ben országgyűlési képviselő, 1865-ben a képviselőház alelnöke, 1867-ben miniszterelnök.

Irodalom: KÓNYI Manó (szerk.): *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*. Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356. l.

ANDRÁSSY Manó, gróf, csíkszentkirályi és krasznahorkai (Kassa, 1821. márc. 3.–Görz, 1891. ápr. 23.): Madách évfolyamtársa a pesti egyetemen, § gróf Andrássy Gyula bátyja, a § *nyolcak* egyike. 1847-ben Torna követe, 1848-ban főispánja. Résztvett a szabadságharcban, majd a távolkeletre utazott. A kiegyezés után Gömör főispánja.

Irodalom: KÓNYI Manó (szerk.): *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*. Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356. l.

BALASSA Antal, báró, gyarmati (Kékkő, 1822–Coppet [Svájc], 1877. márc. 17.): Báró Balassa Sándor és Kiss Ilona egyetlen gyermeke, Madách Imre évfolyamtársa Pesten, a § *nyolcak* egyike. Vezetésével 1859-ben alakult meg a Nógrád megyei gazdasági egyesület, amelynek Madách Imre is tagja (egy időben vezetőségi tagja) volt.

Irodalom: HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei. II. k.* Bp., 1942. 893. l., 911. l., 912. l. („báró urat”), 1024. l.; MARUZS Mónika: *Adalékok a „Nógrád megyei gazdasági egyesület” történetéhez*. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VIII.* Salgótarján, 1982. ; ANDOR Csaba: *Madách a kékkői várban*. In: *III. Madách Szimpózium*. Bp., 1996. 85–91. l.

BENICZKY Ödön: Madách évfolyamtársa Pesten, a § *nyolcak* egyike, vele egyidős birtokos, később Pest megyei képviselő, aki a szabadságharc után néhány hetet börtönben töltött Pesten, 1850. júl. 20-i szabadságáig.

Irodalom: HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei. II. k.* Bp., 1942. 893. l., 907. l., 911. l.; Hadtörténelmi Levéltár, 75. *Az 1848/49. évi szabadságharc után haditörvényszéktől elítélt egyének névsora*.

BORONKAY Rudolf: Madách évfolyamtársa az egyetemen, a § *nyolcak* egyike.

Irodalom: HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei. II. k.* Bp., 1942. 907. l., 911. l.; Hadtörténelmi Levéltár. Pesti Kriegsgesricht. 1850–9/39. 34. csomó. *Helytartótanácsi tisztviselők igazolása*. Pest, 1850. márc. 15.

DÉGEN János (Buda, 1791. dec. 27.–Buda, 1858. júl. 9.): Madách fizika tanára az egyetemen. Ő maga is a pesti egyetemen tanult, 1817-től ugyanott tanársegéd, 1834–1836: a bölcsész kar dékánja, 1843-ban rektor, 1856-ban királyi tanácsos.

Irodalom: PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 57. l.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. II. k.* Bp., 1893. 739–740. hasáb.

FÖLDVÁRY Gábor, ifj., bernáthfalvi és földvári: Földvály Gábor alispán fia, ő maga is, miként apja, Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében viselt hivatalt. Madách évfolyamtársa volt Pesten. 1840-től tb. aljegyző, majd alszolgabíró, 1841–49-ig főszolgabíró, 1867-től másod-alspán.

Irodalom: B[éla] K[ÁMÁNHÁZ]Y: *Erinnerungen an Emerich Madách*. Pester Lloyd 1880. jan. 24. 7. l.; BOROVSKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye* Bp., é. n. [1910] I. k. 454. l.

FÖLDVÁRY János, bernáthfalvi és földvári: § ifj. Földvály Gábor testvére, Madách évfolyamtársa Pesten. 1848-ban táblabíró Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében.

Irodalom: B[éla] K[ÁMÁNHÁZ]Y: *Erinnerungen an Emerich Madách*. Pester Lloyd 1880. jan. 24. 7. l.; Borovszky Samu (szerk.): *Magyar-*

ország vármegyei és városai. Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye Bp., é. n. [1910] I. k. 454. 1.

HORVÁTH István (Székesfehérvár, 1784. máj. 3.–Pest, 1846. jún. 13.): Madách tanára az egyetemen (irodalomtörténet, diplomatika, Palágyi szerint történelem). Ürményi József országbírónál volt házitánító, 1803-ban ismerkedett meg Kazinczyval és Révaival, 1805-ben doktorált. Az ikes igék körül kiobbant Révai kontra Verseggy vitában Révai álláspontja mellett érvelt. 1808-ban végleg Pestre költözött: az egyetem elnöki jegyzőjévé nevezték ki. 1816-tól a múzeumi országos könyvtár őr, 1823-tól az egyetemen genealógiát, heraldikát tanított, majd irodalomtörténetet, 1840-től három évig a bölcész kar dékánja volt. 1833-tól négy éven át a Tudományos Gyűjteményt szerkesztette. Összekülönbözött az akadémiával (amelynek alapításában tevékenyen résztvett), később Bajzával támadt nézeteltérése.

Irodalom: KÓNYI Manó (szerk.): *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*. Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356. 1.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. k. Bp. 1896. 1211–1221. hasáb.; PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 57. 1.

JURJEVICH József, tuóli (Jablanac, 1785. febr. 5.–Bécs, 1875. nov. 21.): Madách professzora az egyetemen. Szegeden és Egerben tanult. 1811-től 1834-ig a zágrábi egyetemen tanított [államtudomány (statistika) és bányajog], majd 1834-től a pesti egyetemen. 1838-ban, 1842-ben és 1843-ban kari dékán, 1843-ban királyi tanácsos.

Irodalom: B[éla] K[ÁMÁNHÁZ]Y: *Erinnerungen an Emerich Madách*. Pester Lloyd 1880. jan. 24. 7. 1.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. k. Bp., 1897. 734. hasáb.

KÁLLAY Gusztáv, nagykállói (Tiszaeszlár, 1821. márc. 11.– 1876. márc. 11.): Madách évfolyamtársa Pesten (Staudnál tévesen Zalai).
Irodalom: KÓNYI Manó (szerk.): *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*. Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356.; HALÁSZ Gábor

(szerk.): *Madách Imre összes művei*. II. k. Bp., 1942. 893. 1. („Kallai”); FEJÉRPATAKY László (szerk.): *Magyar nemzeti zsebkönyv*. II. *Nemes családok*. Bp., 1905. 312. 1.

KÁMÁNHÁZY Béla, kámánházai (1822. k.–Budapest, 1881. okt. 11.): Madách évfolyamtársa Pesten, kir. ítélőtáblai bír, a történelmi társulat tagja. Írásai a Honderűben, a Jogtudományi Közlönyben és a Századokban jelentek meg.

Irodalom: B[éla] K[ÁMÁNHÁZ]Y: *Erinnerungen an Emerich Madách*. Pester Lloyd 1880. jan. 24. 7. 1.; BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza*. IV. Magyar Szemle 1899. 24. sz. 280. 1.; PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Bp., 1900. 73. 1.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. k. Bp., 1897. 902. hasáb.

KAZINCZY István, kazinczi (?–Berettő, 1883. okt. 26.): Madách évfolyamtársa Pesten. Nagy Iván családfáján nem szerepel; kétséges, hogy azonos-e a Szinnyeivel szereplő ilyen nevű személlyel, aki szerint 1839–40-ben két novellafordítása jelent meg az Athenaeumban és Zemplén vármegye országgyűlési képviselője volt 1865-től 1872-ig.

Irodalom: KÓNYI Manó (szerk.): *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*. Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356. 1.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. V. k. Bp., 1897. 1299. hasáb.

LÓNYAY Menyhért, gróf, nagylónyai és vásárosnaményi (Nagylónya, 1822. jan. 6.–Bp., 1884. nov. 3.): Madách egyetemi évfolyamtársa és legjobb ifjúkori barátja Pesten, a *§ nyolcok* egyike, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke (1871-től), a Monarchia pénzügyminisztere (1870), Magyarország miniszterelnöke (1871–72).

Irodalom: GYÖRFFY Miklós: *Madách kiadatlan levelei*. It 1959. 72–104. 1.

LUBY István (1824–1870. jún. 6.): Madách évfolyamtársa Pesten.
Irodalom: KÓNYI Manó (szerk.): *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke*. Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356. 1.; HALÁSZ Gábor

(szerk.): *Madách Imre összes művei. II. k.* Bp., 1942. 893. l., 912. l.; FEJÉRPATAKY László (szerk.): *Magyar nemzeti zsebkönyv. II. Nemes családok.* Bp. 1905. 408. l.

RADIVOJEVICS Livius: Madách évfolyamtársa Pesten. A zágrábi hét-személyes tábla elnöke.

Irodalom: B[éla] K[ÁMÁNHÁZ]Y: *Erinnerungen an Emerich Madách.* Pester Lloyd 1880. jan. 24. 7. l.

SCHEDEL (később Toldy) Ferenc (Buda, 1805. aug. 10.–Bp., 1875. dec. 10.): Orvos, író, irodalmár, 1830-tól akadémikus, a XIX. századi magyar irodalomtörténetírásnak Szinnyei mellett legjelentősebb alakja. Bár „hivatalosan” nem volt Madách tanára, egészségtan előadásait Madách és barátai hallgatták az egyetemen.

Irodalom: PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete.* Bp., 1900. 56–57. l.

TOLDY Ferenc § *Schedel Ferenc*

VERNER (később Verney) József (Besztercebánya, 1785. nov. 15.–1849 után): Madách Imre filozófia (metafizika) tanára Pesten.

Irodalom: HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei. II. k.* Bp., 1942. 895. l.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV. k.* Bp., 1914. 1136–1137. hasáb.

VIROZSIL Antal (Selmecebánya, 1792. ápr. 14.–Bécs, 1868. máj. 19.): Madách tanára az egyetemen (természetjog, magyar közjog). Nagyszombatban, Nyitrán és Besztercebányán tanult teológiát, 1814-től házi tanító, majd bölcsészeti és jogi doktor, 1822-től a pozsonyi kir. akadémián tanít, 1832-től a pesti egyetemen, ahol később dékán, majd rektor. Madách – diáktársai nevében – egy beszédben búcsúzott tőle 1840. június 28-án.

Irodalom: HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei. II. k.* Bp., 1942. 913. l., 852–853. l.; SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV. k.* Bp., 1914. 1255–1258. hasáb.

WESZERLE: Madách tanára, Lónyay Menyhért szerint történelmet tanított a pesti egyetemen. Nagy Iván nem ismeri, Szinnyei csupán *Weszerle* családnevű teológusokat ismer.

Irodalom: KÓNYI Manó (szerk.): *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke.* Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356. l.

WOLFSTEIN József (Károlyváros, 1773. jún. 29.–Buda, 1859. ápr. 18.): Madách matematika tanára a pesti egyetemen. A páduai egyetemen tanult, 1797-től az eszéki gimnázium, 1803 körül a kassai jogakadémia, 1818-tól a pesti egyetem tanára.

Irodalom: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV. k.* Bp., 1914. 1644–1645. hasáb.

ZALAI: § *Kállay Gusztáv*

Jegyzetek

1. OSzK Kézirattára. Levelestár: Madách Mari – id. Madách Imrénéhez 37. levél. Keszeg, [1837.] szept. 16.
2. OSzK Kézirattára. Levelestár: Huszár József – id. Madách Imrénéhez. 6. levél. Keszeg, 1837. szept. 16.
3. BECKER Hugó: *Madách Imre életrajza. IV.* Magyar Szemle 1899. 24. sz. 280. l.
4. PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete.* Bp., 1900. 73. l.
5. BOROVSZKY Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye.* Bp., é. n. [1910]
6. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. V. k.* Bp., 1897. 902. hasáb.
7. K[ÁMÁNHÁZ]Y B[éla]: *Erinnerungen an Emerich Madách.* Pester Lloyd 1880. jan. 24. (24. sz.) 7. l.
8. HALÁSZ Gábor (szerk.): *Madách Imre összes művei. II. k.* Bp., 1942. 911. l.
9. KÓNYI Manó (szerk.): *Gróf Lónyay Menyhért önéletrajzi töredéke.* Budapesti Szemle 1885. 42. k. 337–356. l.
10. KÓNYI Manó (szerk.), i. m. 351. l.

Erinnerungen an Emerich Madách. Von B. K . . . y.

Lebhaft steht auch jetzt noch seine Gestalt aus der Zeit vor mir, in der (1839/40) wir als erstjährige Juristen die Vorlesungen der Universitäts-Professoren Anton Virozsil und Josef Jurjevich besuchten. Wir frequentirten nicht allein zusammen das Kollegium, sondern genossen auch miteinander die Faschings-Unterhaltungen und die sommerlichen Genüsse, die damals für die Bewohner der Hauptstadt noch auf einen engen Kreis beschränkt waren. Die bekannteren unter unseren Schulgenossen waren der Doktor der Philosophie Melchior v. Lónyay, später Graf und Minister-Präsident, Stefan Kazinczy, später Zempliner Reichstags-Deputirter, zwei Földvárys, Söhne des damaligen Vizegespanns gleichen Namens, Livius Radivojevich, gegenwärtig Präsident der Agramer Septemviraltafel, Edmund Beniczky, Grundbesitzer von Czinkota, Béla Kámánházy, Richter bei der königl. Tafel, u. m. A.

Im Mai 1840 war es, als Emerich Madách seinen intimeren Freunden seine zum Druck vorbereiteten Gedichte zeigte, die im Juli darauf unter dem Titel „L a n t v i r á g o k” (Leierblüthen) bei Landerer erschienen und seiner von ihm kindlich verehrten und geliebten Mutter gewidmet waren.

Diese Gedichte sind mit einer hie und da ausbrechenden Gluth jugendlicher Gefühle geschrieben, und lassen vermuthen, daß Madách in der Welt der Pester Schönheiten ein „Ideal” gefunden habe, daß den jungen Dichter mit der ganzen Zaubermacht der Schönheit entflammte, ohne jedoch die Gefühle desselben zu erwidern.

Wer zwischen den Zeilen seiner Gedichte zu lesen versteht, wird meine Aufstellung berechtigt finden. Namentlich sprechen hiefür die Gedichte „Adelina” und „Édességek” (Süßigkeiten), in welcher letzterem er den Zweifel der Geliebten an ihm zu widerlegen trachtet und die Hoffnung ausspricht, daß sie ihn vielleicht doch noch lieben werde.

Daß die Liebe Madách's unerwidert blieb, mag einerseits darin seinen Grund gehabt haben, das er damals noch student und sehr jung, kaum 17 Jahre alt war, – andererseits aber in dem Umstande, daß „Adelina” voraussetzen konnte daß ihr Vater, einer der einflußreichsten Männer jener Zeit, Geheimrath und Administrator

der Herrschaft Gödöllő, werde ihre Verbindung mit Madách auch

194

schon wegen des Religionsunterschiedes nicht zugeben. Die erbitterten Debatten über die Mischehen, die 1840 so viel Staub aufwirbelten, wären auf den Entschluß von „Adelinens“ Vater gewiß von entscheidendem Einfluß gewesen.

Nichtsdestoweniger trugen alle Umstände dazu bei, daß Herz Madách's für Adelina zu entflammen. Das Haus ihrer Eltern stand damals den Notabilitäten Pests in gastlicher Weise offen. Einer ihrer zwei Brüder, an dessen Zukunft schon damals große glänzende Hoffnungen geknüpft waren war Madách's Schulgenosse und Freund. Bei jeder Unterhaltung im Elternhause desselben mußte Madách zugegen sein. – Die Eltern „Adelinens“ wohnten im ersten Stockwerk des der Universitätskirche und dem Graf Károlyi'schen Palais gegenüber befindlichen Eckhauses; und von da war es dem Sohne des Hauses leicht, seinem Freunde, der auf dem Heuplatz im ehemals Szakáll'schen, jetzt Nemet'schen Hause wohnte, ein Zeichen zu geben, daß er kommen solle. Madách fehlte auch selten bei den gesellschaftlichen Unterhaltungen in den im ersten Stock des Eckhauses befindlichen Salons. Der bekannte Name seiner Familie, sein ausfallend interessantes Wesen, die trotz seiner Verschlossenheit schon damals anerkannten glänzenden Eigenschaften seines Geistes bewirkten, daß er ein willkommener, gern geschener Gast war. Ist es zu verwundern, daß er für das schöne Fräulein des Hauses in Liebe erglühte und daß der jugendliche Dichter dem Schmerz darüber, daß seine Gefühle unerwidert blieben, in seiner Gedichten Ausdruck gab?

Seine unglückliche Liebe mag auch die Ursache davon gewesen sein, daß er nach Schluß des erstjährigen Rechtskurses zur Fortsetzung seiner Studien nicht mehr nach Pest zurückkehrte, sondern den zweiten Jahrgang privatim absolvirte. Uebrigens ist hier noch zu erwähnen, daß Madách am Schlusse des in Pest absolvirten erstjährigen Kursus im Namen seiner Schulgenossen an den Professor Anton Virozsil, der Naturrecht und ungarisches Staatsrecht in lateinischer Sprache vortrug, die übliche Abschiedsrede hielt.

Eine oder zwei Wochen vor dem Abgang von Pest vertheile Emerich Madách Exemplare des unter dem Titel „Lantvirágok“ erschienenen kleinen Bändchens seiner Gedichte unter seine Freunde und vertrauteren Schulgenossen; – und dann sahen wir ihn nicht mehr unter uns. Sein Andenken aber lebte in uns Allen unverlöschlich fort.

Seine zwei Brüder, Paul und Karl, waren damals noch Kinder. – P a u l, der 1849 Vizegespan des Neograder Komitats wurde, starb

wurde 1875 Vizegespan von Neograd. – Die Mutter hat ihre zwei Söhne überlebt und lebt heute noch auf dem Stammsitz der Madách zu Sztregova im Neograder Komitat.

Als ich in der Zeit des Provisoriums Emerich Madách in Balassa-Gyarmat zum letztenmal begegnete, war er leidend; aber Niemand hätte gedacht, daß sein Leben so bald erlöschen werde.

Seine Ehe mit Elisabeth Frater, Nichte und Adoptivtochter des Neograder Vizegespanns Paul Frater, war keine glückliche. Von seiner Gattin bitter getäuscht, trennte sich Madách von ihr, nachdem er aus seiner politischen Haft entlassen war. Die Kränkung, die sein Weib ihm bereitet hatte, war es, die seinen frühen Tod herbeiführte.

Emlékek Madách Imréről

B. K...y

Alakja elevenen áll előttem abból az időből (1839/1840), amikor elsőéves joghallgatóként Virozsil Antal és Jurjevich József egyetemi professzorok előadásait hallgattuk. Nemesak a kollégiumokat látogattuk együtt, hanem a farsangi vígasságokat és nyári örömeket is egymás társaságában élveztük, amelyek abban az időben a főváros lakóinak csupán szűk körére szorítkoztak. Iskolatársaink közül ismeretebbek voltak: Lónyay Menyhért, a filozófia doktora, később gróf és miniszterelnök; Kazinczy István Zemplén megye majdani országgyűlési küldötte; a két Földváry, az akkori alispán fiai; Radivojevics Lívius, jelenleg a zágrábi hétszemélyes tábla elnöke; Beniczky Ödön, cinkotai földbirtokos; Kámánházy Béla, a királyi tábla bírása és többen mások.

1840 májusában történt, hogy Madách Imre bizalmasabb barátainak megmutatta kiadásra szánt költeményeit, amelyek a következő júliusban „L a n t v i r á g o k” címen meg is jelentek Landerernél, gyermekien tisztelt és szeretett anyjának ajánlva.

E költemények helyenként lángoló fiatalos hevülettel íródtak és arra engedtek következtetni, hogy Madách Imre a pesti szépségek körében „ideál”-ra akadt, aki szépségének teljes varázserejével lángra lobbantotta a költőt, anélkül, hogy annak érzelmeit viszonzná.

Aki költeményeinek sorai közül olvasni tud, hitelesnek veheti a megállapításokat. Ezt bizonyítják az „Adeline” és „Édességek” c. versek is. Az utóbbi ama reményének is hangot ad, hogy talán mégis megszereti majd őt.

Hogy Madách szerelme viszonzatlan maradt, annak egyrészt oka lehetett, hogy nagyon fiatal, alig 17 éves volt és még tanult; – másrészt pedig az a körülmény, hogy „Adeline” feltételezhetette, apja, aki korának egyik legbefolyásosabb férfia, titkos tanácsos és a gödöllői uradalom adminisztrátora volt, a Madáchcsal való kapcsolatát már csak vallási megfontolásból sem engedélyezné. A vegyes házasságok, amelyek 1840-ben oly nagy port keverték, minden biztonnal döntően befolyásolták volna ebben.

A körülmények azonban igencsak hozzájárultak ahhoz, hogy Madách szíve Adeline-ért fellángoljon. Szüleinek háza Pest előkelőségeinek vendégvárára nyitva állt. Két fivérének egyike, akinek fényes jövőjéhez már akkor nagy reményeket fűztek, Madách iskolatársa és barátja volt. A szülői házban rendezett minden társas összejövetelen Madáchnak jelen kellett lennie. „Adeline” szülei az egyetemi templom és a Károlyi-palotával szemben álló sarokház első emeletén laktak; innen a ház úrfia könnyen adhatott jelt barátjának, aki a Szakállféle, ma Német-féle házban lakott, ha jelenlétét óhajtotta. Madách ritkán is hiányzott a társaságból, amelyik az első emeleti szalonban gyűlt össze. Madách jőnevű családja, feltűnően érdekes lényű és zárkózottsága ellenére, már akkor elismert ragyogó szelleme révén, szívesen látott vendég volt. Nem csoda tehát, hogy a ház szép hajadonáira szerelmre gyulladt, és költői bánata, mivel érzelmei viszonzatlanok maradtak, költeményeiben jutott kifejezésre.

Ez a boldogtalan szerelem lehetett oka annak, hogy elsőéves jogi tanulmányai után nem tért vissza Pestre; a második évet magánúton végezte el. Meg kell még említeni, hogy Madách a Pesten elvégzett első egyetemi év végén diáktársai nevében Virozsil Antalhoz, a ter-

mészetjog és magyar államjog professzorához intézett hagyományos búcsúbeszédét latin* nyelven mondta el.

Pestről való távozása előtt egy-két héttel néhány barátját és bizalmasabb kurzustársát megajándékozta a „Lantvirágok” címen megjelent kis verskötettel. Utána nem láttuk többé körünkben. Emléke azonban kitörölhetetlenül élt bennünk.

Két öccse, Pál és Károly akkor még gyermek volt. – *Pál*, aki 1849-ben Nógrád megye alispánja lett, 1851-ben** meghalt. – *Károly* 1875-ben lett Nógrád megye alispánja. – Édesanyjuk túlélte két fiát, és ma is a Nógrád megyei ősi Madách-birtokon, Sztrégován él.

Amikor a provizórium idejében utoljára találkoztam Madách Imrével, már beteg volt, de senki nem gondolta, hogy élete ily hamar véget ér.

Házassága Fráter Erzsébettel, a nógrádi alispán unokahúgával és adoptált lányával, boldogtalan volt. Feleségében mélyen csalódottan elvált, amikor politikai fogságából szabadult. A szenvedés, amit felesége okozott neki, oka volt korai halálának.

Fordította: *Rákóczi Katalin*

*A beszéd magyar nyelven hangzott el (A. Cs.)

**Valójában 1849-ben (A. Cs.)

Varga Emőke

Folytatás vagy újraírás? Kondor Béla illusztrációi *Az ember tragédiájához*

A verbális és pikturális jelrendszerek közti poétikai kettősség az ikonológia és a képzőművészeti hermeneutika tárgyát képezi. Az előbbi a tartalmi, az utóbbi a képi jelentés felől közelít elsődlegesen. A vizsgált struktúrák összevethetőségét az irodalmi és a képzőművészeti alkotásban rejlő közös képezi: maga a rendszerjelleg.

Az illusztrátor „váltókat” keres és azokon keresztül a verbális jelek rendszerét egy ábrázoló rendszerbe, a képi jelrendszerbe transzformálja. A szövegnek tehát ez esetben nincs más referense, csak a kép, mely azt vizuálisan „kinyilvánítja”.¹ Ez a kinyilvánítás megalkotást jelent. Hisz a szelektálás, hangsúlyozás, sűrítés, nem szólva az eltolásról vagy az átértelmezésről, tartalmi módosulással jár együtt. A jelrendszerek közti különbségből adódóan ez a módosulás pedig eleve létező; így magától értetődővé teszi az illusztráció értelmező-funkcióját. Szó és kép című alapvető tanulmányában – más megközelítésben ugyanerről szólva – Stephen Leo Carr egy adott szöveg képpé változtatását egy nyelvnek egy másikra történő fordításához hasonlítja, mivel mindkettőben az eredeti átértékelésének mozzanatát véli alapvető fontosságúnak.

A továbbiakban az illusztrációt érintő kérdések közül csak egyet, nevezetesen az elsőbbségét emelem ki mint az írás tárgyához szorosan tartozót.

Az írott mű primátusát a pikturálissal szemben gyakran hangsúlyozzák kronologikus okokra hivatkozva. „Újraolvasásról” (Barthes) avagy „folytatásról” (Butor) van szó?² A két mozzanat koegzisztencialitása megkívánja persze, hogy a praxisban ne a szétválasztásra törekedjünk – az sokszor egyébként is lehetetlen – hanem a kettő közti gazdag átmeneti skála megtapasztalására. Érdemes itt az alkotáslélektani kérdéseket taglaló Harold Bloomot idézni, annál is inkább, mert az általa vázolt esetek egy lehetséges illusztráció-tipológia kör-

vonalaikat is kirajzolhatják: „Hol arról van szó, hogy a »követő« (jelen esetben az illusztrátor) meghosszabbítja az előd (a költő/író) művét afelé a pont felé hajlítva, ahova el kellett volna jutni (Klimanen), hol pedig arról, hogy kitalálja azt a darabkát, amely lehetővé teszi, hogy az előd művét új egységnek tekintsük (Tessera). Az is előfordul, hogy megpróbálunk radikálisan szakítani az »apával« (Kenois), hacsak nem tisztítjuk meg magunkat attól az imaginatív örökségtől, ami közös lehet vele (Askesis), vagy nem törekszünk arra, hogy olyan művet alkossunk, amely paradox módon a korábbi mű kiindulópontjának és nem következményének fog tűnni (Apophrades).”³

Ha egy rövid ideig még időzünk az előbbi két pólus kérdésénél, úgy utalhatunk a továbbiakhoz szükséges paradigmákra. Az „újraírás” az illusztráció kettős funkciójára mutat rá közvetetten; az esztétikai funkció a mű tradícióba és műfajba integrálását, a kognitív funkció a valóságra történő reális vagy illuzórikus és főként a verbális struktúrára való utalást jelenti.

A „folytatás” pólusa felől nézve ugyanezt a kérdést a verbális struktúra befejezetlenségéről kell beszélünk. Feltételezzük: az irodalmi mű nyitott; befejezésének önkényessége nemcsak a mikéntben, hanem a lokuszban is jelentkezik, hiszen az illusztrátortól mint primátust nyert olvasótól függ az, hogy hol üt ablakot a szövegre. Ekkor a piktúra úgy funkcionálhat, mintha a textus szintagmatikus szerveződésének egy eleme lenne. És ezen a ponton, akár meg is fordulhat a korábban említett elsőbbség kérdése. Nem az időbeliség, hanem a befogadó szerepének szempontjából természetesen. Mert ha a befogadó előbb szemléli a képet, s csak azután olvassa a szöveget, úgy az elsőbbséggé tett vizuális jelrendszer a másodlagossá vált verbális jelrendszer kikapcsolójaként funkcionálhat. A feltételes mód persze jelzi, hogy az első pillanatban az észlelés aleatórikus, mert az illusztrált könyv olvasása kettős fókuszolást kíván meg. Az aleatórikusságot aztán a fel-feltűnő komplementaritás, és ismétlés, a „norma nosztalgijája” fogja szabályozni. Az így létrejövő fluktuáció nem a véletlennek van alárendelve, hanem a struktúrának.⁴

A jó illusztrátor nem mondható „pedáns fordítónak”,⁵ műve valóban egy általa artikulált vizuális projekció, melynek szerepe túl lép

azon, hogy a textus szintagmatikus szerveződésének egy eleme legyen.

Kondor Béla Madách-illusztrációi (litográfiák, rézkarcok)⁶ minden bizonnyal ilyenek. Nem készültek a szónak szoros értelmében a műfaj kívánalmainak megfelelően: nem könyvlapokra, kiállításra szánta őket ui., amikor 11 művésztársával együtt 1964-ben Kondor is megbízást kapott a művelődési szervektől, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításán szerepeljen. Hogy ő maga hogyan vélekedett az alkalmazott grafikának erről az ágáról, azt egyrészt a többtucatnyi illusztrált könyv jelzi (a világ- és a magyar irodalom kiemelkedő alkotásairól van szó), másrészt az a félmondatos önkomentár, amit a saját verseskötetének megjelenésekor mondott: „abban rajzok is vannak, – nem illusztrációk!” „Mintha saját példáján bizonyítaná, hogy szabad festő-rajzoló viszonyulása a szöveghez, nem az utóbbihoz való hűtlenség jele, hanem a kétféle művészet öntörvényűségének hangsúlyozása”.⁷

Így hiába is keressük az egyiptomi piramisokat, a római tivornya üres serlegeit, a pirosan viruló almát a tudás fáján, a szőlőlugast mint Borbála vétkeinek színhelyét és sorolhatnánk tovább. Ez nemcsak azért van, mert Kondornak nem állt szándékában mindent újrateheríteni a kép nyelvén, hanem azért is, mert mint primátust nyert olvasó már tárgya megválasztásával is értelmez. De még valami másért is: a térábrázolás kérdését aposztrofáljuk.

Lessing nyilvánítja ki először teoretikusan, az idő ábrázolására elsődlegesen az irodalom, a tér megragadására a képzőművészet hivatott. E dichotómiáról a XX. sz. árnyaltabban vélekedik, de senki sem vitatja a tér alapvetően fontos konstituáló szerepét a vizuális jelrendszerben. Jelen esetben a grafikus megoldásokkal élő illusztráció és a könyv-dráma műfaja szempontjából érdekes a kérdés. Tükröződhet-e piktorális és verbális jelrendszerben ugyanaz a térábrázoló elv? Pontosabban: ugyanannak az ábrázolási elvnek a különböző jelrendszerekben való megnyilvánulása miben, mennyiben mutathat rokonságot?

Kondor Béla térábrázolásával kapcsolatban szcenikuságról beszélnek a művészettörténészek:⁸ a tér (elő-, közép-, háttér-, mélytér)

síkszerűen tagolódik. A térsíkok között nincsen folytonosság. Az előtér rendszerint dekoratívabb, plasztikusabb, mint a háttér. Mindez az ókorban és a középkorban alkalmazott fordított perspektíva sajátja. Kondor persze nem kizárólagosan ezt a nézőpontrendszert használja, de Madách-illusztrációin meghatározó, hogy épp az ebben a látásmódban rejlő lehetőségeket aknázza ki. Magára a Tragédia műfajiságára utal vele ugyanis. Hiszen a drámában a tér, felfogható úgy, „mint amit a cselekvések betöltenek, mint ami azáltal jön létre, hogy a cselekvések megvalósulnak. [...] A valódi drámai teret a viszonyrendszer hozza létre, annak vonatkozásai, s így sokkal adekvátábban »szellemi erőternek« nevezhetnénk” (Bécsy). A tér két ontológiai rétege közül a „földrajzi” a fontosabb, mint hely, amely nem geográfiai értelemben pregnáns, hanem mint a kor meghatározója. Ehhez képest a „kijelöltség”, mely a „tárgyak, természeti jelenségek által való körülvettséget jelenti”, nem meghatározó. A drámában a színhely leírása a szerzői instrukció eleme, s mint ilyen része, de nem szerves része a drámai műnek.⁹ A piktúra jelrendszerének viszont alapvető sajátja – műfajonként és koronként változó mértékben természetesen – a tárgyakkal, természeti jelenségekkel való térkonstituálás. Kondor Béla Madách-illusztrációit alá rendeli a reneszánsz utáni vizuális jelrendszerre legfeljebb csak kumulatív¹⁰ módon, míg az adott verbális jelrendszerre attribucionálisan jellemző elvnek. Szinte csak olyan tárgyakat jelenít meg képein, melyek Madách instrukcióiban előfordulnak. Nem véletlen ezért, hogy épp a falanszter szín illusztrációi a leggazdagabbak a „kijelöltség” szempontjából. Madách így kezdi ui. a XII. színt: „U alakra épült nagyszerű falanszter udvara. A két szárny földszintje nyílt oszlopos csarnokot képez. A jobb oldali csarnokban mozgásban lévő kerek gőzgépek között munkások foglalkoznak. A bal oldaliban a legkülönfélébb természettudományi tárgyak, mechanikai eszközök, csillagászati, kémiai műszerek s egyéb különösségek múzeumában egy tudós működik. Mindnyájan a falanszterhez tartozók – egyenlően vannak öltözve. Ádám és Lucifer az udvar közepén felbukkannak a földből.”

Gépszerkezetek és boltívek, tevékenykedő vagy menetelő emberek képezik Kondor három falanszter-ábrázolásának közösét. Akár

időrendbe is állíthatók, bár a rézkarc kevesebb narrativitással bír, mint a litográfiák – ugyanakkor a térábrázolás szempontjából épp ezért fontosabb. A madáchi instrukcióknak megfelelően Kondor belülről és kívülről is ábrázolja a falanszter épületét: a kép közepén enteriorként, míg a kép szélén exteriorként (ez a látásmód is a fordított perspektíva sajátja). Az oszlopcsarnokot imitáló boltívek, a képsík közepének és felső részének néhány középpontos perspektívára utaló vonalvezetésétől eltekintve, a planimetrius rend szerint díszítenek. A széklábat faragó Michelangelo síkban van, a boltívek előbb teret képeznek körötte, aztán a képi projekció megsértésével (ld. a kép jobb alsó sarkát) csak planimetrius szerepük lesz.

A „Sok más hasonló közt ez egy falanszter” című litográfia képsíkja két részre tagolódik. A baloldali, az alsó régió, a falansztert eltartó fizikai munkások füstös, kormos szférája, a jobb oldali, külön bekeretezve, elkülönülve, a küszöbön álló tudós figuráját láttatja, aki mögött mélytér nyílik, mely tekintetünket a méreteikkel is kiemelt Luciferre és Ádámra irányítja.

A harmadik falanszter-illusztráción, mottója: „A lombik eltört, újra kezdhetem”, már egyértelműen a dráma szereplői konstituálják a teret. A tudós azt hiszi, egyszer meg fogja találni a hiányzó, kicsinyke szikrát, amivel majd életre keltheti vegykonyhája termékeit. Lucifer és Ádám tudja, a Föld szelleme pedig bizonyítja is: ez soha meg nem történhet. A levegőbe repülő rugók, csigavonalak a falanszter épületíveit utánozzák. A képi projekció megengedi: méretben is hasonló. Így még kísértetiesebb a jelzés: nemcsak a lombik tartalma vész a semmibe, ez vár a tökéletesség bővölésétől torzzá vált falanszter világára is.

Az unalomig ismételt, sorminta jellegű elemek, az ugyanolyan mozdulattal lépő, vagy a zárt térben egyformán álló emberek, a zakaoló füstös gépezetek a Tragédia instrukciójának kijelöltségéhez hű vizuális megfogalmazások.

Drámaelméleti könyvében Bécsy Tamás egy helyütt így fogalmaz: „az alakok »vektor« alakítja ki a helyzetet, s az ő jelenlétük konstituál teret, s nem az a fizikai környezet, ami az alakok jelenlétét körül fogja.”¹¹ – visszatérve tehát a korábban mondottakhoz: Kondor

litográfiában ez a drámában pregnáns elv uralkodik. (Hogy a figurák közti viszonyrendszert és cselekedeteiket jobban hangsúlyozhassa, két helyütt még nyilat, „vektort” is ír a képre.¹²)

A Tragédia II., VIII., XI. és XIII. színéhez készült illusztrációk alig díszleteznek. A tárgyak teljes mértékben alárendelt szerepűek, szinte el is tűnnek a képekről. Az arcok, a testtartások, a kezek és az érintések beszélnek. A mindenesetben vagy szimmetriatengellyel, vagy az aranymetszés szabályainak megfelelően tagolt képeken a képsíkokat arcokkal, testekkel tölti meg, s a köztük lévő konfrontációt (vagy más természetű viszonyt, de többnyire az előbbiről van szó) vizuális értelemben a kompozíció által kirajzolt tengelyre összpontosítja.

„A tett halála az okoskodás” című litográfián a vertikális szimmetriatengelyt a női és a férfi fej képi elrendezése adja, a horizontálisat a kezek csoportja és az annak ellenpontját képező főntről benyúló jobb kéz és egy fej. Centrumban a fa (a madáchi kettő helyett a bibliai és a szimbolikusság megkívánta redukáltságnak megfelelő: egy). Kondor síkban komponál. Perspektívát csak a kezek jelentenek, a fejek egymáshoz való térbeli viszonya tisztázatlan: a planimetria rendez. Éva elengedte az Éden rózsalugasának virágszálát, és a gyökereitől kitépelt fa után nyúl, Ádám ugyanezt teszi (az ő keze egy kissé távolabb van a fától, nyilvánvalóan temporális és egyúttal értelmező mozzanatról van itt szó).

A fát kínáló kéz eredetét nem tudjuk: erős rövidülésben láthatjuk ui., de egyébként is részleges takarásban. Az illusztráció evvel a vizuális megoldással Madách művének egyik lényegi, és koránt sem a felszínen megragadható kérdésére utal: szükségszerű-e a rossz, mint láncszem a jó kiteljesedéséhez.

Az ujjak rendjéből ítélve, a tanácstalan emberpár elé tálcaként benyúló kéz – a hasonlat maga is jelzi egyébként a meg nem fogamzott gondolat elé siető, csábításban megnyilvánuló érdeket – Lucifer jobb keze lehet. A főntről benyúló vagy inkább épp visszavont kéz, mely a fát megbabonázó tekintetű koponyát egészíti ki vonalstruktúrájában, magát az Urat szimbolizálhatja.

A VIII. szín illusztrációja (a mottó megválasztása nem kevés iróniával bír: „János, nekem szükségem volna pénzre”) vertikális szimmetriát mutat, mely vizuális opponálása a női-férfi dimenzióknak, valamint a kor és az alkotó ellentétének. Borbála alakja az idő-ábrázolás kérdését érinti inkább, egyelőre csak kompozicionális szerepét hangsúlyozzuk. Ádám–Kepler töprengő figurája a szellem emberének, a tudósnak, a művésznek is önarcképe. Mint Rodin a Gondolkodót, Kondor is egy tömbből „faragja ki” Keplert. Gerincvonala, testének íve, karjai teljesen zárt vonalstruktúrát alkotnak. Az ujjai a Kondor-rajzokon megfigyelhető, jellegzetes görcsben. Fején csillagos kapla: a kor asztrológus jelmeze és a kiválasztottság jele.

Borbála és Kepler mögött kicsi, komikus angyalok repkednek. A nőhöz az ösztönzóna, a férfihoz a szellemiek felől kapcsolódnak. Segítenek, ösztönöznek, kémlelnek? Ádám–Kepler cilindres angyala egy papírt lobogtat és lábát megveti a csillagász hátán.

A képsík közepén vonalkuszások, melyekből kibomlik egy asztal, rajta eszközök, papírok, mérőműszerek. Az asztal előtt egy földgömb, az emberpár lába előtt és közöttük – ezúttal a tárgyi térelemek jelentésségére hozhatunk példát. És egy hanyagul odavetett, a kép terében semmiféle szerepet be nem töltő háromszög. Mindjárt ott, magyarázatul, Borbála kérése alatt. Tér és idő szoros egymásra utaltsága, kölcsönössége, viszonyrendszerük bonyolultsága a drámát is jellemzi. A drámában az idő mint kor meghatározza a teret mint földrajzi helyet. Tér és idő kapcsolatban áll a cselekménnyel, különösen azokon a pontokon, amikor a drámai alakok belépnek a térbe.¹³ „Vizsgálódjunk [...] akár a nyelvi, akár a vizuális imagináció terepén, szüntelenül egymásba fordulónak észleljük a tér- és időérzékelést, tér- és időélményt. Az észleleti teret «esztétikai térré» transzformáló művészetek függetlenül a térlátás változásaitól, a térszemlélet alakulásától, éppúgy tartalmazzák a temporális elemet s meghatározzák a hozzá való viszonyt, ahogyan az időben s az idővel formáló nyelvi fikcióban is kitérített a térérzés szerepe.”¹⁴

A vizuális jelrendszer időbelisége a képi narratio kérdésével függ össze.

Kondor Madách-illusztrációi mindig pregnáns időpillanatot választanak ki. Olyat, amely mind retrospektív, mind előrevetítő mozzanattal bír: Borbála cicomás ruhája utal múltjára, de a hamarosan aktuális találkára is. A „Kiüzetés” emberpárjának egymást ismétlő görnyedt gerincén, a kifelé vezető kapu oszlopait újra rajzoló kopasz fák törzsein látszik már, mi történt és az is, mi fog. De ez a narratio, noha a kép maga felvállalja, nem a vizuális jelrendszeré. Ez az illusztrációnak, mint másodlagos jelrendszernek a sajátja. Az autonóm vizuális narratiót inkább a „szinkronitás/aszinkronitás ritmus és az asszociáció” mint a történeteszerű elemek felidézésére szolgáló nem kauzális, és nem kronologikus intenció jellemzi.¹⁵

Borbála jobb karjának rajza temporális mozzanattal bír: a felkar ábrázolása alapján ugyanis az alkar nem a jobb és bal kar egymásfölttiséget mutatja, hanem a jobb kettőzöttséget. A rózsza lehullik, az erszényes csukló kérő mozdulatot tesz, aránytalanul hosszan átnyúlik a férfi képsíkjába. A mozdulat két fázisának megragadásával nyilván nem a kronologikusságot ábrázolta Kondor: túl kicsiny és lényegtelen a distancia; de nem is a kauzalitást: hisz ez triviális. Sokkal inkább a csukló megtört vonalvezetésén, a virág hervadását asszociáló látványán, valaminek a fájdalmas elmúlásán van a hangsúly: szinkron ritmusról, befogadói asszociációról van itt szó.

A XI. szín illusztrációja a középkori elbeszélő képek ábrázolási módszerével él. A hegyet, épületegyütttest, várfalat imitáló szabálytalan geometriai elemekből felépülő háttér előtt a cigányasszony Ádámnak jósol. A képsík bal oldalán, arany metszéssel kiemelve a jósasszony szerepel még egyszer, amint gyanakodva sandít és hallgatózik. Az idősűrítő narráció következtében két időpillanat vetül jelenetbe. Borbála példájával ellentétben itt nyilvánvalóan a kauzális-kronologikus mozzanat a hangsúlyos, noha Kondor intenciója bizonyára jelzi a cigányasszony jellemének kettősségét is, épp a szóban forgó időmozzanaton keresztül.

A műalkotások tér-idő ábrázolása szorosan összefügg a nézőpont és a keret, azaz a határ kérdésével.¹⁶ Ezek érintőleges tárgyalását az I. és a II. litográfia, valamint az előbb említett Londoni szín indokolja.

A XI. szín illusztrációjának címe a Tragédia egy sora ismét. Elsőre úgy tűnik, valami hangsúlytalan, lényegtelenségével a töprengő olvasót fricskázó részletet emelt ki a grafika ezúttal: „Lucifer, e banya rajtad kifog”. Valójában Kondor megmutatott egy olyan pontot a XI. színben, ahonnan nemcsak a Londonban játszódó eseményeket láthatjuk másként, de közvetetten az egész művet is. Tudjuk, a londoni szín Madách jelenkora, s mint ilyen sajátos. Pl. épp azért, mert a külső és belső idő találkozásából következően Ádám cselekvőből szemlélővé válik. Ezért kell külön kérlelnie Lucifert, hogy a nagyra-vágyó és gögös polgárlány szívét segítsen megnyerni: „De mondd, hová is lett az a leány? / Most, Lucifer, mutasd hatalmadat, / Segíts, hogy meghallgasson.” A kérdés akkor hangzik el, amikor Ádám voltaképpen javarészt már kiábrándult az újabb luciferi mutatóanyagból/történelmi korból. Ha úgy tetszik egy belső zárlaton lendít tehát tovább a nő alakja. Más színekben is megfigyelhetjük ezt az Éva alakjához köthető funkciót, aminek nyilvánvalóságát a színek közötti kompozicionális szerep tekintetében sokan hangsúlyozták már, de kevesebb szó esett a színeken belüli határokról, ha úgy tetszik ál-keretekről.

Az I. és II. szín illusztrációi a verbális jelrendszer kereteire adnak példát.

A „Vagy nem tetszik tán, amit alkoték” című illusztráció arany-metszésben az Urat ábrázolja, aki a középkori megjelenésekhez hasonlóan jobbát a magasba, balját a mélybe tartja, hogy elválassza egymástól a jót és a rosszat. Kondor kételkedően felcseréli a két pólust, és az Úr jobbához rajzolja a bukó Lucifert.

A kép elemei a drámában írtakat követik. Ellipszisek adják a kompozíciót horizontális és majdnem vertikális tengellyel. Drasztikus vonalakkal mint szerkezeti jelzőkkel kapcsolja őket össze Kondor. Az Úrtól a teremtett világ felé indul egy hurokvonal, ami a trónushoz visszaérve az arkangyalok feje fölött zászlót képez.

A teret horizontálisan is az arany-metszés tengelye tagolja. A két térrész nézőpontja nem azonos: az alsót felülről szemléljük az égiek, a felsőt alulról a hangyányi emberek és velük együtt a néző. Metszéspontban a földgolyó van. A többnézőpontúság Kondor képén is keret-szerű előteret képez melynek főszereplője a gúnyos arcú Lucifer.

A keret két világot köt össze és választ szét: a valóságosat és egy virtuálisat, vagy két virtuálisat, mint *Az ember tragédiájában* is, ahol az átlépésre Lucifer maga vállalkozik.

A „Kiűzetés” anyaga Kondor világából lépett Madáchéba. A kompozíció hangsúlyozza is ezt: a fordított perspektíva használatára utaló, méreteivel is kiemelt, lebegő léptű angyal mintha a maga testével tenné keretbe a komikusan perlekedő paradicsombelieket. A lángkardot nem a kerub, hanem a maga ítélkező angyalának kezébe adja a saját nézőpontját hangsúlyozó illusztrátor.

Összefoglalásképpen a sorozat utolsó darabjának tér-idő-szerkezetéről kell szólni. A Föld messziről: értelmileg Ádám és Lucifer nézőpontjából megrajzolt, vizuális megvalósíttóságában viszont egy, a képsíkon kívüli nézőpontot érvényesít, amely a kép szemlélőjéé. Csak hosszas vizsgálódással lehet megállapítani a lebegő alakokhoz melyik végtagok tartoznak. Darabban is repkednek, csak a fenyegetően magasba feszített szárnyról bizonyos, hogy Luciferé. Az ördög egyik kezével támaszkodik, mint aki szilárdnak érzi maga alatt a talajt: a kép így fizikai képtelenséget állítva adja vissza a madáchi lélekrajzot az ördög önhitt és elhamarkodott magabiztosságáról.

A végtagdarabok a Tragédia e jelenetének fontos oppozíciójára vizuálisan utalnak: a középkori certamenekből is ismert test és lélek vitájára, pontosabban elsőbbségének kérdésére: „A gondolat s igazság végtelen, / Előbb megvolt az, mint anyagvilágod” – állítja Ádám. A litográfia sem azt kérdezi, kié, azaz kinek a testéhez tartozik a kézfej. Mert a bennük lévő, Ádám érzésvilágában megfogant szorongás és félelem a képi narráció tárgya, de elsődlegesen is a mozdulat, a mutatóujj hívása, csalogatása a föld felé.

Kondor Béla itt fejezi be az ember tragédiájának történetét. Hogy mennyi ebben a szándékosság, nem tudhatjuk, de a befogadó szempontjából itt zárul a képi narráció. Nincs drámai vétség, nincs tragikus bukás, nincs Ember tragédiája?

De van. Ez esetben kétféle.

Az egyiket Kondor Béla olvassa a XX. sz. 60-as éveiben. És óva int a madáchi idézettel, egyik litográfiája mottójával: „A tett halála az okoskodás”. Mégis a tudás gyümölcse után kételkedve és késleked-

ve nyúló, a kiüzetés fájának hátát tehetetlenül odavető, a perlekedést Évára hagyó férfi, a kepleri töprengő alak, a falanszteri látvány láttán szemét eltakaró, megdermedt Ádám nem tud küzdeni. Tettvágyát megbénítja a tettek világával való „nemes összeférhetlenség”.¹⁷ Ellenpontját csak az öniróniában meglelő, fájdalommal, kétkedéssel teli ars poetica ez.

És az Űrben az öntudatlan Ádám csukott szemét is eltakarja, görcsös ujjcsontjaival csaknem fölsebz. Kiszolgáltatott. Lucifer és a Föld szelleme dönt sorsáról. A kimenetelt a gravitációnak engedelmeskedő köpeny jelzi; és még valami. Középtűt, a kép centrumában a föld felé hullik egy női cipő. Egy láthatatlan testhez tartozó kéz, melynek nőiesen karcsúak az ujjai, a „Lucifer!” és az „Országomból” szavakat kiemelő felirat felé hulló rózsza után nyúl.

A részletek, a rejtett motívumok nyitják meg az utat a hallgatásnak. Ahol a csend egyenértékű a kép láthatatlanságával. Mert a másik Tragédia a mindenkori olvasóé.

Így vonja magához az elsőbbséget mint a képi szuverenitáshoz is elengedhetlent Kondor Béla az illusztrátor, és így, a hallgatással adja vissza azt.

Jegyzetek

1. JENNY, Laurent: *A forma stratégiája*. Helikon 1996/1–2. sz. 23–50. 1. A tanulmány tárgya az intertextualitás, az evvel kapcsolatos megállapítások számos párhuzamot rejtenek az illusztráció kérdésével kapcsolatban.
2. Leyla PERRONE-MOISÉS veti fel a kritikával kapcsolatban a két lehetőséget. In. *Kritikai intertextualitás*. Helikon 1996/1–2. sz. 91–104. 1.
3. Harold BLOOM-ra hivatkozik JENNY (i. m. 24–25. 1.). *The Anxiety of Influence*. New York, Oxford University Press 1973.
4. RIFFATERRE, Michael: *Az intertextus nyoma*. Helikon 1996/1–2. sz. 67–81. 1.
5. KAPR, Albert: *Könyvtervezés, könyvművészet. Az illusztráció*. Bp., Műszaki Kiadó, 1971. 105–108.
6. 2 rézkarc, 8 litográfia, variációkkal együtt: 15 mű. Az illusztrációkra vonatkozó adatokat lásd: BOLGÁR Kálmán–NAGY T. Katalin (szerk.): *Kondor Béla Oeuvre-katalógus*. MNG Kiadványai, 1984.
7. B. SUPKA Magdolna: *Kondor Béla kiállítása a PIM-ben*. Művészet 1972/7. sz. 43–45. 1. Itt idézi Kondort is.
8. NÉMETH Lajos veti fel először. In. NÉMETH Lajos: *Kondor Béla*. Corvina, 1976.
9. BÉCSY Tamás: *A dráma lételméletéről*. Akadémiai Kiadó, 1984.
10. KIBÉDI VARGA Áron kumulatív funkcióról beszél azokban az esetekben, amikor a vizuális jelrendszer egy elemének tulajdonsága kevésbé jellemző, nem úgy, mint az attribútum esetében, amely elválaszthatatlant jelent.
11. BÉCSY Tamás: i. m. 206. 1.
12. Falanszter-ábrázolások. In. BOLGÁR Kálmán–NAGY T. Katalin (szerk.): i. m. 51., 97. 1.
13. BÉCSY Tamás: i. m.

14. THOMKA Beáta: *Térlátás, belső táj, tartam*. In. SÁNDOR I. (szerk.): *A századvég szellemi körképe*. 1995. 313. l.

15. THOMKA Beáta: i. m. 308. l. A szerző az intenciót az epika műnemével kapcsolatban definiálja, de a tanulmány későbbi megállapításai a szélesebb körű: azaz más műfajokra, más művészeti ágakra való kiterjesztést is lehetővé teszik.

16. Ennek teoretikus összefüggéseit lásd: USZPENSZKIJ: *A kompozíció poétikája*. Eutópa Kiadó, 1984.

17. NÉMETH László: *Madách*. In. *Az én katedrám*. Bp., Magvető–Szépirodalmi Kiadó, 1975.

Gyémánt Csilla

Negyedszázad szegedi Madách-bemutatói (1970-1996)

Madách Imre, a drámaköltő a szegedi színháztörténet legfényesebb lapjairól tekint ránk. Olyan korszakokban lett állandó „szegedi háziszerező”, amikor a város színházkultúrája országos figyelem fókuszába került. Ez a jelentős színpadi múlt elsősorban *Az ember tragédiája* Szegedi Szabadtéri Játékokon befutott sikerszériájára vonatkozik.

Szeged teremtette meg a Tragédia szabadtéri színházi hagyományait a harmincas évek elején. Az 1931-ben meginduló Szegedi Szabadtéri Játékok rövid kísérletezés után, 1933-ban vette műsorára Madách remekművét, s a bemutató igazolta, hogy ez a darab szinte predestinálva van a templomtérre, a Dóm előtti előadásra.¹ 1933-tól 1939-ig minden nyáron színre került a Tragédia ebben a természetes környezetben, az égi kupola alatt. A háború előtti tradíciót elevenítette fel a Szabadtéri Játékok újraindulása 1959-ben, amikor is szegedi Madách „reneszánsznak” lehettünk tanúi: 1960-ban, 1961-ben és 1962-ben Major Tamás, 1965, 1966, és 1969-ben pedig Vámos László álmodta a Szegedi Szabadtéri Játékok színpadára *Az ember tragédiáját*. Az egyetemes magyar színháztörténet e fontos fejezeteinek számos monográfia és tanulmány adózott már, nem is célunk hosszasan időzni e korszakoknál, csak annyiban érintjük az előzményt, amennyiben tanulmányunk tárgyához kapcsolódik.

Koltai Tamás *Az ember tragédiája a színpadon (1933–1968)* címmel monográfiát jelentetett meg a közelmúltban.² Zárójelben jegyezzük meg, Koltai Tamás művét tisztelete jeléül dr. Németh Antal emlékének ajánlotta, akinek nemcsak rendezői oeuvre-jében foglalt el kiemelkedő helyet Madách költői drámája, de színházestétaként, színháztörténészként is jelentős tanulmányokat szentelt a nagy műnek. Többek között 1933-ban könyvet jelentetett meg Paulay Ede első, Nemzeti Színház-beli bemutatójának ötvenéves évfordulójára:

Az ember tragédiája színpadon címmel. Koltai monográfiája, amely felveszi a Németh Antal által 1933-ban elejtett fonalat 1968-ban zárja le a Tragédia színházi krónikáját.³ Könyvének utolsó fejezetében kitér még a Tragédia 1969-es szegedi felújítására, jóllehet ez az előadás már nem tartozik a könyv elején jelzett periódushoz. Nem véletlen, hogy Koltai még elemzi Vámos László hatvanas években Szegeden rendezett Tragédia-szériájából az utolsót, az 1969-es bemutatót. Ezzel az előadással ugyanis lezárul egy fejezet a szegedi Tragédia előadások történetében. Madách ettől kezdve ritkábban látott vendég lesz Szegeden: a hetvenes évek kezdetétől napjainkig az elmúlt negyedszázadban, mindössze öt Madách bemutatót tartanak a városban, hármat a Szabadtérin, kettőt a Szegedi Nemzeti Színházban.

Négy évvel az utolsó Tragédia bemutató elteltével, a szabadtéri Madách vonulatát érdekes színfoltként gazdagította az új Madách premier, az 1973-ban bemutatott *Mózes*.⁴

Az eredeti drámát Keresztury Dezső alkalmazta színpadra, a mű zenei és látványvilága Durkó Zsolt zeneszerző, Varga Mátyás díszlettervező és Sch##f#ffer Judit jelmeztervező nevéhez fűződik.

Marton Endre rendező és a fővárosi Nemzeti Színház művészei által fémjelzett előadás nem új produkció. A Nemzeti Színházban már csaknem háromezrézszer kipróbált, sikeres előadás került át kis változtatással a Dóm elé, a tér követelményeihez igazítva. Mózes, az elhivatott népvezér és a nemzetté szerveződött tömeg kapcsolatának drámája mégis újnak hat a Szabadtéri színpadán. Marton Endre nem egyszerűen áthelyezett egy kiérlelt kőszínházi produkciót, hanem a „csillagkúpolás” színház adottságaihoz adoptálta. Nem csupán a játéktér méreteihez igazodott, amikor a statisztériát megnövelte. A Szigeti Károly irányította színpadi mozgások dramaturgiai funkciót hordoznak: „Az egyének és a tömegek mozgatása viszonyt fejez ki. A tömeg mindig együtt mozog, de nem mindig egyformán. Mást jelent az egyiptomi örök fenyegető, horizontális, és ritmikus elvonulása és a leviták egyéni arcokból álló csapatának koreográfiája”⁵ A megkomponáltság úgy egyesül a természetességgel, hogy a tömeg Sinkovits Imre erőteljes Mózes alakításával egyenértékű hangsúlyt

kap. Varga Mátyás stilizált sziklái természetes monumentalitással övezik a játéktér, amelynek háttérül a templomtornyok elé felfüggesztett drapéria szolgál, s mint egy „meghosszabbított égbolt”, lélegzik, él. A színek rávetített szivárványának villódzásával a sivatag fölött kitaruló, változó eget idézi fel.⁶ Durkó Zsolt kórusra és zenekarra írt kísérőzenéje a mozgáskoreográfiához hasonlóan a produkció erős hangulati és dramaturgiai tényezőjévé válik, pótolván a zárt, intim színpadi tér lehetőségét, első lelki folyamatokat képes érzékeltetni.

Az előadás lelkes fogadtatásából egyet emelünk ki:

„Madáchnak ez a remekműve, amely a veszprémi felfedeztetése és a budapesti diadalútja után érkezett el Szegedre, bátran mondhatjuk, „hazatért”. A mű ugyanis méreteivel, látványosságával egyenesen predesztinált a Dóm téri előadásra”.⁷

A pozitív kritikái visszhang, és közönségsiker ellenére sem vált a Mózes a Játékok sikerdarabjává. Szabadtéri tündöklése egyszeri tünnemény, 1973 óta nem szerepelt újra a Dóm téren.

A Tragédia az elmúlt 25 évben összesen háromszor került színre Szegeden: két esetben a hagyományt erősítve a Szabadtérin, egy alkalommal pedig a Szegedi Nemzeti Színház Kisszínházában. Vegyük sorra először a szabadtéri előadásokat.

Az 1976 júliusában bemutatott Tragédia Szinétár Miklós és társrendező, Félix László elképzelése szerint a fiatalok drámája.⁸ A fiatal nemzedék külső-belső küzdelmét, életcélkeresését, életmód és eszmévalasztását kívánták a Tragédia színpadán kihangsúlyozni.

Színes trikókba öltözött, farmernadrágos fiatalok kószálnak a Dóm előtti deszkákon. A jelmezek is az ő hátizsákjaikból, batyuikból kerülnek elő quasi jelezvén a Tragédia most öregettük, az ő szemszögükből láttatva kerül színre. A batyuból előrántott s felöltött angyal-lepelből, mint később a történelmi jelmezekből is, szándékosan bukkan elő a farmernadrág. Ádám (Hegedüs Géza) és Éva (Bánsági Ildikó) a fiatalok tömegéből válik ki a darab elején, hogy a történelmi utazás végén, tapasztalataik birtokában visszaolvadjon közéjük. Barta András, a Magyar Nemzet kritikusa a következőkben látja a 76-os koncepció lényegét:

„[...] A magányos Lucifer itt nem annyira a tagadás, inkább a józanság szellemében száll szembe a legfelsőbb akarral, majd pedig a tömegből kiváló Ádámnak és Évának bemutatja az emberiségre váró valóságot. Amikor az első emberpár az álmoképek után és a megfélembrebbizhetetlen életre ítéltetés után visszatér a tömegbe, ki-ki tovább töprenghet: milyen szemléletet válasszon. A lelkes odaadást, a realista kételkedést, avagy a kettőnek valamilyen köztes keverékét”.⁹

Tehát az interpretáció valamiféle „eszmei döntetlent” sugalmaz, nem törekszik egyértelmű végkövetkeztetésre. Molnár Gál Péter szintén Lucifer értelmezését tartja Szinetár koncepciója legfontosabb új vonásának. Lukács Sándor ifjú, fehér, magányos angyalként jelenik meg a színpad mélyén „hogyan előrejőve onnan kezdetét vegye az isteni és ördögi szférából visszaemberesített, mérlegelően kételkedő szellem küzdelme a jámbor egyhangúsággal szemben.” Molnár Gál Péter úgy véli, Szinetár hű maradt a mű szelleméhez, annak ellenére, hogy kiragadja az égi hatalmak harcából a drámát s „a három főszereplő helyett Lucifernek adja a központi szerepet – *politikai drámára* írja vissza az előadás a misztériumjátékot, ami nincs a mű ellenére, lévén az művészi válasz a szabadságharc bukása utáni magyar helyzetre”.¹⁰

Hét év szünet után többszörös évforduló méltó megünneplésének igénye hívta életre az 1983-as, az elmúlt negyedszázad utolsó szegedi Tragédia előadását. Száz éve került Az ember tragédiája először színpadra, ötven éve játszották először a Szegedi Szabadtéri Játékokon, s 1983-ban 25 éves jubileumához érkezett a háború után megújult Játékok.

Az ünnepi alkalomra Vámos Lászlót, a hatvanas évek három Tragédia produkciójának kiváló rendezőjét kérték fel.¹¹ Az előadásról megjelent bírálatok nem éppen az elismerés lelkes hangján üdvözölték a produkciót. Zappe László *Se eszme, se láttnivaló* c. kritikájának már a címében jelzi elmarasztaló ítéletét, amely a későbbiekben se változik. „A majd két évtizede túlzottan látványosnak talált Tragédia-előadásért megrott rendező egyébként ma mintha túlzottan is szürkét szürkével festene” kifogásolja a Népszabadság kritikusa.¹²

A fiatal színészekkel megálmodott előadás (Ádám–Bubik István, Éva–Tóth Éva, Lucifer–Balkay Géza) szikár látványvilágán túl a rendezői koncepció tisztázatlanságát, illetve korszerűtlenségét is nehezményezi a kritikus. „Szükség lenne [...] olyan értelmezésre [...], amely számot vet azzal a gyökeres ideológiai fordulattal, amely napjainkra a magyar társadalom köztudatában meglehetősen kikristályosodott”.¹³

A bibliai teremtésmítoszra épült Madách-mű szimbolikusan is értelmezhető, hiszen a tizenkilencedik századi világkép „idealista hierarchikusságát” követően a „huszadik század megrázó szellemi élménye” viszont éppen az, hogy *az ember magára maradt, de egyúttal fel is szabadult*. A kritikus úgy véli ez az élmény is fellelhető a Tragédiában, csak hogy „ez az öntudat tragikus vétségként” értékelődött a maga idejében.¹⁴

Más kritikus ezzel szemben Vámos koncepciójának aktualitását emeli ki:

„Ádám álomlátása, szembekerülése az élet nagy problémáival, azoknak a vitáknak és elmélkedéseknek a formáját ölti, mint amikor a huszonévesek egymással polemizálva a távoli és közeli múlt, a jelen példáin okulva a jövőjüket firtatják. A frissen érett Ádám, oldalán az örök asszony Évával a koraérett, okos és olykor a cinizmusig kiábrándult Lucifer hatása alá kerül, színről színre újakezdi hadakozását, míg nem ő is elveszítvén bizakodását: kényszerűen megtér az Atyai intelmek hatására ez „emberi nyájba”[...]”¹⁵

Vámos László ezzel az elgondolással nem cinizmusra, beletörődésre, de „választásra, a szabad és átgondolt döntésre sarkall” szűri le az előadás kornak szóló üzenetéről, végső kicsengéséről véleményét a Magyar Nemzet bírálója.

Nem hallgathatjuk el azt a tényt, hogy a nyári szegedi előadás az őszi centenáriumi nemzeti színházi bemutató „előjátékának”, „főpróbájának” is tekinthető. Az idő távlatából értékelve a produkció kritikái visszhangját, azt a módot, ahogyan a szerzőn (?) és a rendezőn „az időszerű emberi tartalmat” kéri számon, furcsa módon az ötvenes évek politikai-ideológiai szócsatáinak hangvételét véljük kicsengeni 1983-ban.

A Szabadtéri Játékok eddigi történetében Vámos László rendezte meg 1983-ban utoljára a Tragédiát. Azóta, több mint 13 éve – méltatlanul hosszú ideje már – Madách-mű nem szerepelt a Játékok műsorrendjén.

A hetvenes években, amikor a szabadtérin a Madách-kultusz lassú kihunyása veszi kezdetét, a Szegedi Nemzeti Színház falai között két izgalmas előadás is született. Íme az első.

1970 decemberében a Szegedi Nemzeti Színház ősbemutatóra invitálta közönségét. Az előadást hirdető plakáton ezt olvashatta a korabeli néző: Madách Imre–Gyárfás Miklós: *Mária királynő – ironikus tragédia*. A cím, a szerzőpáros, a műfajmeghatározás egyaránt meglepő. *Az ember tragédiája*, a *Mózes* és *A civilizátor* kivételével hosszú ideig még irodalomtörténészeink látókörén is kívül rekedt Madách ifjúkori drámaköltészete. A hatvanas évek vége felé azonban sorozatban tanúi lehetünk az eltemetett Madách-művek „feltámasztásának”.¹⁶ 1968-ban a *Csák végnapjai* c. történeti tragédiát Keresztúry Dezső dolgozta át; 1970-ben Gyárfás Miklós újjáírta a *Mária királynőt*, a sorozatot 1971-ben Hubay Miklós zárta le a *Csak tréfa* című dráma átköltésével.

A *Mária királynő* első kidolgozása feltehetően 1843-ban keletkezett, de csak az 1855-ös változat maradt ránk. A bonyolult cselekményű, ötfelvonásos történelmi dráma érdekességét – filológiai becsein túl – az adta, hogy Madách ifjúkori próbálkozásainak Shakespeare-t követő megnyilvánulását látták benne. Nem nyert az Akadémia pályázatán 1855-ben, s 1970-ig nem akadt színház, amely bemutatására vállalkozott volna.¹⁷

Gyárfás Miklós, az ismert színműíró tehát százévesnél is mélyebb „Csipkerózsika-álomból” hozta vissza a tetszhalott királynőt.¹⁸ Gyárfás 120 sort őrzött meg az eredeti 1855-ös szövegből, a többi „hozzáköltötte”, szem előtt tartva a mű eredeti szellemiségét. A bonyolult szövevű drámát leegyszerűsítette, a Tragédiából ismert dramaturgiával élve Mária álmaként láttatva a legfontosabb eseményeket. Az álomkép-világ illúzióját teremti meg a szokatlan szcenikai keret, Mária óriási baldachinos ágya, amely háromszintes színpad is egyben. Az ágyon fehér gyolcsingben hánykolódó törékeny királynő

álomvíziói három szinten elevenednek meg: a baldachin tetején, az ágy szintjén tűnnek elő a ködfigurák, illetve a „kisemberek”, akik a trónviszályok viharából kimaradtak az ágydeszkák alól bújnak elő.

Lendvai Ferenc rendezői beállítása a szereplőket mértani alakzatokba, jól elrendezett csoportokba szervezi.¹⁹ Ebben a rendezői koncepcióban hangsúlyt kap a színészek testi szépsége. Az ifjú, kiváló adottságú Molnár Piroska, s a többiek, Végvári Tamás, Király Levente, Janka Béla, Stefanik Irén megfelelnek ennek a rendezői elvárásnak, Gombár Judit fehér, fekete, kék, bíbor, arany színekben pompázó fantáziadús jelmezeiben. A rendezés igen fontos eleme még a világítás: az álomalakok fokozatos fel- és eltűnése rafinált fényfüggöny segítségével; s a stilizált mozgás – a vívás, lovaglás koreografált imitációja.

Az előadás sajtójában tallózva a vállalkozást lelkesen üdvözlők hangja tűnik erősebbnek, noha rosszindulatú polemizálásra is találunk jócskán példát.

A Magyar Nemzet háromhasábos cikket szentelt az előadásnak. Barta András elismerően szól az ősbemutató egészéről s hangsúlyozza, Gyárfás úgy alakította át az ötfelvonásos drámát két nem egészen egyórás részre, hogy „hű maradt az eredeti mű szelleméhez, vagyis a történelem és a magánélet konfliktusai között a maga sajátos feladatát, sorsát, hivatását kereső embert állította a dráma középpontjába. A kritikus találónak érzi Gyárfás új műfaji meghatározását is: „ironikus tragédia – bármilyen szokatlan is [...] jelzi, hogy itt minden állításban benne van a visszavonás is, az egész színdarabban nagyon fontos szerephez jut az alakoskodás. Úgy is mondhatjuk: a játékon belüli játék. Hogy ez a forma már inkább Gyárfás műveire jellemző, mintsem Madáchra [...] ennek elemzése nagyon messzire vezet. Még az is meglehet, hogy a mai drámairodalom egyik alapkérdéséhez”.²⁰

Ez utóbbi gondolat erősödik fel Koltai Tamás cikkében. Bírálja Gyárfás átköltését, mert Madách „mocsokkal és tiszta hittel, vérrel, galádsággal és eszményekkel tele nagyon dialektikus világából” a szelíd drámaíró (mármint Gyárfás), „mesejátékot” varázsolt, vagyis a véres lázálomszerű királydrámából „lebegő királynődrámát” kreált.²¹

Felemás dicséret született Galsai Pongrác tollából, de igazságérteke nem vitatható: „[...] Nagy Lajos leánya egy rossz dráma hősnője, igaz. *De egy nagy író rossz drámájáé*. Most kiemelték ebből a boldog halálból. S egy szellemében nyilván kisebb, de ügyességében jóval különb szerző ironikus látomásának közegébe került.”

Majd így folytatja: „Gyárfás a kusza ideahalmazból érzékletesen emelte ki a legfontosabb madáchi gondolatot: »A bérc mentől magasabb, annál kopárabb«: a múlt századi, vérmes romantikát ügyes ötlettel átcsempészte az álmvilágba. [...] De ami Madách művéből Gyárfás »cenzúrája« után megmaradt: drámai anyagnak kevés. Szükség volt tehát az átdolgozó aktív társszerzőségére is. A lúdtollal írt sorok közt maradt annyi hézag, hogy Gyárfás belegépelje a saját [...] »észrevételeit« [...] a kérdő- és felkiáltójeleket, az iróniát. *Mária királynő nem tartozik igazán sehová*: Se a tragikus arcélű, sors-sújtotta költő sikertelen darabjához, se a kitűnő, mai színműíró szellemes melodramájához.”²²

A Szegedi Nemzeti Színház második Madách bemutatójára hét évvel később került sor. 1977-ben Giricz Mátyás igazgató és rendező az átalakított, felújított Kiszínház megnyitására a Tragédiát választotta ünnepi, nyitó darabnak. Merész vállalkozásnak tűnik, még akkor is, ha a darabválasztással hangsúlyozni kívánta, hogy a nagyszínház mellett – amelyben elsősorban operák és zenés előadások zajlanak majd – az új épület egy szellemében is megújulni akaró prózai társulatnak ad otthont.

Madách drámája, amely mindig is próbaköve volt a rendezőknek, társulatoknak, Szegeden még fokozottabb igényeket támaszt a rendezővel szemben. Tudjuk, a szabadtéri félév százados történetét, sok emlékezetes Tragédia előadás gazdagította, legutóbb Giricz rendezésénél egy évvel korábban, 1976 nyarán Szinetár Miklós állította színpadra Madách remekművét. Érdemes azonban megjegyeznünk, az elmúlt évtizedekben az egy *Mária királynő* kivételével kőszínházban Madách-mű nem szerepelt.

Giricz Mátyást hosszú ideje foglalkoztatta már a Tragédia rendezésének gondolata. A Kiszínház elhúzódó átépítési munkálatai is lehetővé tették, hogy kiérlelt, sajátos koncepcióval lépjen a nyilvános-

ság elé. Az előadás műsorfüzetében ki is fejti: túlhaladottnak ítéli a mű filozófiai felfogását, történelmi, természettudományos világgépét. Madách dramaturgiáját, a jelenetek építkezését olykor „kezdetlegesnek” véli. Giriczet elsősorban a mű költőisége, üzenetének fellelhető aktualitása izgatja, így az egyes színeket sem konkrét történelmi tablóknak, hanem „az emberi történetekben előforduló és még előfordulható jellegzetes drámai helyzetek variációinak” fogja fel.²³

A Tragédia hazai és külföldi értelmezőinek sorában nem Giricz Mátyás az első, aki megfosztani igyekszik a művet a „rarakódott romantikus máztól”, vallásos szemlélettől az „ördög kénköves praktikaítól”. A nagy tömegeket megmozgató történelmi tablók helyett a mű gondolatiságát jobban közvetítő, kamaraszínházi átírat sem új a mű előadásának történetében. Elég, ha Hevesi Sándor és Németh Antal rendezéseire gondolunk, vagy a későbbiekben a Nemzeti Színház „modern”, bőrruhás, brechtes hatást tükröző 1964-es előadását idézzük emlékezetünkbe. Giricz rendezésére – bármennyire is vitatható, hogy a mű gondolatiságát mennyire hüen adta vissza – kétségtelenül a következetesség jellemző. Sajátos értelmezéséhez, egyéni olvasatához egyenrangú alkotópartnerre talált az előadás díszlet- és jelmeztervezőjének, Gyarmathy Ágnesnek személyében. Gyarmathy Ágnes kitágítja a színpadi teret, a „nyitott színpad” lényeges tartozéka, látványeleme a kétoldalt kifeszített, a nézőtér oldalfalait is jórészt beborító hatalmas vászon, amely az élővilág törzsfjlődését ábrázolja – az egysejtűeket, kétéltűeket, emlősöket – stilizált egyszerűséggel. A színpad centrumában a törzsfjlődés csúcsaként az embert helyezi a rendezői képzelet, amelyet a díszlettervező Rodin *Gondolkodó* c. szobrának másolatában testesít meg. Ez az alapdíszlet a koncepciót is alapjaiban tükrözi. Ehhez a szemlélethez valóban nem illik a hagyományos történelmi tablósorozat. Az egysejtűek, kétéltűek, emlősök, [...] a földi lények vörös életfonalának csúcса, betetőzése, a gondolkodó, töprengve alkotó ember. Őt, vagyis a Rodin szobrot veszük félkörívben körül az egyes színek jelképei, a leszúrt, embermagasságú „karókra” helyezett, egyes történelmi korokat szimbolizáló fejfedők: fáraói tiara, Miltiadesz sisakja [...] a forradalom frígiai sap-

kája stb. Ezek a jelképek a színváltozások sorrendjében, mintegy a múlt időt is érzékeltetve, lekerülnek a jelenetek végére a magasról a földre, a karók tövébe. A színpadon ennyi található, semmi több. Az Úr hangja a korszerű technika segítségével „vándorol”, hol itt, hol ott erősödik fel, betölti a színháztermet, ha úgy tetszik a tér minden pontján jelen van. A hang nyugodt, kiegyensúlyozott, szinte tárgyilagos. A színész Kovács János romantikus dörgedelmekhez is alkalmas hangja csaknem visszafogott, „elidegenedett”. Az Úr alakjának felfogása mindenkor tükrözi az egész rendezői felfogást. Ebben az előadásban az Úr és Lucifer ellentéte nem kap különösebb hangsúlyt: „Az ellentétek mozgásának, összecsapásaiknak és kiegyenlítődéseknek terei ebben az előadásban hangsúlyosan az ember és ember közötti, mindenkori, ezerszínű kapcsolatok. Azon lehet, nyilván kell is vitatkozni, mennyire egyszerűsödik így a Madách-mű filozófiai gazdagsága. A szöveg húzások mindenestre egyértelműen a Tragédia már jórészt csak a filológiai érdeklődésre számot tartó részletei érintették” – állapítja meg a helyi kritikus.²⁴

A színpadra lépő nagy hármás – Lucifer, Ádám, Éva – egyaránt farmert visel, ebben a nézői-rendezői kort jelképező „modern” öltözékben vívja meg a kétség és remény, az ész és az érzelm történelmi méretű, évezredek átívelő nagy csatáját. A tömeget alakító statisztéria minden színben egyformán semleges, szintén mainak ható, zöldes, testhez simuló kosztümöt kapott. A rendező kora jelenéből építi fel „visszafelé” a történetet, s a madáchi gondolatfűzéből is úgy választ, hogy nagyon is tudatosan kora vélt vagy valós szellemiségéhez kíván szólni. A szöveg húzások, az interpretáció tendenciózusan ezt a törekvést hangsúlyozza. Éppen ezért Giricz nem a szokásos Prága–Párizs–Prága színeket állítja az előadás tengelyébe, hanem a londoni színhely teljes kibontásával, erős hangsúlyával jelzi, hogy ezt a részt tartja a dráma legfontosabb, központi szervező erejének. A költői jelent, Madách korát köti tehát a rendezői jelenhez, hozzátéve azt a többletet, amit a XX. századi ember tud a kapitalizmusról és az előző történelmi korokról, mindezt a kor kötelező érvényű ideológiai megközelítésében, tehát szigorúan a materializmus és a marxista esztétika jegyében.

A Gondolkodó nemes testtartása az athéni színben az őt hasonló pózban körbeülő demagógok mozdulatában már devalválódik. A Bizánci szín Patriarchája elé terített piros szőnyeg is a 70-es évek politikai reprezentációját idézi fel. A Londoni színben az eddigi utalásszintű jelzések félreérthetlenné válnak: az aláfestő zene harsány dzsessz, a vásári forgatagban hippik, olajsejkek, kábítószerárusok tekernek, az ezüstcipős bárénekesnő (!?) az aktuális slágert üvölti. A tüntető munkások látványa pedig a „rothadó kapitalizmus jelenségeként” csak Nyugaton előforduló – TV híradóból ismert – munkástüntetésekkel idézi fel.

Vajda Márta farmernadrágos Évája óhatatlanul is a 20. századi emancipált nő gesztusait, viselkedési módját viszi a színpadra, így a szerep átértékelődik, és Éva színpadi jelenlétének óhatatlanul is azok a legjobb pillanatai, ahol a mű dramaturgiai építkezése s a szöveg nem mond ellent a modernebb hangvételnek, elviseli a „mai nő” stílusát. Éppen ezért a „szerelem, költészet, ifjúság” nemtője csak ritkán vonul át a színpadon.

A színek álom jellegét következetesen érzékelteti a rendező-tervező páros: például a Prága–Párizs–Prága színben az előadás egyik leghatásosabb színpadi effektusaként lehulló túll előfüggöny a francia trikolór színeiben pompázik, sejtelmessége hitelessé teszi az „álom az álomban” jelenetet.

Felidézve az előadás külsőségeit, a rendezői építkezés logikáját, valóban úgy tűnik, hogy az előadás gondolati íve az előadás elejétől a végéig valamennyi színben egységes, átgondolt. Hangsúlyozom előadásról s nem műről beszélek, mert a rendező éppen a mű gondolati ívét s szubsztanciáját értelmezte sajátjában, s az újítás szellemétől vezéreltetve nem Madáchot, hanem egyféle rendezői adaptációt állított a színpadra 1977-ben. Köztudott, hogy a drámai szöveg nem szent és sérthetetlen – a színházi alkotómunka során Paulaytól – Major Tamásig stb. minden rendező kisebb-nagyobb rövidítéssel játszotta a Tragédiát. Olyan rendezői interpretációval azonban nem találkozunk a Tragédia előadásainak történetében, ahol a végső útravaló ne a küzdésre biztató égi szózat lett volna:

„Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”. Az 1977-es kisszínházi előadáson Ádám ajkairól a „Tőlem függ, utam másképpen vezetni” fogadkozása hangzik el (3967. sor), Éva részéről pedig a

„[...] majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörüli,
Testvériséget hozván a világra”

– jövendölése csendül fel.²⁵

E számos vonatkozásban eredeti s önálló színpadi életét tekintve feltétlenül következetes és meggyőző színpadi adaptáció értékeit nincs okunk kétségbe vonni. Annál is inkább mivel az előadás, vidéki színházaknál nem mindennapos országos szakmai visszhangot keltett, jóllehet feltétlenül elismerő, pozitív méltatás egyedül a Népszabadság kritikusanak, Havas Ervinnek tollából született:

„A korszerű előadásra törekvés gyakran csap át saját ellentétébe, az erőszakolt modernkedésbe. Giricz rendezése fokozatosan, színről színre igazolja a szándékot, a Tragédia megfosztását minden beidegzett sallangtól, a látványos történelmi revü pózaitól a gondolati mondanandó javára. S ahogy kibontakozik a rendezői szándék, amely *dramai költeményként* állította színpadra a filozofikus művet, úgy oldódik a kezdeti meghökkenés megértéssé, mert a játékba szinte főszereplőként bevont Rodin-szobor jelképe megfelel az előadás szellemiségének”.²⁶

Barta András a Magyar Nemzetben majd két teljes hasábon elemzi az előadást s úgy véli a megújító szándék ellenére „a műértően áthangoló és minden ízében következetes rendezői, tervezői együttműködésből” mégsem született meggyőző előadás. „[...] Az erősen spekulatív felfogás több ponton is ellenkezik Madách végső soron romantikus eszméivel és eszményeivel”. Giricz koncepciója olyan, „[...] mintha egy tudós elméletben kidolgozná egy régi mechanizmus új, fejlettebb működési elveit, de a működtetéséhez szükséges anyagnak nem volna birtokában.”²⁷

Barta, Havas Ervin színészekre is vonatkozó, teljes elismerésével ellentétben úgy látta a főszerepet játszó művészek sem rendelkeznek a megfelelő színészi eszközökkel. Giricz elképzelésében Lucifer és Ádám egyenlő eszközökkel és esélyekkel vívó ellenfelek. Madách a

párttűt angyalt minden helyzetben megfelelő gondolati és cselekvési fegyverzetel látta el, aki bár Ádámot vezeti végig a történelmen, de az Úrnak akarja Ádám sorsán át bebizonyítani:

„S egy talpalatnyi föld elég nekem,
Hol a tagadás lábát megveti
Világotat meg fogja dönteni.”

A rendezői színészvezetés Lucifert (Nagy Zoltán) inkább Ádám töprengő énje ellenpólusául szánja. A fiatal Nagy Zoltán ily módon elveszti félelmetes fölényét, iróniáját „nemhogy az alvilági, de az evilági fortélyosságot, csürcsavarást, démoni igazmondást és a szépséget leromboló gúnyt sem tudja érzékeltetni.” Ily módon az első embert, Ádámot játszó ifj. Újlaky Lászlónak Madách „filozófiai történetlátási korlátai miatt” csak naivsága és ártatlansága adta érvek és felbuzdulások jutottak, ami igen megnehezítette a rokonszenves színész feladatát.²⁸ A színészvezetést illetően Rajk András a Népszava kritikusa is Giricz Lucifer-felfogását bírálja: „[...] ez a Lucifer nem a bennünk rejlő „isten és ördögi” szintjén lélegzik, nagyságrendje, tónusa nem madáchi. Több szereplőhöz hasonlóan valami olyanféle kedélyességet, ide nem való groteszkféleséget hordoz, amely a Tragédia világából nem származtatható. Rendező és ifjú színész közös tévedése ez.”²⁹

Érdekes gondolatokat vetett fel mind a *Mária királynő*, mind az 1977-es kisszínházi Tragédia recepciója. Az előadások máig érvényes tanulságait ekképp summázhatjuk: óriási baldachinos ágyon játszott álomvíziós Mária királynő lehetséges, mint ahogyan farmeröltönyös Tragédia is lehetséges éppenséggel, ha a lényeg, a drámaköltő máig ható szava nem szorul háttérbe, ha nem hamisítják meg az igazi üzenetet az épp aktuális külsőségek.

Az elmúlt negyedszázad szegedi Madách krónikájának megírására vállalkoztam. Ha dr. Németh Antal és Koltai Tamás Madách életművel foglalkozó monográfiájára gondolok, akik a Tragédia színpadi regényét írták meg 1933-ig, illetve 1933-1968-ig, akkor a szegedi 26 év története nemhogy regénynek, de novellának is alig nevezhető. A jelzett periódusban összesen öt bemutató idézte fel Madách szellemét. Nem célunk, nem is feladatunk, hogy e jelenség

kultúrpolitikai, művelődéstörténeti okait kutassuk. Túlságosan is mélyre kellene ásunk, hogy magyarázatot leljünk rá. A Tragédia, amely oly hosszú ideig repertoár-darabja volt a Játékoknak, fokozatosan eltűnt a szabadtéri színpadáról. A hetvenes és nyolcvanas években még egyszer-egyszer szerepelt Madách-mű a műsoron, 13 éve, 1983 óta azonban nem találkozunk a költő nevével szegedi színlapon. A Tragédia háttérbe szorulásával egy időben elfelejtett, illetve ritkán játszott művek jelentek meg mind a kőszínház, mind pedig a Szabadtéri Játékok műsorán (Mária királynő 1970, Mózes 1973). Bemutatásuk egyszeri, meg nem ismételt sikert hozott, felújításukra azóta sem került sor Szegeden.

Minden kornak megvan a saját stílusa, színpadi jelzésrendszere, divatos, újonnan feltűnt szerzői, új, favorizált műfajai, és ez így is van rendjén.

Mégis, úgy véljük, gondolatokban hasonlíthatatlanul gazdag nemzeti klasszikusunknak, Madách Imrének a század utolsó éveiben is lehet még üzenete számunkra.

Jegyzetek

1. 1933. augusztus 26-án került színre először Az ember tragédiája a Szegedi Szabadtéri Játékokon Hont Ferenc rendezésében, aki Hevesi Sándor 1926-os koncepciójához hasonlóan misztériumnak fogta fel a Tragédiát. Buday György nagy formátumú stilizált díszleteket tervezett, melyet vetítéssel tett teljessé, hagyományt és egyben máig tartó gyakorlatot teremtve ezzel.

Az előadás nagy közönségsikert aratott, kritikai visszhangja is elismerő. (Többek között VÉR Andor 1933. augusztus 27-én a Délmagyarországban, PÁSZTOR József 1933. aug. 27-én a Pesti Naplóban megjelent kritikáira gondolunk).

2. KOLTAI Tamás: *Az ember tragédiája a színpadon (1933-1968)*. Bp., 1990. Kelenföld Kiadó.

3. A dr. Németh Antal emlékének ajánlott könyv 1968-as korszaklezárására, Németh Antal 1968. október 28-án bekövetkezett halála indította a szerzőt. KOLTAI Tamás: i.m. 7–10. l., 280–281. l.

4. Madách Imre: *Mózes* című drámája 1973. július 20-, 22-, 28-án került színre a Szegedi Szabadtéri játékokon.

Rendezte: Marton Endre. Színpadra alkalmazta: Keresztúry Dezső. Jelmeztervező: Schäffer Judit. Díszlettervező: Varga Mátyás. Kísérőzene: Durkó Zsolt. *Szereposztás*. Mózes: Sinkovits Imre – Áron: Avar István – Hur: Szokolay Ottó – Káleb: Szirtes Ádám – A gyermek Józsué: Incze Ferenc – Józsué: Sinkó László – Abiram: Agárdi Gábor – Dátán: Tarsoly Elemér – Fáraó: Versényi László – Főpap: Pathó István – Tisztartó: Gyulay Károly – Országnagy: Izsóf Vilmos – Rendőrfőnök: Csurka László – Jethró: Gelley Kornél – Jókhebed: Máthé Erzsébet – Mirjam: Kohut Magda – Cipoóra: Csernus Mariann – Amra: Császár Angela – Kosbi: Szőke Katalin.

Marton Endre rendezésének sikerszériája folytatódott Budapesten a Nemzeti Színházban: 1982. április 20-án volt a Mózes 400. előadása.

5. KOLTAI Tamás: *A Mózes Szegeden*. Népszabadság 1973. júl. 31. 7. l.

6. Varga Mátyás díszletének legfontosabb eleme, a Dóm tornyait eltakaró fehér lepel, amely egyben vetítő vászonul is szolgált.

7. v.ö. MÁTRAI-BETEGH Béla: *Mózes*. Magyar Nemzet 1973. aug. 2. 4. l.; RIDEG Gábor: *A Mózes Szegeden*. Népszava 1973. júl. 26. 6. l., illetve NIKOLÉNYI István: *A tizenötödik nyár*. Tiszatáj 1973. október, 86–88.l.

8. Madách Imre: Az ember tragédiája c. művét 1976 nyarán háromszor játszották: július 24., július 31., aug. 7.

Rendezte: Szinetár Miklós és Félix László. Jelmeztervező: Vágó Nelly. Díszlettervező: Varga Mátyás.

Szereposztás. Ádám: Hegedüs D. Géza – Éva: Bánsági Ildikó – Lucifer: Lukács Sándor – Az Úr hangja: Básti Lajos.

A szerepösszevonások követik a Paulay Ede és Hevesi Sándor-féle elképzelést.

A mellékszereplők: Rupnik Károly, Dunai Tamás, Cseke Péter, Katona János fh., Spindler Béla fh., Mentés József, Sarkady Imre, Kovács János, Miklósy György, Máriáss József, Kátay Endre, Bagó László, Balkay Géza, Szabó István, Gyürki István, Hunyadkürti István, Szabó Sándor, Úri István, Martin Márta, Fekete Gizella fh., Gelly Kornél, Tordy Géza, Katona András, Andresz Kati fh., Miklósy György, Kovács Gyula, Nagy Zoltán, Vizi György fh., Hartmann Teréz fh., Jutkovics Krisztina fh., Papp László, Árkosi Árpád, Marosi Károly, Király Levente, Szirmai Péter fh., Miklós Klára, Gémesi Imre, Jachinek Rudolf, Szerényi László, Krékits József, Holman Endre, Soltészky Tibor.

9. BARTA András: *Az ember tragédiája Szegeden*. Magyar Nemzet 1976. aug. 5. 4. l.

10. MOLNÁR GÁL Péter: *Az ember tragédiája*. Népszabadság 1976. júl. 30. 6. l.

(Vessük össze még RAJK András 1976. aug. 1. 8. l. Népszavában és NIKOLÉNYI István 1976. októberében 89–93. l. a Tiszatájban hasonló címmel megjelent kritikáival).

11. Az elmúlt negyedszázad utolsó Madách bemutatójára 1983. július 22-án került sor (júl. 30., aug. 6.).

Madách Imre: Az ember tragédiája

Rendezte: Vámos László

Jelmeztervező: Vágó Nelly. Díszlettervező: Csányi Árpád. Szenekus: Bakó József. Mozgástervező: Dölle Zsolt. Zenei összeállítás: Simon Zoltán.

Szereposztás. Az Úr: Sinkovits Imre – Ádám: Bubik István – Éva: Tóth Éva – Lucifer: Balkay Géza – 1. polgár, Kocsmáros: Baranyi László – Éva anyja: Barta Mária – 1. munkás: Bognár Zsolt – 2. polgár, 4. udvaronc, Robespierre, Bábjátékos: Bösze György – 2. népbeli, 3. polgár, Sansculotte, 2. munkás: Czibulás Péter – 3. népbeli, 4. polgár, Tanítvány, 1. tanuló, Eszkimó: Csák György – 2. árus: Gémesi Imre – 1. árus: Herczeg Zsolt – Rabszolga, 1. demagóg, A barát, Rudolf, Lovel, Michelangelo: Hetényi Pál – 2. demagóg, Cédulás, Barát, 2. udvaronc, Zenész, Tudós: Ivánka Csaba – Csontváz, 1. udvaronc, 1. koldus, Platon: Izsóf Vilmos – 1. népbeli, 1. polgár, Tiszt, Katona, Cassius: Katona János – Kriszposz, Agg eretnek, Nyegle, Aggastyán: Kézdy György – Virágáruslány: Kovács Adél – Egy anya: Krasznói Klára – 1. gyáros: Marosi Károly – Cluvia, 2. polgárlány: Marsek Gabi – 2. koldus: Melis Gábor – A Föld szelleme, Therszisztész, Péter apostol, Patriárka, Saint-Just, 2. gyáros: Nagy Zoltán – Hippia: Papadimitriu Athina – Cigányasszony: Pápay Erzsébet – Helene, 2. polgárlány: Pregitzer Fruzsina – Gábor arkangyal, Catullus, 3. udvaronc, Márki, Arthur, Luther: Rubold Ödön – 3. boszorkány: Antal Olga fh. – Egy lány: Fazekas Zsuzsa fh. Ékszerárus, Elítélt: Funtek Frigyes fh. – Mihály arkangyal, 1. mesterlegény: Hirtling István fh. – 2. boszorkány: Janisch Éva fh. – 1. boszorkány: Juhász Róza fh. – 2. tanuló: Kerekes László fh. 3. munkás: Kolos István fh. – 3. tanuló, Rafael arkangyal: Mácsai Pál fh. – 2. mesterlegény: Mészáros Károly fh.

12. ZAPPE László: *Se eszme, se látnivaló. Az ember tragédiája újra a Dóm téren*. Népszabadság 1983. júl. 30. 15. l.

13. ZAPPE László, i. m.

14. ZAPPE László, i. m.

15. BARTA András: *Az ember tragédiája. Bemutató a Szegedi Szabadtéri Játékokon*. Magyar Nemzet 1983. aug. 6.

16. NAGY Miklós: *Madách fiatalkori drámái mai szemmel és mai átdolgozásban*. Irodalomtörténet 1973. 4. sz. 981–988. l.
17. V. ö. HORVÁTH Károly: *Madách Imre*. Bp., Gondolat, 1984. 80–89. l.
18. A Mária királynő ősbemutatójára 1970. december 19-én került sor.
19. Ősbemutató: Madách Imre: Mária királynő. Ironikus tragédia 2 részben. Újraköltötte: Gyárfás Miklós. Rendezte: Lendvay Ferenc.
Díszlettervező: Bartha László Munkácsy-díjas. Jelmeztervező: Gombár Judit. Játékmester: Paál István. Szcenikus: Kovács Lajos. Zene: Eötvös Péter.
Szereposztás: Mária királynő: Molnár Piroska, Vág Mari – Erzsébet királynő: Stefanik Irén – Durazzo Károly: Végvári Tamás – Zsigmond: Király Levente – Fehér vitéz: Újlaky Károly – Piros főúr: Janka Béla – Kék főúr: Konter László – Arany főúr: Tolnay Miklós – Bíboros érsek: Marosi Károly – Zöld polgár: Bagó László – Barna polgár: Szabó István – Francia követ: Károlyi István – Nápolyi királyfi: Sinkó Szabolcs – Apród: Kovács Kati – Főurak kara: Brillmann István, Éltés Kond, Farkas Tibor, Székelyhid György, ifj. Rác Imre, Rosta Mihály.
20. BARTA András: *Mária királynő – Madách-ősbemutató a Szegedi Nemzeti Színházban*. Magyar Nemzet 1970. december 31.
21. KOLTAI Tamás: *Mária királynő – Madách Imre drámája Gyárfás Miklós átköltésében Szegeden*. Népszabadság 1971. jan. 5. 7. l.
22. GALSAI Pongrác: *Madách társszerzővel*. Élet és Irodalom 1971. 2. sz. január 9. 12. l.
23. A Szegedi Nemzeti Színház 1976–77 februári műsorfüzete és plakátja alapján.
Rendező: Giricz Mátyás.
Díszlet- és jelmeztervező: Gyarmathy Ágnes. Rendezőasszisztens: Jachinek Rudolf.
Szereposztás: Ádám: ifj. Újlaky László – Éva: Vajda Márta m.v. – Lucifer: Nagy Zoltán – Első demagóg, Első polgár, Bábjátékos: Bagó László – Anya: Barta Mária – Első árus: Brillman István –

- Hippia: Dózsa Erzsébet – Helene: Egervári Klára – Cluvia, Virág-áruslány: Faluhelyi Magda – Cigányasszony, A Föld szelleme: Fogarassy Mária – Első polgár, Második gyáros: Fekete Alajos – Kriszposz, Agg eretnek, Első gyáros, Aggastyán: Garay József – Rabszolga, Második a népből, Sansculotte, Első munkás, Luther: Gyürki István – Katona: Huszár Ferenc – Catulus, Harmadik udvaronc, Marquis, Plátó: Kárpáti Tibor – Péter apostol, Patriárka, Tudós: Kátay Endre – Az Úr hangja: Kovács János – Kéjhölgy: Lőrincz Éva – Rudolf császár, Saint-Just, A Nyegle, Az eszkimó – Mentés József – Zenész: Nyári Attila – Első udvaronc, Második árus: Ruzsik Csaba – Második demagóg, Második polgár, Az elítélt, Michelangelo: Szabó István – Harmadik a népből, Második udvaronc, Robespierre, Harmadik tanuló: Szakonyi János – Első a népből, Egy barát, Tiszt, Tanítvány, Első tanuló: Szendrő Iván – Kocsmáros: Zámori László.
24. SÜLYOK Erzsébet: *Az ember tragédiája. Izgalmas előadás a szegedi Kisszínházban*. Délmagyarország 1977. február 12.
25. Éva Lucifer szavaira utal vissza (4032–4055. sor):
„Lucifer
[...]
S te, dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bűnben fogamzott.
Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.”
26. HAVAS Ervin: *Ádám farmerban*. Népszabadság, 1977. febr. 20. p. 8.
27. BARTA András: *Az ember tragédiája a szegedi Kisszínházban*. Magyar Nemzet, 1977. márc. 29. 4. l.
28. BARTA András kritikájából (23. sz.)
29. RAJK András: *A Tragédia Szeged új Kisszínházában*. Népszava 1977. febr. 15. 5. l.